
Az arab irodalom rövid története

Goldziher Ignác

keziratát kiadta

Dévényi Kinga

Budapest 2013

A KLASSZIKUS ARAB IRODALOM TÖRTÉNETE

Dr. [Faint Name]

[Faint text]

1970

[Faint text]

[Faint text]

[Faint text]

ISBN

KELETI TANULMÁNYOK
ORIENTAL STUDIES

16

SOROZATSZERKESZTŐ:
DÉVÉNYI KINGA

447986

A KLASSZIKUS ARAB IRODALOM TÖRTÉNETE

Írta

GOLDZIHÉR IGNÁC

a kéziratot hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta

és kiadta

DÉVÉNYI KINGA

BUDAPEST 2013

MTAK

© Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ

© Dévényi Kinga

A kötetben szereplő kéziratok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és
Információs Központ Keleti Gyűjteményéből származnak.

MTA KIK

BA-070.789

Goldziher, Ignác :
A klasszikus arab irodalom
története

201502746

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISBN: 978-963-7451-23-2

ISSN: 0133-6193

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

ELŐSZÓ

I. Goldziher Ignác (1850-1921)

1. A most kiadásra kerülő mű szerzője, Goldziher Ignác 1850. június 22-én született Székesfehérvárott. Már fiatalon feltűnt kimagasló képességeivel, s így 19 évesen az akkori kultuszminister, Eötvös József ösztöndíjat biztosított számára, hogy neves európai egyetemeken folytathasson tanulmányokat. Így jutott el Berlinbe, Leidenbe és Lipcsébe is, a kor nagy arabista tanárához, Heinrich L. Fleischerhez, s itt ismerte meg először a nevét Európa tudós társadalma. A nyelvész és filológus Fleischer az arab nyelvtudomány története felé irányította az ifjú tudósjelölt figyelmét, nála doktorált 1870-ben, s így első munkái is ebből a témakörből kerültek ki: németül cikksorozatot jelentetett meg Bécsben az arab szótáriródalom témakörében (*Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*, 1871-73), míg Budapesten 1878-ban kiadták akadémiai előadását *A nyelvtudomány történetéről az araboknál* címen. Jellemző a fiatal Goldziher művének színvonalára, hogy amikor 120 évvel később Amszterdamban megjelent angolul, és megismerhette a nemzetközi arabisztika, hatalmas érdeklődést és bámulatot váltott ki 23-24 évesen írt és 28 évesen megjelentetett könyve.

Bár még sokáig dolgozott fiatalsága egyik főművének szánt munkáján, Ibn as-Sikkīt lexikográfiai művének kiadásán (ami végül is kéziratban maradt), érdeklődése már más irányba fordult, a kultúrtörténet és az iszlám történeti vizsgálata felé. Ezekhez a kérdéskörökhöz 1872-es bécsi tanulmányútja, majd 1873-74-es közel-keleti (damaszkuszi, bejrúti és kairói) útja során szerzett anyagokat. 1877-ben, az Akadémia levelező tagjaként székfoglaló előadását az andalúziai araboknak a keleti arabsághoz fűződő viszonyáról tartotta (*A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval*). Ez a mű is csak közel 100 évvel később jelent meg idegen nyelven (*The Spanish Arabs and Islam*), s bár jelentősége még ma sem vonható kétségbe, a maga korában szinte forradalmi eszméket tartalmazott. Bebizonyította, hogy a Nyugat által oly nagy csodálattal tekintett és a keleti iszlám fölött állónak tartott andalúziai arab-iszlám kultúra és civilizáció mindenben csak másodlagos volt a Kelethez képest, azt követte és utánozta, s a nyugati iszlám irányzata, a málíkita iskola a keleti irányzatokhoz képest sokkal merevebb és dogmatikusabb volt. Ebben a művében azonban nem tárt fel új adato-

kat, hanem csak jól ismert tényeket helyezett új megvilágításba, amit a korabeli pozitivizmus talaján álló tudományos közélet valószínűleg nem becsült volna értékén, s ezért sem kívánta idegen nyelven közzétenni.

Az 1880-as években azután elkezdte publikálni azokat az iszlámot új megvilágításba helyező munkáit, amelyek alapján mind a mai napig a modern nyugati iszlámtudományok megalapítójának és máig érvényes tanítójának tartják. Első jelentős műve, *Az iszlám*, ugyan csak magyarul jelent meg 1881-ben, részleteiben azonban már tartalmazott olyan gondolatokat, elsősorban a törzsi erények és a vallás kapcsolatáról, ill. a Próféta visszavezetett hagyományokról (*hadī*), amelyek később legjelentősebb munkájának, a *Muhammedanische Studien* két kötetének a magját alkották.

Másik nagy munkáját már németül adta közre 1884-ben: *Die Zāhiriten*. Ugyan a zāhirita jogi-rituális iskola, amely a Korán és a hagyományok szövegének kizárólag szó szerinti értelmezésén alapult, nem játszott szerepet az iszlám történetében a gyakorlati jogalkotásban és joggyakorlatban, szerepe mégis fontos volt annyiban, hogy mérceként lehetett használni a többi, gyakorlatban is elterjedt jogi irányzat vizsgálatához. Goldziher műve mind a mai napig egyedülálló szemléletében, amennyiben igyekszik a törvénykezés szellemét feltárni és rávilágítani az iszlám jog működési elvére. Így e művet az iszlám vallás és kultúra valamennyi művelője még ma is nagy haszonnal forgathatja. Nem véletlen, hogy a német eredetit 1971-ben lefordították angolra, majd 2008-ban újra kiadták az angol fordítást, 124 évvel az első megjelentetés után. Ez tudományos művel csak nagyritkán fordul elő, hiszen az új kutatási eredmények tükrében a XIX. századi és XX. század eleji szakkönyvek többsége már csak tudománytörténeti érdekesség, melyeket nem szokás újra publikálni. Közben magyarul egy még ma is haszonnal forgatható összefoglaló tanulmányt írt a muszlim jog keletkezéséről (*A muhammedán jogtudomány eredetéről*, 1884).

1889-90-ben jelent meg Halléban a *Muhammedanische Studien* két köte- te, amelyeknek Goldziher tulajdonképpen máig tartó népszerűségét köszön- hette. Ennek első kötetében többek között az arabok és nem arabok viszonyát (*šurūbiyya*) tette vizsgálata tárgyává, valamint itt közölte az iszlám előtti arab- ság hitvilágáról szóló „*Muruwwa és dīn*” című tanulmányt, amely magyarul *Az iszlám* c. kötetben már megjelent.

A második kötetben jelent meg az a tanulmánya, amelyik minden addi- gi munkájánál nagyobb elismerést szerzett számára. A próféta- hagyományok (*hadī*) kialakulásáról szóló monumentális írása az iszlám Korán utáni másod- dik legfontosabb forrását elemzi és értelmezi kritikai szemmel. Goldziher be-

mutatta a hatalmas középkori *ḥadīṭ* tudománynak a kialakulását, a hagyományok politikai vagy más célból történt hamisítását, s még a népi szórakoztatás céljaira történő felhasználását is. Jellemző volt a fiatal Goldziher képességeire, hogy azt a művet, amely ez utóbbi témában a forrása volt, Ibn al-Ġawzī *Kitāb al-quṣṣās wal-mudakkirīn* ("A népi mesélők és szórakoztató történetmondók") c. könyvének *unicum* kéziratát másfél nap alatt másolta le 1869-ben leideni tartózkodása idején. Teljes mértékben a *ḥadīṭ*ről szóló művét sem haladta meg a nyugati iszlámkutatás, bár természetesen a sok ezer azóta megismert forrás számos dolgot új megvilágításba helyezett. Ez a kétkötetes németnyelvű munka a magyar származású Stern Miksa fordításában jelent meg angolul (*Muslim Studies*, 1967-71), míg magyarul a *ḥadīṭ* kialakulásáról szóló tanulmány 1981-ben (*Az iszlám kultúrája*, I.).

A vallástudomány mellett irodalmi érdeklődése is mindig fontos szerepet játszott tudományos munkásságában. Többek között 1892-ben publikálta *A pogány arabok költészetének hagyománya* című tanulmányát, valamint 1893-ban kiadta az ún. átmeneti korban élt dics- és gúnyversköltő, Ġarwal ibn Aws al-Ḥuṭay'a (megh. 650 kör.) versgyűjteményét.

Még a század utolsó évtizedében adta közre másik nagy kétkötetes tanulmány gyűjteményét *Abhandlungen zur arabischen Philologie* címmel, amely Leidenben jelent meg (1896, 1899). Ebben két alapvető tanulmányt tett közzé. Az egyik az iszlámkori gúnyvers, a *hiġā'* költészet előtörténetét, s ezáltal az egész arab költészet kialakulását helyezi teljesen új megvilágításba, kimutatva, hogy a gúnyvers eredetileg, az iszlám előtti korban átokmondás volt, a költő pedig törzsi orákulum, akinek az ihletét a dzsinnek adják, s akinek a szavai ténylegesen pusztulást okozhatnak az ellenség soraiban, akár a nyílvevők. Ezeket a nézeteit a mai napig sem megcáfolni, sem jelentősen túlhaladni nem tudta senki. A második kötet Abū Ḥātim as-Siġistānī *Kitāb al-mu'ammariṅ* (A hosszú életűek könyve) c. művének kiadása. Ezek az emberek több száz évvel a Próféta halála után azt állították, hogy ők a Próféta társai és hagyományokat adtak közre rá való hivatkozással.

A XX. sz. első éveiben két nagyszerű összefoglaló írása jelent meg magyarul: az egyik az arab irodalom történetéről *Arabok* címen (*Egyetemes irodalomtörténet*, I. 245-328, szerk. Heinrich Gusztáv, 1903), a másik a korai arab történelemről a Marczali féle *Világtörténelemben*. Sok helyre kapott meghívást, hogy tanítson vagy előadásokat tartson. Ezeket rendre nem vállalta el, kivéve egy amerikai utat, amelynek ugyan végül nem tudott eleget tenni, de felkészülése eredménye lett egy másik, az iszlámról szóló műve 1910-ben: *Vorlesungen über den Islām*. Ez a munka még ma is nagy érdeklődésre tart

számot, amikor gomba módra szaporodnak az iszlámról szóló jobb, rosszabb ismertetőik. Ezt a művet még Goldziher életében, 1912-ben *Előadások az iszlámról* címen magyarra fordította tanítványa, Heller Bernát, halála után pedig számos nyelvre fordították le, többek között arabra, héberre, és 1993-ban angolra, ami jelzi, hogy ez a műve sem csupán tudománytörténeti érdekességnek számít, hanem ma is sokan forgatják haszonnal. Új magyar fordítása 2008-ban jelent meg.

Élete utolsó évtizedében számos ma is alapvető fontosságúnak számító tudományos cikket írt. Közvetlenül halála előtt pedig egy könyve jelent meg a Korán magyarázatának különböző iskoláiról és válfajairól: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (1920). Az ilyen jellegű átfogó mű még ma is ritkaság számba megy nem muszlim tudóstól. Ezt támasztja alá, hogy miután újra kiadták németül, 2007-ben lefordították angolra is (*Schools of Koranic Commentators*).

2. Hatalmas munkásságát jól jellemzi, hogy tanítványa, H. Somogyi József Hildesheimben hat vaskos kötetben, mintegy 2500 oldalon adta közre összegyűjtött idegen nyelvű tanulmányait 1967 és 1973 között, míg 1995-ben magyar nyelvű arabisztikai és iszlámtudományi tanulmányaiból jelent meg egy vaskos kétkötetes válogatás Ormos István kiadásában (*Az arabok és az iszlám*). Goldziher Ignác nem csupán a nemzetközi tudományos közvélemény számára írt, hanem élete végéig rendszeresen publikált magyarul is az arab kultúra és az iszlámtudományok tárgykörében.

Korabeli nemzetközi elismertségét az a körülmény is jól mutatja, hogy egész életében kiterjedt és folyamatos levelezésben állt kora fiatalabb és idősebb tudósaival. A Goldziher Ignácnak írt leveleket fia, Károly gyűjtötte egybe és rendezte el, s jelenleg is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteménye őrzi a közel 14 ezer levelet több mint 1600 szerzőtől. A levelek többsége több mint udvariassági levél, és elég néhány neves arabistával folytatott levélbe belekukkantani ahhoz, hogy lássuk, elsősorban mások kértek, kérdeztek Goldzihertől, s kérték ki tudományos véleményét, amely levelekre ő mindig iránymutató válaszokat tudott adni, ahogy ez a köszönetekből is kiderül.

Goldziher Ignác hírneve nem halványodott az idők során, erre legjobb példával műveinek újabb és újabb kiadása és fordítása szolgál, amire már többször is utaltunk. Új tudományos eredményeket közlő művekkel ez csak nagyon ritkán fordul elő az arabisztikában és iszlámtudományokban, legtöbbször csak szótárakat és összefoglaló kézikönyveket nyomtatnak újra. Nagy tekintélyét jelzi az a nagyszámú utalás is, amit írásaira még napjainkban is tesznek.

3. Goldziher Ignác élete nem volt olyan sikeres, mint tudományos pályafutása. Eötvös József ugyan a számára hozta létre a budapesti egyetemen az arab tanséket, de korai halála után utóda, Trefort Ágoston másnak adta az állást. Goldziher ugyan taníthatott 1872-től kezdődően, mint ingyenes magántanár, főállásban azonban 30 éven keresztül a pesti izraelita hitközség titkáraként kellett dolgoznia, s csak 1904-ben, elődje nyugdíjba vonulása után kapta meg a tanséket. Az akadémiai elismerésekkel vigasztalódhatott, bár azokért akkoriban nem járt fizetség: 1876-ban levelező tag, 1892-ben rendes tag, majd 1905-ben osztályelnök lett. A nemzetközi elismerések csúcspontja az 1889-es stockholmi orientalista kongresszuson kapott aranyérem volt, amelyet Theodor Nöldeke-vel, a tudományág abban a korban legelismertebb alakjával együtt kapott meg a svéd királytól. Bár számos helyre hívták tanítani, ideiglenes vagy végleges állásra, egyik kecsegtető ajánlatot sem fogadta el, még akkor sem, amikor irodai munkával kellett megkeresnie a kenyerét. 1921. november 14-én hunyt el Budapesten. December 15-én temették el, s az Akadémia oszlopcsarnokában ravatalozták fel, ugyanott, ahol annakidején Arany Jánost.

II. A kézirat kiadása

1. Goldziher Ignác Bosznia-Hercegovina anektálása után, 1908-ban kapott hivatalos megbízást arra, hogy írja meg az arab irodalom történetét a kezdetektől a XIX. század végéig középiskolai tankönyvként az új tartományok muszlim diákjai számára. Rövidesen el is készült a kitűnő munka, *Az arab irodalom rövid története*, amelyet azon nyomban le is fordítottak bosnyák nyelvre, *Kratka povijest arabske književnosti* címen, és 1910-ben Szarajevóban meg is jelentette a tartományi kormány, bár a korábban kinyomott címlapon 1909 van. Goldziher, úgy tűnik, magyarul soha sem szándékozta kiadni könyvét, jóllehet egy magyar kiadás gondolatát már Krccsmárik felvetette egyik levelében (ld. V. pont). Ennek két oka lehetett: a magyar nagyközönség számára talán túl precíznek és részletesnek találhatta, másrészt a könyv tanítási célra készült, magyar nyelvű iskola viszont nem volt, amelyik arab irodalmat tanított volna. Ezért az arab irodalomról szóló, 1903-ban megjelent, sokkal kevésbé alapos és átfogó írását magyarul elegendőnek tartotta.

2. Goldziher egyik utolsó tanítványa, H. Somogyi József a II. világháború kezdetén *A Short History of Classical Arabic Literature* címen, alaposan kibővívte és átírta és az érthetetlennek talált részeket kihagyva angolra fordította a kéziratot, és 1957/58-ban közreadta az *Islamic Culture* c. indiai muszlim tu-

dományos folyóiratban. Ennek tovább bővített változata jelent meg 1966-ban könyvként Hildesheimben.

3. A kéziratot, Goldziher több más kéziratával együtt a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteménye* őrzi. A kézirat 171 lapból áll, s nincs letisztázva. Az első megfogalmazás jegyeit őrzi, s jól mutatja, hogy Goldziher nem magyar nyelvű publikálásra, hanem fordításra, ill. további finomításra szánta. Vannak benne nem teljes, bár érthető mondatok is, időnként pedig egyes mondatokat vázlatosan hagyott a szerző, amelyek értelmezésre szorultak. A levelezés fényében persze ez könnyen megmagyarázható, hiszen nem ez a kézirat került fordításra. Goldziher számára külön pénzösszeget biztosítottak, hogy legépeltesse a kéziratot, és ekkor nyilván sok apró javítást végzett a szövegen. A kéziratnak ez a letisztázott, legépelt változata azonban nem maradt ránk.

Goldziher hivatalosan Thallóczy Lajos, a „Császári és királyi közös Pénzügyminisztérium, Bosznia és Hercegovina ügyeiben osztályfőnöke” kérte fel egy mintegy 10-12 íves arab irodalomtörténet megírására a boszniai gimnáziumok két utolsó osztálya számára Goldziher naplójának (*Tagebuch*) tanúsága szerint 1907. december 13-án. E hivatalos felkérést megelőzte az, hogy Goldziher egyik volt tanítványa, Kracsmárik János kormánytanácsos, az iszlám jog kiváló szakértője korábban Goldziherrel már levelezést folytatott ebben a tárgyban. Kracsmárik Goldziherhez intézett leveleiből (MTAK, Goldziher levelezés) az is kiderül, hogyan történt a fordítás, korrektúra és kiadás.

4. A kiadás során a szövegen semmilyen tartalmi változtatást nem végeztünk, s nem hagytunk ki belőle semmit (ellentétben az angol kiadás fordítójával). Hozzáadni is csak jóval kevesebbet adtunk hozzá, mint az angol változat. A Goldziher által megadott szövegbe nem tettünk semmilyen betoldást, változtatást vagy modernizációt. Egyes esetekben azonban újabb szerzőkkel bővítettük Goldziher munkáját. A bővítéseknek két szükséges oka volt. Az egyik az, hogy Goldziher nem kérték fel arra, hogy tankönyvében a Qur'ánról is írjon, mivel annak az ismerete a muszlim iskolákban nem az irodalomtörténet körébe tartozik. Egy európai kézikönyvben azonban szükség van rá, hogy erről is legyen szó. Somogyi Józseffel ellentétben nem írtunk bele egy új fejezetet, hanem Goldziher saját, 1903-ban megjelent irodalomtörténeti írásából (*Arabok*) vettük át az idevágó részt. A másik ok az volt, hogy szeretnénk, ha ez a könyv egyetemista diákok számára tankönyvként szolgáljon, s ezért minden olyan klasszikus szerzőnek benne kell lennie, akivel egyetemi éveik során találkozhatnak. A Goldziher által ismertetett közel 300 irodalmárhoz így is csak 35 ne-

vet kellett a legszükségesebb adatokra támaszkodva hozzáadni. Ezek a szerzők a következők:

°Abīd b. al-Abraş	Ibn Ṭabātabā
Abū °Abdallāh al-Ḥwārizmī	Ibn Zaydūn
Abū Manşūr al-Baġdādī	Ibn Zuhr
Bahā' ad-Dīn Zuhayr	al-Madā'inī
Baššār b. Burd	Miskawayhi
al-Ġabartī	Muqātil b. Sulaymān
al-Ġahşiyārī	an-Nuwayrī
al-Ġurgānī	al-Qalqaşandī
al-Ḥallāġ	Ġalāl ad-Dīn al-Qazwīnī (Ḥaṭīb
al-Ḥasan al-Başrī	Dimaşq)
Ibn Āġurrūm	Rābi°a al-°Adawiyya
Ibn Hāni' al-Andalusī	as-Sakkākī
Ibn al-Ḥarīrī	aş-Şarīşī
Ibn Ḥayyān	aş-Şulī
Ibn Māġid	aṭ-Ṭabarsī
Ibn Quzmān	at-Tawḥīdī
Ibn ar-Rūmī	aṭ-Ṭūsī
Ibn Şuhayd	Umayya b. Abī ş-Şalt

Miután a mű eredetileg túl hosszú fejezetekre tagolódott, ezért a jobb érthetőség és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért további alfejezetekre osztottuk a szöveget, Goldziheről csak a négy rész, ill. a nagy római számmal jelölt fejezetekre osztás származik, továbbá az egyes szerzők neve elé tett arab számok. Az alfejezetek címei a kiadótól származnak.

5. A fentebb már említett okoknál fogva nem lehetett nyelvi és stilisztikai változtatások nélkül kiadni a kéziratot. Elsősorban a hibás vagy hiányos mondatokat kellett megváltoztatni, másodsorban minden olyan mondatot korrigálni kellett, amelyik nem volt teljesen egyértelmű, vagy a mai olvasó számára nem érthető szavakat, ill. kifejezéseket tartalmazott (ezek többsége azóta nem használatos, vagy akkor sem használt németből készített tükörfordítás). A mondatok tartalmát, Goldziher véleményét azonban sohasem változtattuk meg (az angol fordítás sajnálatos módon nem így járt el). Ezekkel az apróbb korrekciókkal egyrészt tartoztunk Goldziher emlékének, akinek nem állt módjában az utolsó simításokat elvégezni munkáján, másrészt azoknak a diákoknak, akik ebből a könyvből tanulnak. Nem szószerinti kiadást akartunk közzéten-

ni, hanem értelmes szöveget. A változtatásokra azért is szükség volt, mert mint már említettük, valószínűleg nem a végleges változat kézírata maradt fenn, az nyilván a fordítónál maradt. Természetesen a magyar szavak helyesírását a mai követelményekhez igazítottuk, az arab szavak átírásánál is a napjainkban használt tudományos átírást használtuk a Goldziher kéziratban található egyéni átírás helyett, még olyan esetben is, amikor bevett, közismert nevekről van szó, mint Muḥammad próféta vagy ʿabbāsida és umayyād dinasztia. A görög neveket magyaros (nem pedig latinos) írással közöltük (Arisztotelész), a középkori Európában ismert arab neveket viszont latinosan (nem magyarosan): Averroës, Maimonides. A kötetet szerzői, könyvcím és tematikus indexszel láttuk el a könnyebb kezelhetőség érdekében.

6. Goldziher könyve még ma is értékes és jól használható kézikönyv, melyet érdemes közreadni, különösen annak fényében, hogy még a nagy világnyelveken is csak kevés hasonló színvonalú, kis terjedelmű, de tartalmas összefoglaló munka található. Goldziher Ignác művének értékét akkor tudjuk igazán becsülni, ha figyelembe vesszük, hogy nem álltak rendelkezésére kézikönyvek és enciklopédiák, melyekből csak ki kellett vennie az adatokat és értékeléseket, hanem szinte mindenben csak saját ismereteire támaszkodhatott. Ezek az ismeretek azonban olyan bámulatosan széleskörűek és alaposak voltak, hogy saját kora tudásának fényében nem szorulnak kiegészítésre vagy korrekciókra. Ahol kényszerű kiegészítéseket kellett tenni, ott minden esetben Goldziher kora óta felbukkant szerzőkről és művekről volt szó.

7. Goldziher kéziratát először a Körösi Csoma Társaság adta közre 2001-ben Dévényi Kinga és Iványi Tamás szerkesztésében egyetemi tankönyvként. Ehhez képest a jelenlegi, a sok helyen nehezen érthető eredeti kézirat újraolvasása és újraértelmezése alapján készített, teljes mértékben átdolgozott és javított kiadás.

III. Az "arab irodalom" kifejezés jelentéséről

Goldziher az 'arab irodalom' szavakat hagyományos jelentésükben használta, amikor is az arab szó az arab nyelven író szerzőket, az arab nyelvű írásműveket jelöli, míg az irodalom szó az írásbeliségre utal általában, nem pedig sajátosan a szépirodalomra, mint napjainkban.

Az arabul író nem arabok, elsősorban perzsák esetében az érvényes, hogy az írás esetében mindig a nyelv a döntő, nem a szerző származása. Néhány észak-afrikai arab ország modern irodalmának egy jelentős vonulata például a

francia nyelvű irodalom, amelyet egyaránt szokás marokkói vagy algériai irodalomnak és francia irodalomnak is nevezni, de arab irodalomnak semmiképpen sem.

Különösen érvényes ez a középkorra, ahol a vallás és a kultúra nyelve alapvetően meghatározta az írásbeliség jellegét. Ennek alapján, mint ahogy a kultúrát is, az irodalmat is lehet iszlám-arab irodalomnak is nevezni, de perzsa irodalomnak semmiképpen sem, mint ahogy erre persze vannak törekvések, Iránban és azon kívül is. Hogy milyen nevetséges vitákhoz vezet a mai politikai és etnográfiai határok időben visszafelé való alkalmazása, azt jól tükrözi Ibn Sīnā (Avicenna) esete is. Őt magukénak érzik az arabok, mert arabul írt, az irániak, mert szerintük perzsa volt, s ugyanakkor a tádzsikok nemzeti nagyságuknak tekintik, mert úgy tartják, hogy az anyanyelve tádzsik volt. A nyugati tudomány viszont egyszerűen arab nyelven író muszlim tudósnek tartja és tartotta mindig is, helyesen.

Még több problémát okozna az arab irodalom vagy írásbeliség etnikai hovatarozás szerinti szétdarabolása olyan szerzőknél, mint pl. a misztikus al-Ḥallāğ, aki ugyan vélhetően perzsa származású volt, de egész életében a mai Irak területén, Bašrāban és Bagdadban, élt (vándorlásait leszámítva), és a hétköznapi életben is arabul beszélt. S vajon van-e értelme perzsa szerzőnek tartani a kétségtelenül perzsa származású Sībawayhi-t, aki az arab nyelv legnagyobb tudósa volt? Van-e értelme etnikai alapon felosztani a különböző muszlim vallástudományokat és természettudományokat, amelyek művelői egyazon nyelven írtak és egymástól kölcsönözték gondolataikat? Ugyanakkor van értelme nyelvi alapon elkülöníteni egy és ugyanazon író két tevékenységi körét: a perzsa Omar Khajjám, mint perzsául író költő a perzsa irodalom része, mint arabul író matematikus pedig az iszlám arab tudományos irodalomé. Ugyanez jellemző 1000 után a perzsa származású misztikusokra is: a tudományosnak szánt műveiket arabul, az irodalmiasabbakat perzsául írták (pl. Rūzbihān Baqlī). A tudomány nyelve a középkor végéig az arab maradt.

Az irodalom szó Európában is csak az újkorban kezdte fokozatosan felvenni a szépirodalom jelentést, olyannyira, hogy angolul nincs is szó a szépirodalomra, s a többi nyelvre, köztük a magyarra is a franciából fordították le (a németen keresztül) tükörfordításként. Az arab nyelvben csak a XX. sz. elején kerestek szót a szépirodalomra, a középkori *adab* szót használva fel, amelynek az eredeti jelentése ‘előírászerű, kötelező ismeretek vagy viselkedés’ volt. A mai értelemben vett szórakoztató irodalom természetesen nemigen létezett a középkorban, illetve, ha valaki valójában a szórakoztatás céljából írt, még az is a komoly, műveltséget terjesztő, épületes irodalom külsőségeit hasz-

nálta fel. at-Tanūhī történetei mindenképpen az igazság látszatát akarják kelteni, al-Hamadānī és al-Harīrī *maqāma* gyűjteményének a darabjai hagyományozással kezdődnek, mint a történeti elbeszélések és a Próféta hagyományai, s még az *Ezeregyéjszaka* meséi is folyton komoly műveltséget terjesztő irodalomnak akarnak látszani (pl. a kerettörténet).

Az írásnak az iszlám világában csak akkor van értelme, ha a vallással vagy a felsőbb körökben szükséges műveltséggel foglalkozik. Ez alól a ‘haszonelvűség’ alól még a versek sem jelentenek igazán kivételt. A pogánykori versek eredete, mint ahogy erre maga Goldziher mutatott rá, a törzs szolgálatában rejtett, s később is elsősorban a célszerűséget szolgálta a költészet: a dicsőítés, a siratás, a gúny, a politikai támadás és védelem, ill. a vallási gondolatok szolgálatában álltak a versek. Nem véletlenül nevezték a legfontosabb verstípust ‘célkölteménynek’ (*qašīda*), és a versek fő témáit ‘céloknak’ (*aḡrād aš-šīr*).

Ebben az értelemben véve nevezte joggal Goldziher a XX. sz. elején az arabnyelvű írásbeliséggel átfogó módon foglalkozó művét az arab irodalom történetének, mint ahogy a legfontosabb kézikönyv még ma is minden arab nyelvű írásmű meghatározásakor Carl Brockelmann arab irodalomtörténete (*Die Geschichte der arabischen Litteratur*), amelyik éppúgy foglalkozik jogtudománnyal, mint versekkel, korántudományokkal, mint anekdotaszerű történetek összefoglaló műveivel. Mára az ilyen átfogó műveket inkább ‘az írásbeliség történetének’ nevezzük, mint ahogy ez a címe a Brockelmann munkásságát a XX. sz. második felében folytató Fuat Sezgin kézikönyvének (*Die Geschichte des arabischen Schrifttums*).

IV. Az arab irodalom fejezetekre osztása a könyvben

Goldziher négy nagy részre osztotta könyvét, időrendi alapon: a kezdetektől az umayyād kor végéig (500-750); az ‘abbāsida kor (750-1258), ami tkp. a keleti iszlám világot jelenti, majd nagyjából ugyanezen idő alatt a nyugati arab világ irodalma alkotja a harmadik részt, s végül az ‘abbāsida kalifátus bukása utáni időszak, a XIX. sz. második feléig, az utolsó részt. Az egyes részekben belül időrendet csak az elsőben követ. Később inkább a nagy korszakon belül a tematikus elv érvényesül: az irodalom és tudomány egyes ágainak képviselőit egy fejezetben tárgyalja, az időbeli eltérésektől függetlenül. Ezt a mű viszonylag kis terjedelme indokolja, mert különben rengeteg apró alfejezetet kellene létrehozni. A tematikus feldolgozás következménye, hogy ha egy szerző több, egymástól nagymértékben elkülönülő területen alkotott, akkor többször is szó-

ba kerül, néha egymástól lapszámilag elég messze eső helyeken. Példa erre a történész és Korán kommentátor aṭ-Ṭabarī, vagy a nyelvész és Korán kommentátor az-Zamahšarī.

V. A kézirat boszniai kiadása a Goldziher levelezés tükrében

Bár a könyv keletkezésének körülményeiről röviden Goldziher naplójából is nyerhetünk információkat, részletesen azonban a Kracsmarik Jánossal folytatott levelezésből ismerhetjük meg azt, hogyan lett a felkérésből kézirat, majd a kéziratból, három év alatt nyomtatott könyv. Az erre vonatkozó levelezést tudománytörténeti érdekessége miatt teljes egészében közöljük. A levelezésből itt csak két mozzanatot szeretnénk kiemelni. Az egyik az, hogy Goldzihernek mindössze három hónapra volt ahhoz szüksége, hogy 1907 decemberétől 1908 márciusáig elkészítse ezt a művet, amelynek ezernyi adatát egyenként kellett összeszednie. A másik érdekesség az, hogy bár a bosnyák vallási emberek alaposan megvitatták a kéziratot, végül is semmilyen komolyabb kifogást nem emeltek a benne foglaltak ellen.

Csak az első levelet közöljük teljes egészében, a többiekből csak azokat a részleteket, amelyek szorosan összefüggenek a könyv kiadásával. Természetesen érdekes lett volna látni Goldziher válaszait is, bár Kracsmarik leveleiből többnyire lehet következtetni azok tartalmára. A levelek helyesírását modernizáltuk.

Igen Tisztelt Tanár úr,

Talán méltóztatik tudni, hogy a bosnyák főgimnáziumokban a muzulmán ifjak a görög helyett a klasszikus arab nyelvet és irodalmat tanulhatják. Mivelhogy e tantárgy az opció után kötelező, van tanár és hallgató is elegendő. Viszont azonban nincs elegendő jó, különösen modern tankönyv.

Emiatt az oktatás a nyelvtanban, főképpen azonban az irodalomtörténetben nehézkesen, s nem is egységesen megy.

A nyelvtani hiányon nemsokára segítve lesz, mert két tanár bosnyák nyelven szerkesztett egy megfelelő tankönyvet, amely meg fog jelenni nyomtatásban.

Annál nehezebb a dolog az irodalomtörténettel; mert egy jó tankönyvnek szerkesztése nem csekély munkával és körültekintéssel jár.

Egy ismerősöm, Pozovics Iván úr, anyaggyűjtés céljából le szeretné fordítani igen Tisztelt Tanár úrnak azon tanulmányát, mely az „Egyetemes Irodalom történetben” az arabokról szól, s aziránt keresett meg, hogy az engedély megadása végett Tanár úrhoz forduljak. Pozovics úr e tanulmányt egy itteni iskolai szaklapban kívánná közzétenni, tehát a vállalkozás nem lukratív természetű. Az olvasóközönség a tartományokban ez idő szerint még nem nagy.

Tisztelettel kérem tehát Tanár urat, kegyeskedjék engem arról értesíteni, vajon a kívánt engedélyt megadni méltóztatik-e.

Mivelhogy a tanulmány főképp mohamedánok fogják olvasni, nem tudom, nem e lenne célszerű, ha a tanulmány II. fejezetében „az iszlám; Muhammad és Korán” előforduló néhány kifejezés enyhébb alakba öltöztetnék. Ilyenek pl. 259. „Mekkában csupa rajongó, Medinában politikus”, 261. „Tényleg már a mekkai szúrák későbbi darabjain is érezhető a prófétai erő ellankadása”. Stb.

Mindez azonban csak másodrendű kérdés, fontosabb ennél a következő ügy:

Bizonyára nincs ez idő szerint egy másik tudós, aki annyira illetékes lenne egy arab irodalomtörténeti tankönyv megírására, mint Ön.

Csak azt nem tudom hogy nagy elfoglaltsága mellett hajlandó lenne-e erre vállalkozni!

A tankönyvnek körülbelül olyan irányban kellene mozognia, mint a latin vagy görög irodalomról szóló gimn. tankönyvek s a középiskolák VII.-VIII. oszt. tanulóinak lenne szánva.

Amellett, hogy egy ilyen munka megírása megfelelőleg honoráltatnék is a kormány által, igen t. Tanár úr nagy kultúr szolgálatot is teljesítene az országnak.

Mindenesetre fájdalmas volna, hogy amidőn nekünk egy Goldziherünk van, ilyen munkáért Brockelmannhoz vagy más idegenhez forduljunk.

Kérem kegyeskedjék megírni, hogy hajlandó lenne e tankönyv megírását magára vállalni, körülbelül mennyi idő alatt lehetne az kész és milyen tiszteletdíjat fogad e fáradságáért, hogy ahhoz képest javaslatomat a kormányzóságnál megtehessem.

Én holnapután két heti hivatalos útra megyek s így csak f. hó 24. körül leszek újra itt.

Kitűnő tisztelettel vagyok

Sarajevo 1907. január 7.

alázatos szolgálója

Krcsmárik János

P.S. Mivelhogy ez idő szerint állandóan itt tartózkodom, az egyetemi m. tanári állásról legközelebb lemondani szándékozom.

1907. VIII. 7.

Mindig abban a reményben voltam, hogy talán személyes megbeszélés folytán hozhatjuk tisztába azokat a szempontokat, melyek az itteni gimnáziumok számára írandó arab irodalomtörténetnél megfigyelendők lennének; de elfoglaltságom folytán sehogy se tudtam Pestre jutni. Így tehát levélben küldöm el az arab nyelvoktatásra vonatkozólag fennálló tanrendet, amely ugyan nem éppen ideálja az anyagfelosztásnak, elavult is, de legalább általános tájékozódásul fog szolgálni. Annak idején majd ezt a tanrendet is módosítani fog kelleni. [A mellékelt tanrend szerint a bosnyák gimnáziumokban a III. osztálytól tanították az arab nyelvet és irodalmat, heti 4-5 órában.]

Az irodalomtörténeti tankönyvnek nem kell nagy terjedelműnek lennie, – elég lesz belőle annyi, amennyit a növendékek a görög-latin irodalomról tanulnak a főgimnáziumokban.

A Korán lehetőleg röviden lenne csak tárgyalandó, mert erről úgyis a vallásoktatás alkalmával tartatik külön előadás.

Most van nyomtatás alatt egy arab nyelvtan (bosnyák nyelven), amelyet egy mohamedán tanár szerkesztett, s amely használhatónak ígérkezik. Talán mielőbb hozzá tudunk jutni egy megfelelő irodalomtörténeti olvasókönyvhöz is; – valamint egy arab-bosnyák szótár összeállítása is tervbe van véve.

Nem volna érdektelen Önre nézve sem, alkalmilag az itteni dolgokat megtekinteni, sok érdekeset találhatna.

Elkészült-e már azzal a munkájával, melyet tavaly kezdett? S hozzá szándékozik-e fogni a közelebbi időben ehhez az irodalomtörténethez?

Szíves válaszát kérve, hogy esetleg a hivatalos előterjesztés megtehető legyen, maradok kitünő tisztelettel

alázatos szolgálója

Krcsmárik János

P.S. Az „egyetemes irodalomtörténetben” megjelent arab irodalomtörténet szerb fordítója még nincs készen; nehéz dió a fordító számára, aki nem orientalista.

1907. IX. 23.

Válaszommal nem siettem, mert egyet s mást meg akartam beszélni dr. Thallóczy osztályfőnök úrral, akinek Bécsben hatáskörébe vágnak ezek a dolgok; – az itteni előterjesztésnek ugyanis Bécsbe fog kelleni menni jóváhagyás végett.

Átnézve b. levelének egyes pontjaira a következőket bátorkodom szíves tudomására hozni:

1. Megállapítottnak vehető, hogy mélyen tisztelt Tanár úr szíves az arab irodalomtörténeti kézikönyv írását magára vállalni.
2. Nézetem szerint a könyv magyarul lenne írandó, – mert hát magyar tudós írja, – s nemzeti szempontból is a dolog így helyesebb alakot ölt.
3. A *hadī*, valamint a *fiqh* irodalomtörténeti vonatkozásai nézetem szerint is, – beletartoznak a tankönyvbe, – ugyanúgy a Korán irodalma is; persze minden kiterjeszkedés nélkül theológiai tartalmára, létrejöttére (*tanzīl*), a próféta személyére, szóval mindarra, aminek tárgyalásához nem muszlim ember muszlim hallgatóság vagy olvasó közönség előtt feszélyezettség nélkül nem foghat.
4. Az irodalomtörténeti szemelvények nem kerülnének ebbe a tankönyvbe, hanem egy külön összeállítandó anthológiába, amelynek parallel kellene haladnia a kézikönyvvel.
5. Az összes isk. közintézményekben, tehát a középiskolákban az állam gondoskodik a vallásoktatásról, – a felügyeletet pedig az egyházi hatóságok gyakorolják. De vannak a vakufokból [*waqf*] fenntartott intézetek (medreszék és mektebek) is, ahol a vallás- és Korán-oktatásról az egyházi hatóság gondoskodik. De ebben a tekintetben még nagy a hátrama-

radás, – s az lenne éppen a feladatomban, hogy e téren valamelyes túrhetőbb állapotok teremtesse.

9. Ami a kézikönyv megírásáért járó tiszteletdíját illeti, aziránt is valahogy tisztába kellene jönnünk. Ez a pont hozzátartozik a hiv. előterjesztés adataihoz. Jó volna, ha személyesen találkozhatnánk s így megbeszélhetnénk a dolgot, de nem tudom mikor kerülök Pestre. Lehet azonban, hogy Thallóczyval hamarabb jönnek össze az Akadémiában s vele kerül szóba a dolog, ami szintén jó megoldás lenne.

1907. X. 25.

Dr. Thallóczy osztályfőnök úrnak ma írtam s fölkértem őt arra, hogy ha Budapestre jön, szíveskedjék Önnel megállapítani az irandó mű tiszteletdíját. ...

Ami a munka terjedelmét illeti, egész elegendő lenne annyi, amennyit a görög irodalomnak szentelnek Magyarországon a középiskolákban, tehát mintegy 10-12 nyomtatott ív.

1907. XII. 21.

Nagyon örülök, hogy végre találkoztak dr. Thallóczy úrral, de főképpen annak örülök, hogy amint Thallóczy írja, Ön alkalmilag venni fogja magának a fáradságot, s lejön személyesen széjjelnézni itt.

1908. I. 31.

F. hó 26-ról kelt b. levelére válaszolva bátorkodom a következőkről értesíteni:

1. Nagyon örvendünk, hogy olyan jó kedvvel méltóztatott az arab irodalomtörténet megírásához fogni, s hogy kilátás van arra, miszerint még az ősszel kész lesz. Természetesen ha aztán mégis csak amerikai útja után lehetne vele készen, az nem volna baj.

2. A tervezett névindex nagyon jó volna, valamint az is, ha a fölhozott könyvcímek közül azok, melyek nyomtatásban már megjelen-

tek valami külön megjelölést nyernének. Nem téved Tanár [úr], ha azt a véleményét fejezi [ki], hogy könyvét a művelt muszlimok forgatni fogják, mert itt néhányan meglepően foglalkoznak az arab irodalomtörténettel, s igen szépen fordítgatják Ḥarīrī, Abū l-°Alā' stb. munkáit bosnyák nyelvre, – nem is szólva [a] perzsa és török klasszikusokról.

3. Jó olvasókönyv felette szükséges lenne, s nem tudom e tekintetben is nem Önhöz fogunk-e ismét fordulni. Egy tanár (idevaló, s igen képzett török) összeállított ugyan egy chrestomathiát, de nem találjuk alkalmasnak rendszertelensége miatt. Volna ugyan egy másik tehetséges fiatalabb emberünk, de azt meg egy kéziszótár megírására szólítottuk föl. No de erről még korai beszélni, – csak jelezni voltam bátor a dolgot. [Végül 1913-ban Kadić Ali efendi állított össze egy szöveggyűjteményt, *Izbor iz arapskog pjesništva*, melyet Goldzihernek küldtek bírálatra.]

4. Fordítónk van, aki szépen dolgozik. Könnyebbség okából alighanem lenne ajánlatos mégis a kéziratot géppel lemásoltatni s úgy teljesen fordításra alkalmas alakban (korrigálva) megküldeni. Nem gondolnám, hogy a dolog sokba kerülne, – a költség[et] egyébként megtéríttetnénk. Esetleg két példányt is lehetne íratni.

5. A transcriptióra itt még igen ügyelnek, a horvátok szerbek mindent fonetikusán írnak. Persze ez e műben nem történhetik, ezért méltóztasék saját módszerét alkalmazni, s [azt] az előszóban röviden ismertetni. Egyébként az itteni korm. gazdasági hivatal a legközelebbi napokban megküldi Önnek egy példányát a tavaly kiadott bosnyák arab grammatikának, melyből körülbelül kivehető az eddigi *usus*.

6. Nem gondolt-e arra, hogy kár volna, ha e magyarul írt könyv a magyar irodalom számára elveszne? Jó lenne talán valamely vállalatnak átadni, – a kormány részéről ez ellen nem volna semmi kifogás, s nem alterálja a honorárium kérdését sem.

7. A kész könyv természetesen még itt muszlim tudósok által (valási szempontok!) át fog nézetni. Ez ellen, gondolom, nem lesz kifogása. Egyébként *par renommée* már ismerik itt is Tanár urat, s úgy vélem inkább csak formáság lesz az egész, ha a Korán kérdés a munkából ki marad.

... B. levele tartalmáról Thallóczy urat is értesítettem.

1908. III. 20.

Nagyon örvendek, hogy **a munka már készen van**, s mivelhogy a tiszteletdíj Thallóczy osztályfőnök úrral lesz megállapítandó, kérem a kéziratot egy kísérőlevéllel együtt hozzá küldeni.

1908. V. 6.

Az irodalomtörténetet most kaptam meg a minisztériumtól, s sietni fogok azt alaposan átolvasni, – ami előre is nagy élvezetet ígér.

A fordításról is idejekorán gondoskodni fogok. Azt hiszem e tekintetben nem lesz nehézség.

A gépirónak járó összeg kiutalványozása iránt is megtörtént az intézkedés.

1908. V. 9.

[hivatalos értesítés – feladó: Bosznia és Hercegovina országos kormánya]

Nagyságod tisztelettel értesítetik, hogy a szarajevói országos pénztár utasított, hogy Nagyságod arab irodalomtörténetének nyomtatási költségeiért [azaz a kézirat magyar nyelvű legépeléséért] 90 koronát postautalvánnyal megküldjön.

1908. V. 9.

Az arab irodalomtörténet „Bevezetésében” a 2. pont a.) alpontjába úgy látszik valami íráshiba csúszhatott bele.

Kérem kegyeskedjék ezt a passzust a kéziratból kiíratni s velem közölni [pontos idézet].

1908. V. 16.

A művet elolvastam, s őszintén mondhatom, nagy reményeket fűzök ahhoz, hogy a dolgozat kedvelt segédkönyvvé fog válni. Olvasása határo-

zottan élvezetes volt rám nézve, s a tárgynak kiválóan tapintatos kezeléséért csak hálások lehetünk Önnek. Lévéen itt a felekezeti érzékenység igen megfigyelendő tényező.

A fordítónak már kiadtuk a könyvet. Az illető úr jól kezeli a magyar nyelvet s kitűnően a szerb-horvátot. ... Ha a fordítónak kételyei lesznek s ezeket el nem oszlathatnám, majd Önhöz leszek bátor fordulni. Né tán egyes leírási hibákat ki fogunk esetleg javíthatni Nicholson *Literary History*-ja alapján.

1908. VI. 5. – képeslap

Becses levelét megkaptam itten, – s ha visszakerülök a megfelelő javítást megteszem.

1908. VIII. 30.

Az arab irodalomtörténet szerb-horvát fordítása készen van, s a munkákat a fordítóval együtt átnéztem. Ez alkalommal láttuk, hogy némely kifejezést a rokonsági fokozatokat illetőleg nem lehetett precízen lefordítani, mert a délszláv nyelvnek más más kifejezése van pl. az unokaöccsre (*cousin*) ha ez a rokonság anyai vagy apai részről forog fenn. Hogy tehát a fordítás helyes legyen, szükséges lenne az eredetiben világosabban körülírni a rokonság mineműségét. Próbáltam itt megállapítani ezt a tudnivalót, de az európai munkák ugyanígy jelzik az affinitást (*uncle* etc.) az arab források pedig nem állanak kellő számban rendelkezésre. Így tehát nem marad egyéb hátra, mint igen t. Tanár úrhoz fordulni. [A kérdéses helyek felsorolása.]

A fordítás legközelebb küldetik el az ulemákhoz, hogy ők is elolvassák. Azt hiszem ők is meg lesznek elégedve a művel, amely igazi *ithāf* [ajándék] számba megy.

A honoráriumot illetőleg még nem kaptam semmi értesítést Bécsből. Lehet, hogy várják a kinyomatást. Egyébként Thallóczy a napokban itt lesz.

1908. XI. 24.

Ma érkezett b. levelére a következőkben sietek válaszolni:

Az arab irodalomtörténet – sajnos, – még nem került sajtó alá, s még néhány hét el fog telni, míg erre kerülhet a sor, mert azalatt, míg távol voltam nemigen haladt a dolog előre. Ennek a fő oka az igaz az volt, hogy a törököknek ramazánjuk volt, s olyankor nemigen lehet tőlük nagyobb szellemi munkát követelni.

Eddig csak a szarajevói főgimnázium arab nyelvtanára adta meg véleményét néhány hozzá intézett kérdésre főképp a nyelvezet (t.i. a szerb fordítás) s egyéb ilyenek tárgyában.

Észrevételeit holnap délután tárgyaljuk meg hivatali helyiségemben.

A könyvet ő is nagyon hasznosnak tartja, – örülhet is neki, mert nagyon meg fogja könnyíteni a feladatát az iskolában.

Egy két definíció fölött azonban aggályát fejezte ki (pl. *fiqh*, *kalām* stb.). Úgy látszik nagyon modern, európainak tartja.

Majd megindokoltatom álláspontját, s ha meggondolandónak találjuk, közlöm Kegyeddal, s megkérdem, hogy hozzájárul-e esetleges módosításokhoz.

Ha ezzel a dologgal készen leszünk, akkor még az ulemákhhoz megy a könyv. Onnan reményelem igen hamar kerül vissza. Nyomtatni egyébként úgy is alig lehet újév előtt, mert az állami nyomda túl van terhelve dologgal, s nem vállalhatná. De én annak idején nagyon sürgetni fogom.

A könyv címlapját s előszavát én is úgy képzelem kiállíttatni, amint b. levelében áll. A tiszteletpéldányok is rezerváltatni fognak. Erre különben még alkalmilag későbben kitérek.

1908. XII. 18.

Mellékelve bátorkodom, amint múltkori levelemben jeleztem, b. tudomására hozni ama észrevételeket, melyeket az itteni főgimnázium tanára Ali efendi Kadić tett az arab irodalomtörténetre. [A melléklet nincs a levelezésben.]

Mindössze öt pontról van szó, a többi észrevétel a fordításra s egyéb technikai dologra vonatkozván.

Azt hiszem igen könnyű lesz Ali efendi Kadić aggályait eloszlatni némi kis módosításokkal.

Ali efendi észrevételei alá én is tettem néhány fölvilágosító megjegyzést, mert az ő írásából nem lehetett minden egyes esetben kivenni, hogy voltaképpen min akadott fenn. A nevezett tanár igen komoly úri dervis, aki jól meggondolja azt amit mond, s nagyon kérem jóindulatú szíves figyelmét Tanár úrnak az észrevételekhez.

Egyben bátor vagyok megkérni igent tisztelt Tanár urat, hogy az új szövegezését ezen pontoknak, amennyiben ahhoz hozzájárulni méltóztatik, – német nyelven kegyeskedjék fogalmazni, mert a német szöveget Ali efendi megérti.

Az ulemáktól a kézirat még nem jött vissza, s így a nyomtatás iránt nem lehet intézkedni. S emiatt a honorárium kérdése is halasztást szenved.

1908. XII. 27.

B. levelét s annak mellékleteit köszönettel megkaptam, s majd megpróbáljuk az Ön által körvonalozott gondolatok keretében a szöveget mindenek teljes megelégedésére megállapítani.

Szíves soraiból úgy vettem ki, hogy igen t. Tanár úr kissé hosszadalmasnak találja az eljárást, amellyel műve a nyomtatás előtt találkozik. Normális viszonyok között ezen észrevétel valóban indokolt szemrehányás is lehetne, de kérjük szíves figyelembe venni, hogy ez esetben egy iskolai tankönyv kiadásáról van szó, amelynek minden sora mindennap olvasás, elemzés tárgyát fogja képezni, sőt mi több az iskolán kívül álló, sokszor ellenségesen diszponált körök részéről is gondosan fog kerestetni benne mindaz, ami esetleg félreértésekre szolgáltathat alkalmat. Ilyenformán tehát jól meg kell gondolni mindent, ami abban a könyvben helyet talál.

Én csak őszintén gratulálhatok igen t. Tanár úrnak, hogy olyan szerencsésen megtalálta a módot, amellyel tárgyát pertraktálja, hogy csak ez a néhány észrevétel, ami egyébként inkább kérelemszámba ment, merült föl.

Méltóztassék elhinni, hogy itten nem képzelhető el tankönyv, még elemi iskolai sem, amely ilyen gondos megfontolásnak ne lenne alávetve.

Egyébként a késedelemnek az is volt okozója, hogy a művet le kellett fordítani, a fordítást átnézni, kijavítani (nagy munka volt az is), az egé-

szet ismét praktikus tanembernek kiadni. Közbejött a ramazán hónap is, amikor a muzulmánok semmit sem csinálnak.

Az ulemák nagy figyelemmel s érdeklődéssel olvassák a könyvet mostanában. Egy ulema olvas, a többiek hallgatják. A legnagyobb elismeréssel szólnak róla, de ha esetleg néhány észrevételt fognak tenni, az is főként azért lesz, mert ők is fedni akarják magukat a publikummal szemben. Eddig még nem tettek valami jelentősebb észrevételt. Ezért tehát egyáltalán nincs ok arra, hogy igen t. Tanár úr úgy fogja föl a dolgot, mintha itt talán arról volna szó, hogy valaki vagy valamely hatóság nehézséget akarna csinálni. Inkább van ok büszkeségre, hogy egy felette kényes dolgot úgy sikerül megoldania, amint azt kevés orientalista tudná megtenni. Nehezek itt a viszonyok nagyon ezen a téren, majd meglátja, ha itt egyszer szerencsénk lesz Önhöz.

1909. II. 10.

Az arab irodalomtörténet visszajött már az ulemák medzsliszétől is, akik azt nagy érdeklődéssel olvasták, (illetőleg egy ulema olvasta föl, s a többiek hallgatták), s azzal küldték vissza, hogy jó könyvnek találják. Az Ali efendi észrevételeihez ők is hozzájárultak.

Ali efendivel közöltem igen t. Tanár úr megjegyzéseit, s azok értelmében azután nyélbe ütöttük a szöveget, amely most már megfelel Kegyed kívánalmainak is, s az ő felfogásuknak is. Ámbár hiszen valami különös eltérés nem volt eddigelé sem a kettő között.

Bárha immáron a nehézségek nagyobb részén túl vagyunk, még mindig, sajnos, nem foghatunk hozzá azonnal a nyomtatáshoz, mert a fordítás nyelvezetét át kell nézni abból a szempontból is, hogy vajon ez meggyezik-e az iskolákban elfogadott nyelvezettel.

Évégből most egy tanárral, aki az irodalomtörténetet (szláv) tanítja, vesszük át a könyvet. Reményilem azonban, hogy ha valami különös közbe nem jön, egy két hét alatt ezzel is készek leszünk, s azután lehet a nyomtatáshoz fogni.

A honoráriumot azért nem lehetett még elküldeni, mert nem tudjuk hány ívet tesz ki a munka. Úgy látszik 10 ív körül lesz, amely esetben Kegyed kívánsága szerint a honorárium 1500 K. tenne ki. Ha nem kíván Tanár [úr] várni, ezen összeg kiutalása iránt lehetne előterjesztést tenni

a minisztériumhoz, valamint aziránt is, hogy köszönetét fejezze ki Önnek hazafias fáradozásaiért.

1909. III. 14.

Reményilem azóta megérkezett Önhöz a közös p.ü. miniszter[nek] az értesítése a honorárium kiutalványozása tárgyában. Mi már itt elkészültünk a dologgal annyira, hogy a munkát nyomtatás alá adjuk, - de ezenközben kiadott a minisztérium egy rendeletet, amely szerint a középiskolákban használandó könyveket kinyomtatás előtt be kell mutatni. S így az arab irodalomtörténetet is beküldtük. Azt hiszem azonban nem sokára visszakerül.

A szövegben a könyvek és írók címe [és neve] nemcsak horvát-szerb nyelven, hanem arab írással is föl lesz tüntetve, így kérték ezt az ulemák.

Azonkívül úgy véljük, hogy az egyes íveket a korrektúra után beküldetjük Önhöz, hogy esetleges javításokat vagy észrevételeket a címeknél, neveknél, évszámoknál igen t. Tanár úr is tehesen. Némely adatnál ugyanis H. Chalifa s más kútforrás valamint Tanár úr szövege közt eltérés mutatkozik. Az illető helyeket (nem sok van) a megfelelő íven megjelöltetem.

Ami azt illeti, hogyha a nyomtatás után azt látnók, hogy a munka többet tesz ki tíz ívnél (apró töredéket nem számítva) a többlet fizetendő legyen, - ezt én természetesen találok, s majd annak idején a dolgot megbeszélés tárgyává tesszük.

1909. V. 27.

Az arab irodalomtörténet első ívét azon kérelemmel küldöm meg, hogy azt, amennyire a nyelvi nehézségek megengedik, áttekinteni, s megjegyzéseit közölni szíveskedjék. A sokszorosítás nem fogatosíttatik, míg b. válasza meg nem érkezik.

A címlap, bár ki van nyomtatva, legutoljára marad a tartalomjegyzékkel együtt. A címlapra oda van téve, hogy a könyvet a t. Tanár úr az országos kormány megbízásából írta.

A mellékelt kefelenyomat már egyszeri korrektúrára átment.

A következő íveket rövid úton fogom igen T. Tanár úrnak megküldeni. Esetleges megjegyzéseinket, kétélyeinket majd a margón fogjuk magyarul v. németül közölni.

1909. VI. 1.

Nagyon csodálkozom azon, hogy a honorárium még most se került kezeihez, holott azt a minisztérium egyidejűleg utalványozta az Önhöz jutott okirattal.

Az arab irodalomtörténet első nyomtatott ívét Rómából visszatérve asztalán méltóztatott találni. Kár, hogy egy két nappal nem küldhettem előbb, mert így egy kis késés jön létre.

1909. VII. 8.

A mai postával küldöm az arab irodalomtörténet második ívét keresztötés alatt. Múltkori szíves megjegyzéseit lehetőleg igyekeztünk figyelembe venni.

1909. VIII. 22.

A korrektúra visszajött, s bátor vagyok ottani szíves megjegyzéseire a következő fölvilágosítással szolgálni. A szerb-horvát nyelv nem használ kettős betűt még idegen szavaknál sem. A nyomtatás igen lassan halad előre, ami nekünk is sok bosszúságot okoz. De azért legközelebb megy újra egy fél ív.

1909. X. 5.

Egyidejűleg küldök egy fél ív korrektúráat az arab irodalomtörténetből. Borzasztó, hogy milyen lassan megy a dolog. Már azzal fenyegetjük a nyomdát, hogy elveszük tőle a dolgot. ...

De azt mondja a nyomdász, hogy már rendelt betűket. Az igaz, hogy ramazán is van, s ilyenkor nehéz a muzulmántól komoly munkát várni.

1910. III. 6.

A mai postával küldtem egy ív korrektúrárt az arab irodalomtörténetből. A „muzulmán könyvnyomda” olyan rendetlenségbe jutott egy üzletvezetője elhalálózása folytán, hogy sehogy sem tudták a szedést folytatni ismételt erélyes sürgetések dacára. Mikor azután a nyomást el akartuk tőlük venni, valahogy összeszedték magukat s írásbelileg kijelentették, hogy most már sürgősen fogják a munkát ellátni. Majd meglátjuk, – végre is már csak a kisebb rész van hátra. Az index csinálódik.

1910. VII. 10.

Az arab irodalomtörténet indexe (szerb-horvát és arab) most van nyomás alatt.

VI. Átírási táblázat

z	ظ	'	ء
°	ع	ā	ا
g	غ	b	ب
f	ف	t	ت
q	ق	t	ث
k	ك	g	ج
l	ل	ḥ	ح
m	م	h	خ
n	ن	d	د
h	هـ	d	ذ
w, ū	و	r	ر
y, ī	ي	z	ز
aw	ؤ	s	س
ay	ئي	š	ش
a	ا	ṣ	ص
u	و	d	ض
i	ي	t	ط

1. kép: Emléktábla Goldziher Ignác székesfehérvári szülőházán

BEVEZETÉS

AZ ARAB NYELV

Jó napot kívánok,

Köszönöm a kérésed, hogy a könyvet elfogadjam -
 várom a további írásokat a jövőre kérem a
 klasszikus arab nyelvű és iratolvasás tanulmányait
 (Mivelhogy a könyv ^{magyarul} "Könyvek" van tanulmányok helye
 és a legendák. Ennek azonban minden elengedhetője.
 A további modern tanulmányok.

Ez alatt az időszakban a nyelvészetben, folyóiratokban
 az iratolvasásról és a nyelvészetben, sőt az egyetemen.

gondolom.

A nyelvészetben hiányzik a megfelelő fogalom, mert
 az arab nyelvű könyvek nyelvészetben nem egy nagy
 félével tanulmányok, a mely megfogható lenne egy
 kötetben.

Amint meherett a dolgot az iratolvasás kötetben az az
 mert egy jó tanulmányok írására nem csak egy
 munkát és kötetet kell írni.

Egy ismeretlen Párizsban írtam, amely egyetemen
 az arab nyelvű könyvek írására: az arab nyelvű
 tanulmányok az arab nyelvű, amely az arab nyelvű
 tanulmányok az arab nyelvű, amely az arab nyelvű

2. kép: Krcsmárík János 1907. január 7-én Goldzihernek írt levelének kézirata a Goldziher-
 levelezésből (GIL 22/30/43, f. 1.r)

Az arab nyelv és írás első emlékei*

1. Az arab nyelv a sémi nyelvek családjához tartozik és a dél-arab, valamint az etióp nyelvvel együtt annak déli csoportját teszi ki (észak-sémi csoport: héber, föníciai, arámi nyelvek, asszír).

2. Az észak-arab nyelvnek, amelyen az arab irodalomtörténet tárgyát képező irodalmi művek születtek, a legrégebb írott emlékei feliratokban maradtak fenn, nevezetesen:

a) Az al-°Ulā-ban (Hiġāz északi részén) talált ún. tamūdi vagy lihyāni feliratokban, amelyeknek értelme azonban még igen homályos.

b) Arab nyelvterületen, különösen Közép-Arábiában szétszórva, de legnagyobb számmal a Damaszkusz közelében levő sziklás vidéken (Şafā), valamint a szíriai Ḥarra és Ruḥba területein talált ún. şafāi feliratokban, amelyek leginkább csak tulajdonneveket: személy- és istenneveket, üdvözlő formulákat és a pásztorélet körülményeivel kapcsolatos rövid feljegyzéseket tartalmaznak. Az arab feliratoknak ez a két csoportja a dél-arab *musnad* írással rokon írást mutat.

3. Nagyobb összefüggő arab szöveget legelőször ugyancsak a szíriai Ḥarra vidéken, Namāra helység közelében lelt feliraton találunk. Ez egy Imru' ul-Qays b. °Amr nevű arab fejedelem síremléke a Kr.u. 328. évből. Tartalma a régi arab viszonyok tekintetében nagy fontossággal bír. Ám ez a felirat sem mutatja még a ma használt arab írásjegyeket, a nabatiaknál használt arámi írással készült.

4. A ma is használt arab írásjegyek legelőször a Kr.u. VI. sz.-i többnyelvű feliratokban tűnnek elő, nevezetesen:

a) A Zabadban (Aleppótól [Ḥalab] délkeletre) található háromnyelvű (szír-görög-arab) feliraton 513-ból.

b) Egy Ḥarrān-ban (Damaszkusztól délre) talált kétnyelvű (görög-arab) feliraton 568-ból.

Mindkettő tartalma a keresztény egyházi élettel kapcsolatos.

* A fejezet Goldziher korának ismereteit tartalmazza. Az íráskutatás és a sémi összehasonlító nyelvészet az elmúlt közel száz év alatt sokat fejlődött.

Az arab nyelv elterjedése

5. A Kr.u. VII. századtól kezdve az iszlám győzelme és terjedése az észak-arab nyelv területét mindinkább tágította. Az arab törzsek és nyelvük előrenyomulásával a dél-arab nyelv egyre inkább háttérbe szorult az észak-arab javára. A szír nyelv – néhány, még most is meglévő nyelvsziget kivételével – is holt nyelvvé vált, amely csak egyházi és irodalmi használatban maradt fenn. Hasonlóan Egyiptomban a kopt nyelv mindinkább eltűnt az élő használat teréről és az arabtól teljesen kiszorítva csak egyházi nyelvként maradt használatban. Észak-Afrikában a bennszülött (berber) nyelvek mellett az arab emelkedett uralkodó érvényre a közéletben és műveltségben.

Az arab nyelv területe Ázsiában az egész Arab-félszigetet elfoglalja és észak felé a Szíriai-sivatagon, Palesztinán, Szírián és Mezopotámián át egészen Kurdisztán határáig terjed. Afrikában az arab nyelv uralkodik Egyiptomban, tőle délre egészen Nübiáig; Egyiptomtól nyugatra Tripolisz (Tarābulus al-Ġarb), Tunisz, Algéria és Marokkó területén a Szahara széléig. Suqūtrā szigetén a dél-arábiai partvidéken beszélt mehrī dialektussal szorosan rokon dél-arab nyelvjárás tartotta fenn magát, amely a régi nyelv utolsó élő maradványait rejt. Az elsősorban Szíriából történt kivándorlások által ma Észak- és Dél-Amerikában is felhangzik az arab nyelv; körülbelül 250.000 szíriai-libanoni arab él Amerikában, túlnyomóan keresztények, akik ott anyanyelvüket művelik. Csak Brazíliában hat arab újság jelenik meg. A középkorban az arab nyelv Európában is elterjedt azokon a területeken, ahol az iszlám több évszázadon keresztül uralkodott: Andalúziában és Sziciliában. Ezekben az országokban a muszlim hódoltság megszűnésével az arab nyelv használata is megszűnt. Csak Málta szigetén tartotta fenn magát: a mai napig él mint az olasz nyelvvel kevert arab nyelvjárás.

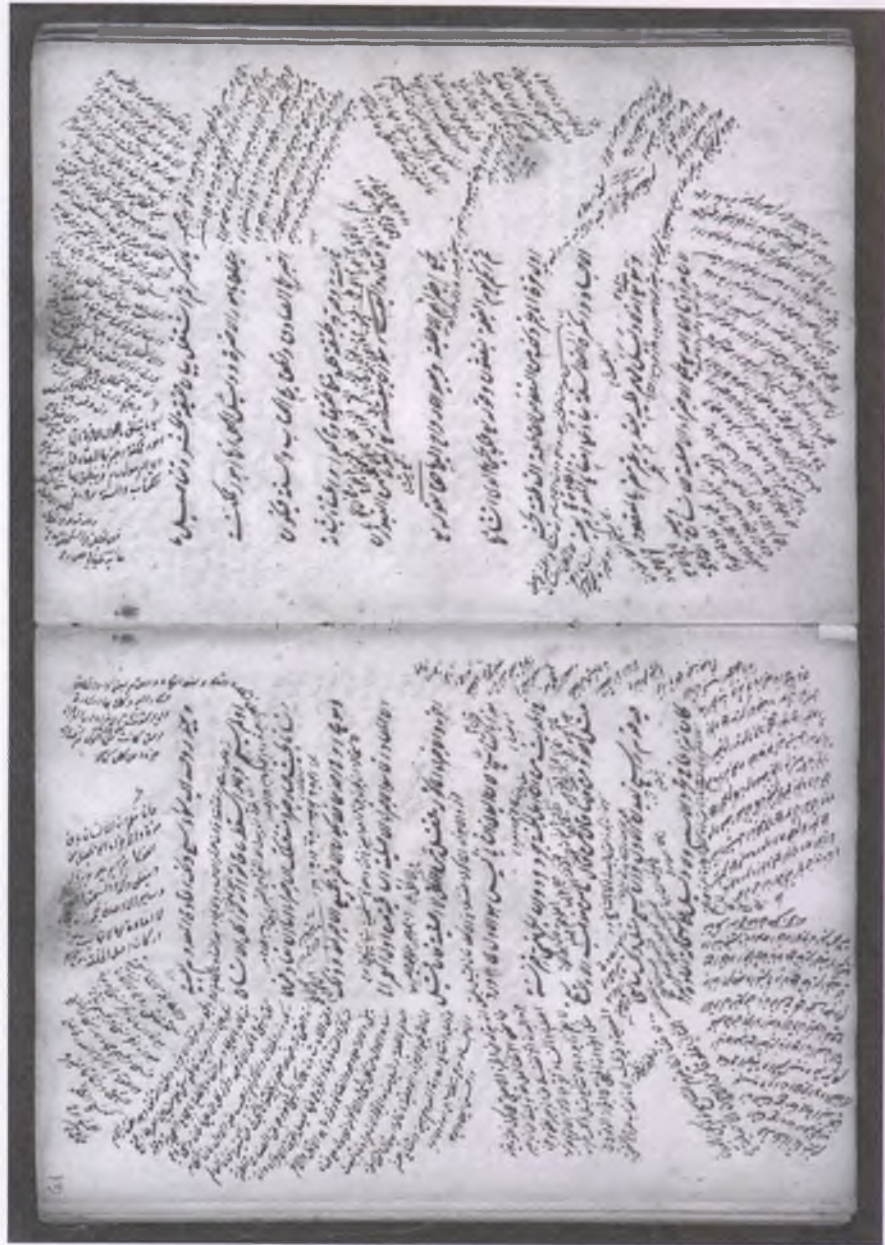
6. E nagy geográfiai elterjedésből könnyen érthető, hogy az élő arab nyelv használatának egymástól távol eső területein különféle nyelvjárások fejlődtek ki, amelyek sok grammatikai és szótári eltérést mutatnak. Más-más dialektussal használják az élő arab nyelvet a tulajdonképpeni Arábiában, Szíriában, Egyiptomban, Mezopotámiában, Észak-Afrikában stb. Ez utóbbiakat a keleti dialektusoktól való megkülönböztetésül nyugati (*maġribī*) nyelvjárásoknak szoktuk nevezni. Ezen nyelvjárások a maguk körében is számos regionális árnyalatot mutatnak. Az élő nyelvjárások sokrétűsége mellett azonban a mai napig fennmaradt az arab irodalmi nyelv egysége.

7. Elterjedését tekintve az arab nyelv nemcsak azokat érinti, akik azt mint anyanyelvet használják. Az iszlám szent könyvei arabul lévén szerkesztve, e nyelv nemzetiségre való tekintet nélkül az iszlám vallóinak egyházi nyelve.

Továbbá arab nyelven nyilvánult meg az iszlámot valló népek tudományos kultúrája is, e nyelven írták tudományos műveiket az iszlám tudósai bármilyen nemzethez is tartoztak. Ennélfogva az iszlám egész területén az arab nyelv alkotja a soknyelvű hívők szellemi kapcsát, képviseli vallásos és művelődési egységüket. Az arab irodalom ennélfogva nem csupán az arab anyanyelvű népek szellemi terméke, része van benne az egész iszlám világnak teljes kiterjedésében Spanyolországtól Közép-Ázsiáig, Törökországtól a Szahara széléig, a Nílus partjaitól az Indus és Gangesz vidékéig.

ELSŐ RÉSZ

**AZ ARAB IRODALOM
AZ Umayyād KOR VÉGÉIG**

3. kép: Mas'ūd ibn 'Umar at-Taftāzānī (722-793/1322-1391): *Šarḥ al-aqā'id an-nasafīyya*. 989/1581. (Arab O.44, f. 60v-61r)

I. Fejezet

Az arab költészet kezdetei és jellege

A legősibb pogánykori irodalmi formák

1. Az arab nép történetének azt a korszakát, amely az iszlám keletkezését megelőzi, *al-ġāhiliyya*-nak, azaz a barbárság korának nevezik, különös tekintettel a lelki és erkölcsi élet kevésbé művelt jellegére, amely az arab törzsek akkori társadalmi szellemét jellemzi. Szellemi életük abban az időben egyes-egyedül költőik által nyert kifejezést, akiknek termékeiből azonban csak legfeljebb a Kr.u. VI. századból maradtak fenn gazdag emlékek. A megelőző időből nem rendelkezünk összefüggő maradványokkal. Annyit azonban tudhatunk, hogy az arab költészet ősi formája a *saġʿ*, azaz a versmértéket nélkülöző mondások, amelyeknek egyes tagjai (*fiqra*) egymással rímelő szótagokkal végződnek; e közös rím alkotja a költői mondás formai egységét. Az emelkedettebb beszéd ilyen alakját nevezzük *kalām musaġġaʿ*-nak, azaz *saġʿ*-dzsál (próza rímeléssel) járó beszédnek. Ezt a beszédmódot használták a régi pogány varázslók jóslat-szerű nyilatkozataikban, átokmondásaikban, ráolvasásaikban és egyéb bűvös szólásaikban.

Például:

*iĥtarta yā Qaylu ramādan rimḍidā **
*lam tubqi min āli ʿĀdin aĥadā **
*lā wālidan tatruxhu wa-lā waladā **
*illā ġaʿalathum ramādan hummaḍā **
illā banī l-lawḍiyyati l-muĥaddā

Ebben a jóslatban, amelyet a hagyomány szerint ʿĀd mondabeli népe küldöttének Mekkában adtak, e nép pusztulását jóslták meg; vagy:

*kam min ġasadin saĥīḥ **
*wa-waġhin saĥīḥ **
*wa-lisānin faṣīḥ **
ġadā bayna aṭbāqi n-nār yaṣīḥ

Az első példában a tagonként ismétlődő “-dā”, a másodikban az “-ih” alkotja a *sağ*-ot.

2. A *sağ* idővel ritmus tekintetében is fegyelmesebb és rendszeresebb alakká fejlődött. Rendes versmértékek álltak elő, amelyek kezdetben nagyon egyszerűek és népszerű használatra is alkalmasak voltak. Ilyenek a *rağaz* és a *hazağ* nevű metrumok. Az előbbinek sémája:

mustafilun / mustafilun / mustafilun (kétszer),

az utóbbié: *mağā ilun / mağā ilun* (kétszer).

Mint a *sağ*, úgy ezek a sémák is eleinte néhány soros rövid mondásokra használtattak, míg később a kifejtettebb műköltészetben terjedelmes költeményekben is alkalmazták őket.

3. A régi araboknál a költészeti forma legrégebb alkalmazásai közé tartozott a gyászdal (*riğā*, *mağiya*) és a becsmérlő vers (*hiğā*). Amaz kapcsolatban van a régi arab társadalom azon hagyományos szokásával, hogy a halottat a legközelebbi rokonságából való nők gyászoló siratással (*niyāha*) búcsúztatták, amelyben nemes tulajdonságait magasztalták és az elhalálózása miatt keletkezett űrt siratták. A *hiğā* versek a törzsek versengésével és háborúskodásával kapcsolatos mondások, amelyekben a törzs költői az ellenséget gyalázták és gúnyolták. E becsmérlő versek, amelyeknek az iszlám előtti időkben nagy hatást tulajdonítottak, természetes kísérői voltak a törzs harcainak, de egyes személyek versengésének is.

4. Ilyen tartalmúak voltak főként azon egyszerű rövid verses mondások, amelyek előbb *sağ* formában, később a versmérték primitív formáiban tűntek elő. Ezekből az egyszerű metrumokból fejlődött ki azután a művészebb versmértékek változatossága. Az arabok poétikája 16 metrikus alapsémát (*baħr*, azaz ‘folyam’) ismer, amelyek mindegyikének számos változata van. Az ezek ismertetésével foglalkozó tudományt *‘ilm al-‘arūd*-nak nevezik. Ennek ismerete nélkül lehetetlen méltatni az arab költemények formai sajátosságait. Az arab kultúrától függő törökök és perzsák is nagyjából ezeket a mértékeket alkalmazták a maguk költészetében. Abban az időben, amelyből a *ğāhiliyya* költészetének emlékeit ismerjük, azaz a Kr.u. VI. században az arab metrika már teljes fejlettségében áll előttünk.

A *qaşida* kialakulása

5. Az arab költészet terméke a *qaşida*, amely már a pogánység idejében teljesen kifejlődött. A szó annyit jelent: célköltemény, azaz olyan költői mű,

amellyel a költő egy cél felé törekszik. A *qaṣīda* költője ugyanis nem egyenesen fog neki költeménye tárgyának, hanem változatos kerülő utakon érkezik el hozzá. A *qaṣīda* hagyományos technikája, amelyen belül a mű költője ugyan szabadon mozog, de amelynek fő vonásait köteles híven követni, már a legrégebbi időkben is megvolt.

A költeményt egy néhány soros fájdalmas visszaemlékezés vezeti be, amelyben a sivatagokban vándorló költő arra a helyre érkezve, ahol hajdanán barátaival és szeretteivel boldogan élt együtt, a hely pusztulását és barátaitól való elválását siratja; leírja a hajdani virulást és szembeállítja vele a puszta romokat (*atlāl*), amelyek a régi eltűnt boldogságra emlékeztetik. A költemény e szükségképpen bevezetését leírásnak (*naṣīb*) nevezik.

Innen aztán a költő egyéb epizódok ismertetésére tér át. Barátai unszolására továbbindul; vándorlásának folytatása során különféle események tartóztatják fel, melyek a részletek legaprólékosabb leírására adnak alkalmat a költőnek: borivással vigasztalódik, azután vadászatra nyílik alkalmá vagy egy hatalmas zivatar éri. Mindezen epizódokat a legelevenebb szemléletességgel festi le és a legapróbb körülmények részletes színezésével élénkíti.

Csak ilyen kitéréseknek keresztül jut el végre a költemény vége felé a tulajdonképpeni célhoz: elérkezik egy nagy jötevőhöz, akit magasztalni készül. Dicsőíti nemes őseit, hőstetteit, bőkezűségét, mindazon kiváló tulajdonságait és erényeit, amelyek az igazi arab nemes jellemét alkotják. Vagy ellenkezőleg: a *qaṣīda* célja egy ellenséges törzsnek vagy egy nagyúrnak ócsárlása, aki a költő elvárásainak nem felelt meg.

6. A *qaṣīda* ezen gazdag tartalma a versek nagy terjedelmét feltételezi. A verssorok száma néha a százat is meghaladja. Minden verssor (*bayt*, szó szerint 'sátor') két félsorra oszlik. A rímnek végig azonosnak kell lenni a vers során (monorím). Az első sor mindkét fele ugyanazt a rímet mutatja, míg a további sorokban csak a verssor második felének végső szótagjai rímelnek. A teljes versen, bármily hosszú is, ugyanaz a rím húzódik végig, amelynek a neve *qāfiya*, megkülönböztetésül a prózarímtól (*sağ'*).

Az arabok a verset (*qaṣīda*) szeretik azon rím mássalhangzója szerint nevezni, amely rajta végighúzódik, pl. *Lāmiyyat al-ʿarab* (aš-Šanfarā verse, L-re rímelő vers), a *tā'iyya* egy olyan költemény, amelynek verssorai végén a "t" (*tā'*) mássalhangzó alkotja a rímet.

7. Az arab hagyomány a *qaṣīda* kialakítását a Taglib törzsbeli **Muhalhil** b. Rabī'a-nak (megh. 531 k.) tulajdonítja, aki ilyen versben gyászolta testvére, Kulayb halálát, ami a Bakr és Taglib törzsek közt sokáig tartó háborúskodás oka volt. Nevezetes mozzanata ez az arab pogánykor belső történetének,

együttal megmutatja nekünk, hogy mily kisszerű okokból törhettek ki a sok évig húzódó törzsi háborúk (*qayām al-'arab*, szó szerint 'az arabok napjai'), amelyek oly sok vers megírására adtak alkalmat.

A Bakr és Taglib közötti háborúskodás Basūs háborújaként ismeretes, amely az arabok közt példabeszéd tárgya lett. E háború úgy kezdődött, hogy a Bakr törzshöz tartozó Sa'd, aki egy Basūs nevű nő védelme alatt állt, tevéjét a Taglib törzs nagy híru főnökének, Kulayb Wā'il-nak a legelőjén legeltette, amihez joga nem volt. Kulayb-nak nem tetszett a dolog, s nyilával veszélyes sebet ejtett a tevé tőgyén úgy, hogy tej helyett vért fejték belőle. A tevé Basūs sátra előtt rogyott össze, aki erre a Bakr törzset harcra tüzelte a Taglib ellen. A fellobbanó törzsi harag első áldozata maga Kulayb volt, akit Basūs unokaöccse, Ğassās megölt. Vértbosszú vértbosszúra következett, így keletkezett a szerencsétlen legelőügyből negyven évig húzódó háború a két törzs között, amelyeknek sok hőse vesztette életét e háború alatt vagy mondta el költeményét a harci események alkalmából. Muhalhil is ez alkalommal vetette volna meg alapjait a *qaṣīda* finomabb formáinak.

A pogánykori költészet jellemzése

8. A VI. században forma és tartalom tekintetében teljes tökéletességében áll előtünk az arab költészet. A megelőző korok költői termékeiből csak csekély töredékek maradtak ránk, úgyhogy nincs módunkban kutató figyelemmel kísérni és pontos részletességgel megállapítani azokat a közbenső fokokat, amelyeken az arab költészet keresztülment, míg a kuruzslók *saġ'* mondásai a *qaṣīda* változatos és kifejlődött formájáig fejlődtek. A VI. és VII. század, azaz az iszlám keletkezését megelőző és követő század az arab *qaṣīda* klaszszikus fénykora.

A középkori arab irodalomtörténet a költöket (*šā'ir / šu'arā'*) három korszakba osztva tárgyalja:

- a) az iszlám előtti, pogánykori költők (*šu'arā' al-ġāhiliyya*);
- b) azon költők, akik a *ġāhiliyya* korában kezdvén pályájukat tanúi voltak az iszlám keletkezésének, majd az új viszonyok között is folytatták költői tevékenységüket (*al-muḥadramūn*);
- c) az iszlám idejében fellépett költők (*šu'arā' al-islām*).

E fejezetben természetesen csak az első kettővel foglalkozunk.

9. A régi arab költészet hű tükre az arab törzsi életnek minden szenvedélyével és az annak hagyományaiból folyó életszemléletnek is. A versek témája a törzsek egymás közt vívott apró harcainak, az ezekre okot szolgáltatató verbosznak, a rablóportyáknak, a vándorló költők hol hősie, hol kéregető kalandjainak leírása, a vendégszerető hatalmasságok dicsőítése, az egyének iránt és a törzs becsületének érdekében bőkezűeknek, s a harcok hőseinek magasztalása, a fukarok és gyávák ócsárlása. Magasztalás (*madīh*) és ócsárlás (*hiġā'*) nem szorítkoznak az egyénekre, hanem a költő mélyen belenyúl az ősről szóló dicső vagy kedvezőtlen hagyományok tárházába, és az egyén dicséretét vagy gúnyolását a törzs történetével kapcsolja össze, mindezen célokat tartkítva azon epizódokkal, amelyeket a *qaṣīda* jellemzésénél már megismertünk. Ennélfogva a költőknek számos alkalma nyílt a régi arab néphagyományból a törzsek közt lefolyt híres csatnapokra (*ayyām al-^carab*) hivatkozni, amelyek történetének részletei az e versek körül csoportosuló prózai elbeszélésekben (*aḥbār al-^carab*) vannak megőrizve.

Így a pogánykori arab költészet, művészi becsén kívül, legfőbb forrásunk a pogánykori arab életviszonyok, társadalmi intézmények és a törzsi történetek megismerésére, amelyeknek legfontosabb adatait e régi költeményekből meríthetjük. Vallásos életükről azonban csak kevés emlék található a pogánykorból ránk maradt versekben.

II. Fejezet

A *ġāhiliyya*-kor legnevezetesebb költői

Történeti háttér

1. E kor költői kétféle életmódból nőttek ki. Vannak köztük olyanok, akik az arab sivatag nomád életének neveltjei és költészetüket e primitív életviszonyok közt hozták létre; vannak aztán olyanok is, akik vagy a finomabb városi társadalomból származtak, vagy magasabb körökben, s nem a sivatagi törzsfőknél, kerestek érvényesülést.

Az iszlámot megelőző időben (a Kr.u. III. századtól) az arabságnak két valószínű fejedelmi udvara volt, amelyek abban az időben az arab kultúra legmagasabb fejlettségét képviselték. Dél-Arábiából bevándorolt törzsekből alakult e két kis arab állam: az egyik, mely fölött a Ģassānidák dinasztiája uralkodott, a Jordán folyó keleti partvidékén Szírián át északra, egészen Palmyráig húzódott; a másik, a Laġmidák állama Ģīra központtal, az Eufrátesztől nyugatra levő termékeny vidéken terült el, néhány mérföldre délre Kúfától. E két arab fejedelemség, amely természetesen a délre levő Arab-félsziget és a vele kapcsolatos sivatag arab törzseire nagy befolyást gyakorolt, a szomszédos nagy államoktól függött: a ġassānida a bizánci, a laġmida a perzsa birodalomtól. Ezeknek hűbéresei voltak az arab fejedelmek. E két nagy állam a kis arab államokat a törzsi arabság féken tartására használta fel. A perzsa-bizánci háborúkban is nagy szerepük volt a szíriai és a Ģīrai fejedelemségeknek. Az Arab-félsziget költői sűrűn keresték fel mindkét udvart, de különösen a Ģīrait, ahol a perzsa befolyás alatt finomabb műveltség honosodott meg, és a fejedelmek bőkezősége az odakerülő költőket dúsan pártolta. E viszonyok alatt a tősgyökeres beduin költészet mellett az arab *qašida* udvari költészetként is szolgált, anélkül azonban, hogy a célok különféle természete a költemények jellegét megváltoztatta volna.

A sivatag költői

2. A beduin arab ember lelkületét a legközvetlenebb, idegen befolyástól nem érintett módon aš-Šanfarā (megh. VI. sz. eleje), az Azd törzs tagja mu-

tatja meg nekünk. Gyermekkorában a Salamān törzs fogságába esett és közöttük nevelkedett. Később a tudomására jutott, hogy nem a törzs igazi fia, bosszút esküdött ellenük és egyre inkább életükre tört. Ezek után nem élt valamely törzs rendes kötelékében, amely neki oltalmat nyújtott volna; egyre a sivatagban vándorolt kalandról kalandra. Az ilyen költőket nevezték az arabok *su‘lūk*, vagyis kóbor költőknek. Híres költeményében részletesen rajzolja le a veszélyeket, amelyeken keresztülment, midőn a farkast, párducot és hiénát nevezzi társainak; folyton éhséggel, nélkülözésekkel és a természet zordságai ellen küzdve folytatta kalandor életét “asszonyokat özvegyekké, gyermekeket árvákká téve”. A monda szerint esküvel fogadta meg, hogy száz embert fog meggyilkolni a Salamān törzs tagjai közül. Midőn már 99-et megölt, a törzsnek sikerült fogságba ejtenie és meggyilkolnia. Koponyáját a földre dobták, s egyik ellensége a nagy gyilkos koponyájába dühösen belerúgva saját lábát veszélyesen megsebesítette és a sérülésbe belehalt. Így vált valóra a legenda szerint aš-Šanfarā esküje: halála után gyilkolta meg századik áldozatát. Fennmaradt tőle a hagyományokban egy *qašīda*, mely mesteri leírásokat tartalmaz saját lelkületéről, a sivatagi környezetről, amelyben életét töltötte, kalandjairól, melyeken keresztülment. Leghíresebb verse a már említett *Lāmiyyat al-‘arab*, amelyet szokás “A (nomád) arabok dicsőítése” címmel is ellátni, s amelynek kezdete:

Aqīmū banī ummī sudūra maṭiyyikum

* *fa-innī ilā qawmin siwākum la-amyalū*

“Egyenesítsétek fel, ó anyám fiai, háttas állataitok szügeit (azaz: készüljétek a továbbvándorlásra)

* mert én hajlandóbb vagyok egy másik néphez (semmint hozzátok).”

3. aš-Šanfarā halála fölött társa, a Fahm törzsből való Tabit b. Gābir mondott gyászdalt, aki osztozott nyugtalan vándoréletében. Az arabok közt leginkább e néven ismeretes: **Ta’abbata Šarran** (megh. 530 k.) azaz ‘a rosszat hónalja (*ibī*) alatt viszi’. Ezt a nevet onnan kapta, hogy anyja, egy fekete nő, egyszer látta, hogy a sátorból távozva kardot vitt a hónalja alatt. Az anya – ismerően fia szenvedélyes hajlamait – “rosszat visz a hóna alatt” szavakkal kiáltott fel. De a nevet e beduin költő életéből az arab hagyományban elterjedt mesekörrel is össze szokták kapcsolni. Az arab néphit démonokkal (*ginn*) és szörnyetegekkel (*gūl*) népesíti be a sivatagot, amelyek állatok alakjában hívják ki küzdelemre a vándorló hősöket. Életrajzát szokás volt e démoni lények elleni szörnyű harcokkal jellemezni. Egy történet szerint egyszer egy általa meg-

gyilkolt *gūlt* vitt haza a hóna alatt, s innen lenne a neve. Leghíresebb, az európai irodalomba is átment költeménye egy gyászdal, amelyet egyik nagybátyja fölött mondott el, aki a *Ḥudayl* törzs elleni harcban esett el. Így kezdődik:

inna bi-š'bi llaḏī dūna sa'īn
 * *la-qatīlan damuhu mā yuḏallū*

“Íme, a hegyhasadék mögötti völgytorokban fekszik
 * egy halott, kinek vére nem maradhat bosszulatlan.”

4. A tiszta származásra büszke arabok ókoruk némely hősét, akik ugyan arab apától származtak, de akiknek anyja fekete asszony volt, együttesen az *agribat al-‘arab*, “az arabok hollói”, névvel illetik, mely elnevezés az anyjuktól örökölt arcszínükre vonatkozik. Származásánál fogva *Ta’abbata Šarran* is ebbe az osztályba tartozik.

Az “arabok hollói” közt a leghíresebb azonban *‘Antara* b. *Šaddād* (megh. 615 k.) az *‘Abs* törzsből, akinek anyja egy fekete rabszolganő volt. Abban az időben élt, amikor az *‘Abs* és a *Ḍubyān* törzsek közt a sok évig tartó *Dāḥis-Gabrā’* féle harcok dúltak. E harcok két ló, *Dāḥis* és *Gabrā’* versenyzetéséből eredtek, amikor is az *‘Abs* törzs azt hitte, hogy a *Ḍubyān* csellel szerezte meg a győzelmet saját lovának. *‘Antara* e harcokban apai törzsének, az *‘Abs*-nak a soraiban harcolt és hősiessége által sok dicsőséget vívott ki atyafiai számára. De egyéni ellenségei fölött is harci sikereket aratott; senki sem versenyezhetett vele bátorságban. A törzs büszke emberei a rabszolganő fiát mégsem akarták magukkal egyenrangúnak elismerni. Ehhez egy külön szabaddá nyilvánítási aktusra lett volna szükség, amit megtagadtak tőle. Ez az állapot mélyen érintette a fekete hős érzelmi világát is. Unokahúgát szerette, akinek a neve *‘Abla* volt. Arab szokás szerint legközvetlenebb joga lett volna unokahúga kezére, de megtagadták tőle: a törzs szabad lánya nem mehet nőül rabszolganő fiához. Az arabok társadalmi felfogása elsősorban azt követelte, hogy a férj teljesen egyenrangú legyen nejevel. E mellőzések sok keserőséget okoztak *‘Antarának*, aki törzsét annyi veszélytől szabadította meg. Egyszer azonban az *‘Abs* emberei ismét segítő kezére szorultak, ám ő haragosan félreállt: “A rabszolga nem arra való, hogy harcoljon, elég ha a tevéket feji és tőgyüket felköti”. Csak ekkor nyilvánították őt szabadnak és részesítették a törzs teljes becsületében.

Harcairól, viszontagságairól, *‘Abla* iránti szerelméről énekel *‘Antara* számos versében, melyeket az arabok költészetük gyöngyeinek tekintenek. Számos költeménye közül különösen egynek nyújtják oda a pálmát, amely a

pogánykori arab költészet legszebb alkotásai közt foglal helyet; annak, amely e verssorral kezdődik:

hal gādara š-šū arā' u min mutaraddamī

* *am hal °arāfta d-dāra ba'da tawahhumī*

“Vajon hagytak-e nekem a költők még foltozni valót

* vagy megismered-e a (hajdani) lakóhelyet találgatás után?”

E versében dicsekszik legerélyesebben a törzsben véghezvitt hőstetteivel és benne sóhajtozza legérzelmesebben szerelmét °Abla iránt.

°Antara az arabok nemzeti hőse és mint ilyen, személye és viselt dolgai, a törzs társadalmi elismeréséért és °Abla kezének elnyeréséért vívott küzdelmei köré az arab népi elbeszélők (*maddāh*) egy eseményekben gazdag, színes regényt fűztek. E regényes elbeszélésben nemcsak az Arab-félszigeten folynak a sivatag hőséneke vitéz tettei, hanem elküldik Indiába, Görögországba, Perzsiába, mesés országokba. Mindenütt óriásokat és démonokat terít le párviadalban, egész hadseregek fölött egymaga győz karjának erejével és lelkének bátorságával. Külön elbeszélők (akiknek neve *al-°antariyya*, azaz °Antara hőstetteinek mesemondói) foglalkoznak azzal, hogy e lovagi mondanokör elszavalásával ragadtassák el közönségüket, mialatt kéthúrú hangszerükön (*rabāb*) pengetik a regékbe beleszótt, a hősi cselekedeteket kísérő verseket. A *Qisṣat °Antara* (°Antar-regény) c. népi regény az arabok legkedveltebb olvasmányai közé tartozik. Többször jelent meg nyomtatásban is. A kairói kiadás 32 kis kötetre terjed.

5. °Antarához kapcsolhatnánk mindjárt egy másik nagy arab költőt is, ugyancsak az °Abs törzsből. Ez °**Urwa b. al-Ward** (megh. 596 k.), aki az iszlámhoz közeli időben élt. Fennmaradt költeményei egy igazi beduint mutatnak, akinek folyton a legnagyobb nélkülözésekkel kell küzdenie, de amint valamit a birtokába ejt, a legszélesebb körben gyakorolja a vendégszeretet erényét. A szegénység, amely a sivatagban az eső elmaradása, ennél fogva a legelő kiszáradása által áll be, főképpen csak azért bántja, mert ezáltal lehetetlenné válik számára másokon segíteni, a szűkölködők bajait enyhíteni. Ha maga szükségbe kerül, a beduin arabok módjára úgy segít magán, hogy rablóútra indul, az útjába kerülő idegeneket megfosztja tevéiktől és egyéb javaiktól, hogy a saját embereit elláthassa. Rablóhadjáratairól és a veszélyekről, amelyekkel ezen alkalmakkor szembe kellett néznie, költeményeiben dicsekszik, mert az arab ember szemében az ilyen rablólovagélet valóban a dicsőség tárgyát képezi, ha az ember a bátorságot és a lovagias erényeket gyakorolta általa.

°Urwa maga nagyon előkelő helyet foglalt el az °Abs törzs kötelékében: rablólovag életmódja nem vált rangjának hátrányára, sőt fokozta hírnevét, hogy anynyi embert ölt meg viadalaiban. A zsákmányt, amit portyázásaiból hazahozott, arra használta, hogy a törzs szegényeit megsegítse és vendégül lássa ezeket a kóborlóknak (*ṣaʿālīk*) nevezett embereket. °Urwa oly nagy jótévedője volt nekik, hogy az utókor °Urwat aṣ-Ṣaʿālīk (“a kóborlók °Urwája”) néven ismeri őt.

6. A vendégszeretet jeles erényében senki nagyobb hírré nem tett szert az arab világban, mint a Ṭayy törzs fia, **Hātīm aṭ-Ṭaʿī** (megh. 605 k.). Azt beszél róla, hogy valahányszor eljött a *raġab* hónap – amely a pogány arabságnál nagy tiszteletben állott –, naponta tíz tevét öletett le, hogy megvendégelje vele a szomszéd törzseket. Már kora ifjúságában elvesztette apját; nagyapja nevelte fel, aki szokás szerint rábízta nyájai őrzését. Egyszer egy előtte elvonuló karavánnak ajándékozta az őrzésére bízott összes tevét. Az volt a becsvágya, hogy az arabok közt a legbökezübbnek ismerjék el. Ezt a vágyát elérte, mert egészen a mai napig neve jelzi a bökezűség eszményét a keleti világban. A monda szerint még halála után sem szűnt meg ezen erényt gyakorolni. Költeményeinek tartalmát leginkább ez az életszemlélet jellemzi.

7. A Dāḥis-Ġabrāʾ harcokhoz vezet vissza bennünket a pogány arabság egy másik nagy költője, a Muzayna törzsből való **Zuhayr b. Abī Sulmā** (megh. 625). Családjában nem volt szokatlan a költői tehetség. Nővéreivel (**Sulmā** és al-**Hansāʾ**) a költőnők között találkozzunk, mostohaapja, **Aws b. Ḥaġar** szintén a *ġāhiliyya* kor egyik híres költője volt, fia, Kaʿb b. Zuhayr pedig a Próféta környezetében látható a későbbiekben, mint dicsőítő költő. Maga Zuhayr volt az énekese a lófuttatásból eredt törzsi háború bevégzésének. A **Dubyān** törzs két nemes tagja, **Hārim** [v. **Hāriġa**] b. **Sinān** és al-**Hāriṭ** b. °**Awf** magukra vállalták az összes vérdíj kifizetését, melyre az °Abs törzs a háborúban meggyilkolt tagjai fejében igényt tartott. Csak ezen áldozat tette lehetővé a vérontás befejezését és a béke megkötését az ellenséges törzsek közt. Zuhayr leghíresebb *qaṣīdáj*a a nagyurak bökezűségét dicsőíti:

a-min Ummi °Awfā dimnaton lam takallamī

* *bi-ḥawmānati d-Darrāġi fa-l-Mutaṭallamī*

“Vajon Umm °Awfā lakóhelyéből való-e egy hamudomb, mely meg
nem szólal

* Darrāġ és Mutaṭallam kemény földjén?”

Különben Zuhayr nem képviseli költeményeiben az arab beduinság szilaj lelkiületét, amelyet eddig egynéhány költőtársánál tapasztalhattunk. Inkább finomabb társadalmi erkölcs tükröződik verseiben, amelyeket gazdagon átszótt erkölcsi tanításokkal és szentenciákkal. Költeményei a leggazdagabbak az özszesz pogánykori költő énekei közt bölcs és tanító mondásokban.

Umayya b. Abī ű-Salt (megh. 8/630 k.) a ġāhiliyya korban a Mekka melletti Tā'if városában lakó űaqif törzs egyik vezetője és költője volt. Aszkéta remeteként élt, egyisten hitet vallott és verseiben ostromozta a bálványimádást.

Költők a fejedelmi udvarokban

8. Most azokra a költőkre térünk át, akik e korban már nem csupán az arab sivatag légkörében éltek és nem csupán a beduin életkörülményekből és szilaj indulataikból merítik költészetük tárgyát. Ezentúl olyan költőkkel foglalkozunk, akik műveltebb és magasabb életkörülményekből kerültek ki, az északi, mezopotámiai és szíriai arab fejedelmi udvarokkal érintkeztek, az uralkodók kegyeit keresték és pártolásukat élvezték. Ezek is vándorköltők, de nem kalandokra és portyákra indultak, hanem fejedelmi személyek felkeresésére, akiknek árnyékában fejtették ki költői művészetüket. De életviszonyaiknak a különbözőése nem tesz különbséget eszményeikben. Ők is, mint beduin lovag költőtársaik, az arab életfelfogást és erkölcsöt tolmácsolták.

9. Élükön áll **Imru' ul-Qays** b. űuġr (megh. 540 k.), a dél-arab Kinda törzsből. A régi jemeni királyok ivadéka volt. Nagypja, al-Hāriű a Kinda törzs élén a szövetezett közép- és észak-arábiai törzsek felett uralkodott, a ġirai és ġassānida fejedelmek félelmetes vetélytársa volt; sőt a VI. század elején betört Mezopotámiába, III. Mundir ġirai királyt trónjáról elűzte, s egy ideig ġirában is uralkodott. al-Hāriű halála után a törzsek hatalmas szövetsége felbomlott, és fia, űuġr már csak a Banū Asad közép-arábiai törzs felett uralkodott. Ő volt Imru' ul-Qays apja. űuġr – a fennmaradt történetek szerint – a kalandokat kedvelő költő királyfit száműzte közeléből, így a fiatal fejedelmi költő bolyongó életet élt, egyik törzstől a másikig vándorolt. Ezért kapta ezt a nevet: *al-malik ad-dillil* ('a bolyongó király'). E kalandor életet folytatva híret vette, hogy alattvalói fellázadtak apja ellen, aki gyilkos kéznek esett áldozatul. Felébredt benne az arab ember kötelességérzete; megfogadta, hogy élete további feladatként megbosszulja apja véréát a gyilkos lázadókon. E forró vágyának teljesítése azonban mindenféle akadályokba ütközött. A lázadókat Mundir ġirai király védelmezte. Végül (530 k.) Justinianus bizānci császár szívesen fogadta őt

udvarában, Konstantinápolyban, s apja gyilkosainak megfenyítésében segítséget ígért neki. A császár ugyanis szívesen látta volna a régi Kinda-fejedelemség helyreállítását, amely ékként szolgálhatott volna a perzsák ellen, akikkel harcban állt. Egyelőre a palesztinai provinciába helyezte Imru' ul-Qays-t phülarkhának (helytartónak). Odautazása során azonban Ankarában hirtelen meghalt. Egy monda szerint maga a császár okozta halálát egy neki ajándékkul küldött mérgezett ruhával. Meghalt anélkül, hogy apja véérért a hűtlen Asad törzsbelieken bosszút állt volna.

A szerencsétlen királyfi költeményei gyakran tükrözik nyugtalan életének eseményeit. Vándorlásai leírásánál sok alkalma volt hatalmas természetleíró tehetségét érvényesítenie. Gyengéd hangon dalol szerelméről. Őt tartják a *ġāhiliyya* költészet legelőkelőbb és legkitünőbb képviselőjének. Leghíresebb *qaṣīdáj*a e sorral kezdődik:

qifā nabki min dīkrā ḥabībin wa-manzilī

* *bi-siqti l-liwā bayna d-Daḥūli fa-Ḥawmalī*

“Álljatok meg (két barátom), hadd sírjunk emléke fölött a szeretettnék
és a lakóhelynek

* a homoktenger szélén Daḥūl és Ḥawmal közt.”

10. A Basūs háború idejébe vezet **Ṭarafa** b. al-°Abd (megh. 564 k.), a Bakr törzs egy híres költője. Az ő tehetsége leginkább a gúnyköltészet (*hiġā'*) terén érvényesült. Senki sem volt biztonságban szatírjának hegyes nyilai előtt. A Basūs háborúban is részt vett. A békekötés után a még fiatal költő, akit házájában amúgy sem szerettek, a ḥīrai udvar felé indult, ahol °Amr b. Hind (554-568) uralkodott. A király kegyesen fogadta, és a költő nagybátyjával, **al-Mutalammis**-szal (megh. 569 k.) együtt, aki szintén jeles költő volt, nagy becsületben élt. De Ṭarafa néhány meggondolatlan versével magára vonta a király haragját. A király neki és al-Mutalammis-nak szabadságot adott, hogy hazájukba visszatérjenek. Leveleket is adott kezükbe Baḥrayn tartomány kormányzója számára, amelyekben állítólag a két költőt a figyelmébe ajánlja. al-Mutalammis gyanakodott és útközben felbontotta a saját levelét, s egy írástudóval elolvastatta. Csakugyan a király rendelete volt benne a kormányzóhoz, miszerint a levél átadóját élve temesse el. al-Mutalammis a folyóba dobta a levelét, Ṭarafa azonban nem akarta példáját követni, és ragaszkodott ahhoz, hogy a király levelét felbontatlanul adja át a kormányzónak. Így is tett. A kormányzó a levelet elolvastva börtönbe vetette Ṭarafa-t, s kegyetlen halál-

nak adta át a fiatal költőt. E történet alkotja meg az arab közmondást: *saḥīfat al-Mutalammis* ('Mutalammis levele', arról az emberről, aki maga hordja kezében halálos ítéletét).

Tarafa leggyönyörűbb költeményének tartják azt a *qaṣīdáját*, amelyet azon alkalomból mondott, midőn még törzse közt élve pazarlásai által szegénységre jutott, s testvére nyájainak legeltetésével kellett élelmét megkeresnie; ez egy 104 soros *qaṣīda*, amelynek kezdete:

li-Hawlata aṭlālun bi-burqati Ṭahmadī
* *talūhu ka-bāqī l-waṣmi fī zāhiri l-yadī*

“Hawlától nyomok láthatók Ṭahmad kavicsos földjén;
* fénylenek, mint a kéz külsejére pettyegetett rajz [tetoválás]
maradványai”

Látjuk, minden költő szeretettje lakóhelye nyomainak szemléletén és pusztulása siratásán kezdi. E gyönyörű költemény egy gazdag törzstársa jóakarátát eredményezte a szegény ifjú költő számára, akit elegendő jólétbe juttatott. De nem sokáig élvezte a jómódot hazájában. A *ḥīrai* udvar felé indult, vesztére.

11. Kortársa, ‘Amr b. Kulṭūm (megh. 600 k.) a Bakr törzsszel ellenséges Taglib törzs ivadéka. Anyja, egy hősie nő, a híres Muhalhil leánya volt. Költészete az arab törzsek dicsekvésének (*mufaḥara*) tetőpontját mutatja. Ő is megfordult a *ḥīrai* király udvarában. A bort nagyon kedvelte; a monda szerint a mértéktelen borivásnak esett áldozatul. E szenvedélye mutatkozik meg híres költeménye kezdetén, amelyben ezt az italt dicsőíti; első sora:

a-lā hubbī bi-ṣaḥniki fa-ṣbahīnā
* *wa-lā tubqī ḥumūra l-Andarīnā*

“Nosza, ébredj serlegeddel, és nyújtsd nekünk a reggeli italt
* s ne kíméld az andar(in)i bort.”

12. al-Ḥārīṭ b. Ḥilliza (VI. sz.) szintén Bakr törzsbeli ember, a saját törzsének dicsőítésével foglalkozik a Taglib ellenében, s megtisztítani törekszik törzse becsületét az ellenséggel szemben, amely a *ḥīrai* királynak rágalmazásokat sugott a bakriták ellen. Komolyan inti a Taglib törzset, hogy híven tartásuk be a békét, amely a Basūs háborúnak véget vetett. Híres költeményének kezdete:

ādanatnā bi-baynihā Asmā'ū

* *rubba t̄āwin yumallu minhu t-tawā'ū*

“Asmā’ értésünkre adta, hogy válni készül;

* bizony van ember, kinek maradása unalmassá válik.”

13. E sorban említhető meg °**Alqama** b. °**Abadā** is (megh. 598 k.), akit az al-Fahl tiszteleti névvel ajándékozott meg az utókor. Az arabok ugyanis legjobb költőiket a *fahl* (‘mén’) névvel tüntetik ki. Sok dicséret költeménye közt a legnevezetesebb az, amelyben Ḥārīt al-A°raġ ġassānida királyhoz folyamodik, hogy a Tamīm törzsből, amelyhez a költő is tartozik, egy ütközet alkalmával ejtett foglyokat bocsássa szabadon.

14. A leginkább udvari ember azonban az iszlám előtti költők közt a Dubyān törzsből való **an-Nabiġa** ad-Dubyānī (megh. 604 k.), igazi nevén Ziyād b. Mu°āwiya volt. Azért hozzuk fel e sorrendben utolsó helyen, mert kor szerint a legközelebb áll az iszlám korhoz. Előbb a hīrai udvar kegyét élvezte, de onnan irigyeinek áskálódásai miatt kizavarva el kellett menekülnie, és a Ġassānidák udvarát kereste fel Szíriában. Innen aztán engesztelő költeményt intézett Hīrāba, amelyben ártatlanságát, az ellene emelt vádak igaztalanságát erősítette meg. Sikerült is neki a királyt kiengesztelnie és ismét visszatérnie a hīrai udvarhoz.

Versei főképpen a fejedelmek dicsőítését célozzák, de vannak olyan költeményei is, amelyek a Dubyān törzs belső eseményeire, szövetségeire és harcaira vonatkoznak. Általában költeményeit komoly, előkelő magatartásuk emeli a pogánykori arab költészet átlagának színvonala fölé.

A *ġāhiliyya*-kor nagy költői közé tartozott még a laḥmida udvar költője, °**Abīd** b. **al-Abraġ** (megh. 554) is, aki elsősorban dicsverseket (*madīḥ*) írt. A laḥmida király, III. al-Mundir megölette.

15. A *ġāhiliyya* költői nemcsak a pogány arabok köreiből kerültek ki. Az arab nyelv területén (különösen Yaṭrib – a későbbi Medina – vidékén) számos zsidó törzs élt, amelyek teljesen az arab szellemi élet részesei voltak; több törzs (pl. a Taġlib) a kereszténységet vallotta és a hīrai fejedelemségben is a kereszténység terjedt el. E keresztények elnevezése °*ibād* ([Isten] szolgálói) volt.

Közülük több jeles költő ismeretes. A legnevezetesebb °**Adī** b. **Zayd** (megh. 604), akinek már apja és nagyapja is magas rangú hivatalt látott el a hīrai királyságban. °Adī maga előkelő műveltséget szerzett Perzsiában, amelynek királya állami szolgálatban alkalmazta és állandóan kegyeivel halmozta el. Mint a perzsa király követe, Konstantinápolyban is járt. Később ismét a hīrai ál-

lamban viselt magas méltóságot, és nagy befolyást gyakorolt az államügyekre. Végül fondorkodások áldozata lett és börtönben halt meg. Ránk maradt költeményei közt a leghíresebbek bordaljai, de vannak komoly életfelfogást tükröző, a földi dolgok mulandóságáról elmélkedő költeményei is. A zsidók közt különös említést érdemel **as-Samaw'al** b. °Ādiyā (megh. 560 k.), akinek fia és unokája is helyet foglal az arab költők sorában. Életrajza kapcsolatban van Imru' ul-Qays viszontagságaival. as-Samaw'al a Medínától (akkor még Yaṭrib) északra levő al-Ablaq ("a tarka") nevű várkastélyban lakott, Taymā mellett. Konstantinápolyból visszatérőben Imru' ul-Qays egy ideig a kastélyban talált menedéket, és távozása előtt a kastély gazdájára bízott őt páncélt. Tudjuk már, hogy a szerencsétlen költő útközben hirtelen meghalt. Halála után hatalmas ellenségei, akiket a hīrai király támogatótt, a kastélyt ostrom alá fogták és as-Samaw'al-t arra szólították fel, hogy szolgáltassa ki nekik a páncélokot. as-Samaw'al a rábízott dolgokat még akkor sem adta ki, amikor a követelők elfogták a fiát s halállal fenyegették. Szeme láttára ki is végezték az ifjat, de as-Samaw'al nem tántorodott meg a meghalt Imru' ul-Qays iránti hűségében. Innen az arab példabeszéd: *wafā' ka-wafā' as-Samaw'al* (olyan hűség, mint Samaw'al hűsége).

16. A hős férfiak mellett a nőknek is van helye a régi arab költészet történetében. Tudjuk, hogy a csatákban a nők buzdító és tüzelő versei kísérték a férfiakat a harcmezőre. De saját költői hivatásuk leginkább a gyászoló dalokban (*riṭā', marṭiya*) érvényesült. Mint az ősi időkben a *sağ'*, úgy később a fejlettebb költészet szolgál nekik a törzseik kiváló férfainak az elsíratására. A különféle csatanapok, a Basūs, a Dāḥis-Gabrā' háborúk hősi halottai bő alkalmat szolgáltattak nekik. De gyászdalaikkal a háborún kívül is jelen voltak a gyászoló családoknál, hogy teljesítsék a halottat megillető hagyományos jogot, amelyet a régi arabok mintegy vallásos kötelességnek tartottak. A gyászénekeket tartalmazó egyik gyűjtemény a *gāhiliyya* korból hat költőnő dalait sorolja fel. Közöttük foglal helyet **al-Hirniq**, Tarafa édestestvére. A legnevezetesebb és költeményei számát tekintve is a legkiválóbb **al-Hansā'** (sz. 575 k., megh. 22/644 v. 43/664), akinek gyászdaljai egy teljes kötetet tesznek ki, amelyek közül a leghíresebbek azok, amelyeket két testvére, Ṣaḥr és Mu'āwiya halálát gyászolva mondott el. E költőnővel azonban már az iszlám idejébe érkezünk el. Fénykora a *gāhiliyya* idejére esik, de megérte az iszlámot, amelyhez lelkesen csatlakozott. Maga is jelen volt a Qādisiyya melletti útközben (14/637), amelyben négy fia esett el.

III. Fejezet

Az iszlám kor kezdetének költői

Az átmeneti kor költői

Az arab költészetnek ezt a korai, klasszikus időszakát néhány olyan nevezetes költővel zárjuk le, aki még a Próféta korát is megélte.

1. **Labīd** b. Rabī'a (megh. 41/662) a Banū Ġa'far törzsből; az egyik leg-szebb *qašīda* az ő költeménye; kezdete:

‘afati d-diyāru maḥalluhā fa-muqāmuhā

* *bi-Minan ta'abbada Ġawluhā fa-Riġāmuhā*

“Eltűntek a lakóhelyek, a szálló meg a letelepedő helyek

* Minában, elpusztult közülük Ġawl és Riġām is”

E híres *qašīdában* igazi beduin módon előbb az *aṭlāl* fölötti merengéssel kezdi, s szeretteinek távozását panaszolja, ezután tevéjét írja le, amelyre felpattan, hogy a szomorú helyről továbbálljon. A sivatagi élet megrajzolása alkalmat nyújt neki a vadszamár leírására, amely napokig ide-oda bolyong borját keresve, amelyet egy farkas falt fel, aztán találkozik egy gémmel, majd hirtelen közeledő vadászok lepik meg, ami a vadászat leírására ad alkalmat. Innen tér csak át az önmagasztalásra, érényeinek dicsőítésére, végül törzsét is belevonja a magasztalásba. Labīd e költeménye egyik legtökéletesebb példánya a *qašīdák* változatos tartalmának és epizódokra való tagolásának. Híresek elégiái is, amelyeket testvére, Arbad halálára mondott, akit Medinából való visszatérte után villámcsapás ért. Mindezen költeményeket Labīd pogány korában mondotta. Előrehaladott életkorában maga is megjelent Medinában a Próféta színe előtt törzsének egy küldöttségével. A *Qur'ān* egy szakaszának hallatára lemondott arról, hogy valaha még verset mondjon. A monda nagyon vén kort tulajdonít neki; azt mondják, hogy csak Mu'āwiya trónralépése után (40/661) halt meg 145 éves korában; ez mindenesetre túlzás.

2. Maymūn b. Qays közönségesen **al-A'šā** al-Akbar (“a legidősebb”) (megh. 629 k.) néven ismeretes; Arábia távol eső Yamāma tartományából származott egy olyan törzsből, amelyet költői tehetség jellemezett. Már kora ifjú-

ságától kezdve keresztül-kasul utazta Arábiát Ḥadramawttól Hīráig, sőt a félsziget határait is messze túllépte, a perzsa király udvarában is vendégül látták. E sok utazása tágabb látókört nyitott meg előtte, és így a költeményeiben mutatkozó műveltségi színvonal sokkal magasabb, mint az arab költészet egyéb képviselőinél ebben az időben. Egyúttal egyike a legsokoldalúbb költőknek mind forma, mind tárgy tekintetében. Mestere a bor leírásának, a vadászatok ecsetelésének, a természet rajzolásának; éppúgy kiváló a gúnykölteményben, mint a magasztaló dalokban. Mint magasztaló költőt, dúsán megjutalmazták, mint gúnyköltőt, általános félelem tárgya volt. Voltak, akik őt tartották a legnagyobb arab költőnek. A Próféta híre arra indította, hogy Mekkába vándoroljon hódolatra; egy híressé vált dicsővéssel a Próféta híveihez csatlakozott.

A Próféta magasztalói

3. Egy magasztaló költemény tette híressé **Ka^ḥ b. ibn Zuhayr** költőt (megh. 23/645 k.), annak a Zuhayr-nak a fiát, akivel az imént mint pogány költővel ismerkedtünk meg. Eleinte azon költők közé tartozott, akik a Próféta versekkel üldözték és híveit gúnyolták. A Próféta ezért annyira megharagudott rá, hogy halálra ítéltnek nyilvánította. De Ka^ḥ b. a Prófétahoz csakhamar egy dicsőítő költeménnyel állított be, amely még a mai nap is kezdőszavairól van elnevezve: *Bānat Su^ḥād* (“Su^ḥād eltávozott” – ez is *nasīb*-kezdet). Jutalmul a Próféta saját köpenyét (*burda*) vetette rá a költő vállára, amely ruhadarab mind a mai napig a muszlimok ájtatossággal tisztelt ereklyéje, s az említett versnek is az egyik címéül szolgál (*al-Burda*, A köpeny).

4. A “*šāʿir an-nabī*” (a Próféta költője) cím azonban leginkább a medinai **Ḥazraġ** törzsből való **Ḥassān b. Tābit** al-Anšārī-t (megh. 54/673-4) illeti meg. Költőként a hīrai és damaszkuszi udvarokban kezdte el működését. Egy kötetnyi verse maradt ránk; köztük van elég, melyekben pogány korában – csakúgy mint a többi arab költő – borról és szerelemről énekelt. Amint a Próféta Medinában megjelent, melléje szegődött, s elhagyván a pogány költői tárgyakat, a Próféta dicsőítésének, ellenfelei visszautasításának szentelte tehetségét. Míg Ka^ḥ b. és al-A^ḥšā csak egy-egy költeményt mondtak a Próféta dicsőítésére, Ḥassān magasztaló költeményei teljes pályáját végigkísérték. A Próféta minden győzelmét megénekelte, az ő költeményei gyászolták a háborúkban elesett híveket, míg végül magának a Próféta halálát siratta el több érzelmes *qašīd*ában is. Ő a legelső valódi muszlim költő.

5. Ezen átmeneti időből még egy költőt hozunk fel mint a pogány arab szellem azon képviselőinek példáját, akiken nem mutatkozik meg az arab társadalom vallási átalakulásának hatása. Ez Ğarwal b. Aws **al-Ĥuṭay'a** (megh. 30/650 k.). Szegény ember volt, akit életviszonyai folytonos vándorló koldulásra kényszerítettek. Innen származnak magasztaló versei jutalomként az elnyert ajándékokért s gúnykölteményei, amelyekkel várakozásainak csalatkozását torolja meg. Félelmetes volt *hiġā'*-ja. Az iszlám szelleme véget akart vetni a pogány lelkület effajta megnyilvánulásainak. ʿUmar kalifa börtönbe is vetette a nagy gúnyköltőt, akinek számos verse maradt ránk.

IV. FEJEZET

Muhammad és a Qur'ān

Az iszlám előtti kor vallási érzése

1. Az iszlám-előtti arab költők énekeiben vallásos érzés nyomaira nemigen akadunk. Ami vallásos vonatkozással a pogánykor költészetében találkozunk, leginkább a régi arab vallás rituális szokásaival van kapcsolatban. Különösen a nagy számban előforduló esküformák szolgálnak példákkal ezekre:

“Esküszöm a szent házra, melyet Ma’add férfiai körüljárnak
* És ahol az áldozati juhok setétszínű vérét hintik a kemény
bálványkövekre.”

Az arabok erkölcsi és társadalmi életében szent fontossággal bírt a *sunna*, az ősi szokások tisztelete. A rítusokat sem vallásos érzésből végezték, hanem őseiktől örökölt hagyományos szokásokként gyakorolták. Ily értelemben tulajdonítottak nekik szent és sérthetetlen jelleget, nem pedig mint erkölcsi eszmék jelképeinek és eszközeinek.

Az arab beduin az erkölcs forrásait egyebütt kereste, nem a vallásban. Nem az istennel hozta kapcsolatba lelkének nemesebb ösztöneit. Nem érezte szükségét, hogy magát Alláh előtt megalázza.

A költészetben alig találkozunk az istennevek említésével; ezek ismeretéért a tudománynak, midőn az arabság gazdag és változatos pantheonjáról számot akart adni, egyéb forrásokhoz kellett folyamodnia.

E jelenséget nem magyarázza meg eléggé az az általánosan elterjedt feltevés sem, hogy a mohamedán filológus-gyűjtők, amikor a régiség hagyományait a most ismert alakban szerkesztették meg, a pogányság emlékei ellen táplált gyűlöletből a pogány vallásra emlékeztető vonatkozásokat kihagyták volna a szövegekből. E feltevés lehetősége is arra mutat, hogy a vallásos étellel kapcsolatos vonatkozások csak csekély számban fordulhattak elő. S még ott is, ahol a költeményekben találkozunk velük, annak tanúbizonyosságát nyújtják, hogy a költők érzületével csak vajmi laza kapcsolatban álló szavak, melyeknek aligha lehetett mélyebb gyökere a költők lelkületében.

2. E mozzanat is egyikét mutatja azon gyökeres különbségeknek, melyek a déli és az északi arab törzsek világnézete között észrevehetők. A déliek az élet minden viszonyát az istenekkel hozzák kapcsolatba. A sábai fogadalmi feliratokon a győzelmes hadjáratból visszatérő fejedelmek isteni védőiknek hálat szoktak adni azért, hogy ellenségük támadásaiból sértetlenül engedték őket menekülni és hogy gazdag zsákmánnyal ajándékozták meg őket. E kegyelemért a jövő számára is könyörögnek a feliratokon név szerint említett istenekhez, Almakahu-hoz, Dū Šara-hoz, Attar-hoz és a többi helyi istenségekhez.

Az istenek akaratát és rendeléseit emlegetik mindenütt; nekik hódolnak és engedelmeskednek; hatásuk alatt állóknak érzik magukat. Nem így az északi arab harcos, aki költeményeiben szüntelenül hősiességével és vakmerőségével kérkedik, s kinek eszébe sem jut, hogy sikereinek érdemét magasabb hatalmakkal megossa.

3. Hogy az északi arabok mennyire idegenkedtek attól, hogy az életre és változatos eseményeire vonatkozó gondolkodásukat vallásos szempont alá helyezzék, mutatja a gúny, mellyel Muḥammad tanítását fogadták, az a makacs ellenszegülés, melyet ellenében kifejtettek. Ellenben a dél-arab szellem befolyása alatt álló Yaṭrib-ban (a későbbi Medina) a vallásos gondolkodás befogadására alkalmas talajt talált a hazájából kiüldözött Próféta.

Az északi arabok teljes világnézetével ellentétes tan volt az, amit Muḥammad, ‘Abdallāh fia, a Mekkában uralkodó Qurayš törzs kevésbé jelentékeny Hāšim családjának ivadéka hirdetett. Tőle hallották legelőször azt a rémületes próféciát, hogy az emberre rossz cselekedeteiért biztos megtorlás vár egy másik világban, melynek valóságát közöttük eddig csak egyes különködő rajongók vallották; hogy azon cselekedeteket, amiket őseik hagyományából a legfőbb törzsi erényekként szentül tartottak, Allāh bűnül rója fel az embereknek. Allāh-t – a nevét – ismerték; hisz valamennyi sémi népnek közös istenneve volt; de nem hallottak arról, hogy ő a világ bírāja, az “ítélet napjának ura”. S egészen idegenszerű volt szemükben maga a képzet, hogy Allāh az egész világot ítéletnek veti alá, mely sújtja a bűnöst és irgalmaz az erényesnek. Pedig egyúttal oly bűnösnek hitte Muḥammad a világot – világ alatt ekkor persze csak azt a kis társadalmat értette, melyben eddig megfordult volt –, hogy a végítélet napját, melynek eszméjét a zsidók és keresztények hagyományaiból vette át, mindinkább közeledni érezte. E napnak eseményeit pedig a legizóbb színekkel rajzolta meg. A természet rendjének teljes bomlásával hozta kapcsolatba: ketté hasad az ég boltozata, széthullanak a csillagok, egymásba szakadnak a tengerek. Csak az igazak és hívők menekülnek a világ végső pusztulásából.

A Qur'an kinyilatkoztatása

4. Muhammadnak a vallás és a társadalom reformját magukban foglaló hirdetési írott alakban abban a könyvben vannak összefoglalva, mely nagy vallástörténeti jelentőségén kívül az arab irodalomtörténetben azért is nevezetes, mert ebben az irodalomban a legelső lezárt egészet alkotó mű, vagyis a legelső könyv.

Ez a könyv a Qur'an, azaz: Hirdetés. Rosszul határoznánk meg minőségét, ha teljességgel prózai műnek jellemeznénk; e meghatározás legkevésbé a Qur'an legrégebbi, a Próféta pályájának első évtizedére terjedő alkotó részét fedné. Ezek külső alakjukban *sag'*-ot, tehát azt a formát mutatják, melyben az arabok hite szerint a magasabb hatalmaktól kiinduló sugalmazás nyilvánul meg. Muhammad a hirdetéseiről úgy tartotta, hogy a Szentlélek, majd Gábiel arkangyal közvetítésével, szó szerint Alláhtól erednek, aki az ő száján keresztül tudatja öröktől elhatározott akaratát az emberekkel. Neki magának nincs semmi szellemi része a Qur'an szövegében; ő csak gyenge eszköz annak hirdetésére, amit számára Alláh ad. Ily értelemben nevezi magát az Isten küldöttének, követének (*rasul Alláh*).

E hit közvetlensége és őszintesége a Qur'an régebbi alkotó részeiben nyilvánul meg; Muhammad pályája második részében e hitbe a fontolgató politikus töprengő okossága vegyül.

Az arab Próféta életrajza, pályájának részletei nem ebbe az összefüggésbe, hanem a történelembe tartoznak. Életrajzából itt csak néhány mozzanatot kell tekintetbe vennünk. Muhammad, aki 571-ben Mekkában született, rajongó hirdetésével, látomásainak közzétételével legelőször negyvenéves korában lépett fel szülővárosában. Tíz éven át kevés eredménnyel hirdette az új tant. Midőn neki és csekély számú híveinek helyzete Mekkában kényelmetlenné, sőt tűrhetetlenné vált, 622-ben arra határozta el magát, hogy Yatrib-ba vándoroljon ki (*higra*), mely város lakosai barátságos menhelyet kínáltak a szülővárosából kiűzött prófétának. Ezért nevezik e várost az iszlámban Medinának (*Madīnat an-nabī*, a Próféta városa). Itt folytatta hirdetését, csakhamar hívőket toborzott, gyülekezetet szervezett, és támadóan lépett fel mekkai ellenségei ellen. A csatatéren küzdött meg velük, politikai alkudozásokba lépett, míg végre két évvel halála előtt, 630-ban meghódította Mekkát és a pogány arabok ősi szentélyét (*Kāba*) Alláh házává avatta.

A mekkai korszak

5. A *higra* egymástól lényegileg különböző két részre osztja Muḥammad pályáját: Mekkában rajongó, Medinában politikus. E különbség a Próféta hirdetései különféle részeinek nyelvezetében, retorikai értékében is tükröződik, aszerint, hogy a Próféta pályájának első vagy második feléből valók. A *Qur'ān* 114 fejezetét (*sūra*) már a legrégebb mohamedán írásmagyarázók is nagyon jó érzellemmel kétfelé osztották: vannak mekkai és vannak medinai fejezetek.

E kronológiai felosztást igazolja a *Qur'ān* kritikai és esztétikai szemlélete is. A mekkai időből való hirdetések Muḥammad izzó képzeletének alkotásai, a lélek közvetlenségéből eredő előadásban. Ez időben nem harcosaihoz és alattvalóihoz beszél, hanem inkább ellenfeleinek szól az Isten végtelen hatalmáról, mely egész lelken uralkodik, az Isten szörnyű ítéletéről, melynek közeledését érzi, a világ pusztulásáról, melynek látomása felriasztja nyugalmából. Bízgat a túlvilági Éden gyönyöreivel,

“Hol biztos helyen lakoznak –
Kertek és patakok között –
Selyembe és drága kelmékbe öltözve –
Egymással átellenben ülve. –
Valóban így vagyon! És nőkül adunk
nekik barna szemű lányokat (*hūrī*); –
Bármily gyümölcsből bátran kérhetnek –
És nem ízlelnek többé halált első haláluk után”.

(*Qur'ān*, XLIV. *sūra*, 51-56. *āya*)

Ilyen lehetett a gyöngyélet eszménye a nélkülözések közt tengődő arab beduin legmerészebb képzeletében! A hitetleneket és az ellene szegülőket ezzel szemben a gyehenna ki nem alvó tüzével fenyegeti és ijeszti meg:

“Íme a *ġahannam* (Pokol) leselkedik (rájuk) –
Oda térnek be az engedetlenek –
Sok korszakon át benn rekednek –
Nem ízlelnek se hűsítőt, se friss italt –
Hanem csak forró vizet és gennyedést –
Ez a nekik illő fizetség.”

(LXXVIII. *sūra*, 21-26. *āya*)

A "Barlang" c. fejezet, mely a Decius császár idejében zajlott keresztény üldözések történetéből a Héthalvók legendáját mondja el, mielőtt rátérne Mózes és Dū-l-Qarnayn (Nagy Sándor) történetére, így ecseteli az igazak és a gonoszok sorsát:

"És szólj: Az igazság Uratoktól vagyon, aki akar, az higgyen, és aki akar, az legyen istentagadó;

Valóban mi rendeltünk az igaztalanok számára Tüzet, melynek füstje sátor módjára veszi őket körül, és ha segítségért sóhajtának, segítünk nekik vízzel, mint a folyékony szurok, mely megfőzi az arcokat;

Jaj de rossz ital, s mily rossz támaszkodó hely!

Valóban azok, akik hisznek és jó cselekedeteket végeznek, – bizony nem prédáljuk el azoknak jutalmát, akik szép cselekedeteket végeznek;

Az ő számukra vannak az Éden kertek, alattuk patakok folynak; aranyláncokkal ékesítetnek fel ottan, és kék ruhákba öltöznek selyem és drága kelmékből; és puha pamlagokra támaszkodnak;

Oh mi szép jutalom, oh mi kedves támaszkodó hely!"

(XVIII. *sūra*, 28-30. *āya*)

Úgy látszik, elég oka akadt arra, hogy erkölcsi felháborodásában különösen haszonleső mekkai polgártársaira ijesszen, akiknek kereskedelmi eljárását nem mindig vezette finnyás lelkiismeret. Az ilyenek ellen fordul a következő hirdetésével:

1. Jaj azoknak, kik hamisan mérnek,
2. kik, midőn mástól vesznek, hiány nélkül kérnek,
3. de megrövidítnek, ha mérve adnak.
4. Nem gondolják-e ezek, hogy feltámadnak?
5. egy hatalmas napon,
6. melyen a Mindenség Urának emberei sírjokból kiszállnak.
7. Valóban, a gonoszok könyve Siggīnben van,
8. – csak Isten tudja, mi a Siggīn –
9. egy teleírt könyv.
10. Jaj e napon a kételkedőknek,
11. kik kételkednek az ítéletnapban,
12. miben csak megrögzött bűnös gyanakszik.
13. Ha *āyáinkat** mondod előttök, így szólnak: Az elődök regéi!

* Az *āya* anyyi, mint jel: így nevezte Muhammad a Qur'ān egyes versszakait.

14. Szívüket egészen elfoglalja, mit önmagoknak gyűjtögetnek.
15. Uruktól ezen a napon el lesznek zárva,
16. a gyeheennában fognak sülni,
17. azután hallják: Ez az, miben kételkedétek:
18. De a jámborok könyve, Illiyyūnban,
19. – csak Isten tudja, mi az Illiyyūn –
20. egy teleírt könyv,
21. mellette az Istenhez közelállók.
22. A jámborok jólétben lesznek,
23. a selyempárnákról nézegetnek,
24. s arcukon láthatod a jólét ragyogását.
25. Lepecsételt tiszta bort isznak,
26. pecsétje pézsma: biz' ilyenre vágni érdemes!
27. Vegyítnek hozzá a Tasnīm vizéből,
28. forrás ez, melyből az angyalok isznak.
29. Most a vétkesek a hívők felett nevetnek,
30. ha mellettök elmennek, egymásnak intenek,
31. ha megtérnek övéikhez, tréfálódzva térnek,
32. ha meglátják őket így szólnak: ezek tévelygők,
33. pedig nem jelöltük ki őket őrizőknek.
34. De azon a napon a hívők nevetnek a nem hívőkön,
35. selyempárnákról fognak nézegetni. –
36. Megfizet-e Isten majd a hitetlenek tetteiért?

(LXXXIII. *sūra*)

6. Hogy intéseinek annál nagyobb súlyt kölcsönözzön, hallgatói elé állítja a régi népek példáját, melyekhez Allāh “intők” gyanánt küldte az ő elődeit, de melyek engedetlenségük miatt országos csapásokkal, végelpusztulással lakoltak. S itt merít azokból, amiket zsidóktól és keresztényektől a bibliai prófétákról hallott és emlékezetébe vésett. “Régi históriák”-nak gúnyolják ellenségei ez elbeszéléseket. De tud egyéb prófétákról is, kik arab földön hirdettek: Šālih-ról, aki Észak-Arábiában a Tamūd népnek hiába prédikált, és Hūd-ról, kit Allāh a délarab ʿĀd nép intésére küldött. E népek mind szörnyű módon pusztultak el makacosságuk miatt. Épp ily istenítéletet hirdet ő most polgártársainak. Az őszinte ihletet sugározzák azok az élénk, a Próféta izgatott lelkületét tolmácsoló *sağ̃*-mondások, melyekbe e szörnyű képek foglalva vannak.

A mekkai *sūrák* késői darabjain is érezhető a Próféta erő ellankadása; jámbor épülésre szánt terjengősebb darabok váltják fel itt-ott a kezdő korszak megindító, a lelkiismeret fájdalmas küszködése közt mintegy ellenállhatatlan

hatalommal ki-kitörő felkiáltásokat. Ezek közé tartozik pl. az imént a "Barlang" szúrájából idézett darab is.

A medinai korszak

7. Végleg eltűnik a Prófétaí öserő Muhammad medinai *sūr*áiban, melyek nagyrészt már teljesen prózai jellegűek. Számítással és fontolgatással, előrelátással agítal ügye belső és külső ellenségei ellen. Híveit szervezi; a szervezet számára polgári és vallási törvényeket alkot, szabályokat a házassági és örökösödési jogról, parancsolatokat az élet fontos és közömbös ügyeiről. Ha bibliai legendákat beszél el, nem annyira a múlttal való példázgatás a célja, mint inkább a teológiai alkotás. Még saját magánviszonyait is belevonja e medinai hirdetéseibe. Azonban e részekben is kivétel nélkül alkalmazza a *sagħ*-ot. Ennek hiányában nincsen az az arab ember, aki azokat isteni kinyilatkoztatásnak hitte volna. Pedig mondásainak ezen jellegét Muhammad mindvégig fenntartotta.

De mily nagy a különbség a mekkai és medinai *sagħ* között! Míg Mekkában rövid, mintegy szíve dobbanását követő szakaszokban adja elő látomásait, addig Medinában a kinyilatkoztatás e formája is elveszti lendületét, még akkor is, midőn mekkai kedvenc témáira tér. Egy medinai hirdetésben így írja le a Poklot:

"Im' akik jeleinket tagadják, majd megégetjük tűzben; valahányszor bőrük megfő, új bőrt teszünk helyébe, hogy megízleljék a büntetést; íme Allāh hatalmas és bölcs".

(IV. *sūra*, 59. *āya*)

Ez az egész mondás egyetlen hosszadalmas *sagħ* szakaszt alkot, aminek azonban csak formáját mutatja, nem élénk erejét.

Már ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a *Qur'an* tartalma elég változatos. A végítéletről, Paradicsomról és Poklóról szóló részeket bibliai legendák váltják fel, ezeket harci felhívások, izgató beszédek, ezeket meg nagy számmal törvényhozó darabok.

8. Nem szabad azt hinnünk, hogy a mohamedánok keze között levő *Qur'an* ezen alkotó részeket olyan sorrendben adja élénk, amelyben azokat maga a Próféta időről-időre hirdette. Muhammad halálakor a *Qur'an* még nem volt egységes egészé szerkesztve, hanem csak apró darabokban, szétszórt állapotban volt. Egyes részeit a hívők között található néhány írástudó a legkülönfé-

lébb anyagokra jegyezte fel, míg mások emlékezetükbe vették. A *Qur'ān* akár egészben, akár egyes részeit tudó emberek a Próféta halála után az arab félszigeten kitérő polgárháborúk leverésében vettek részt, majd pedig távolabbi vidékekre széledtek szét karddal terjeszteni a győzedelmes iszlámot. A kinyilatkoztatások ismerői közül e háborúkban sokan elesetek. A Szent Könyv így módon a teljes elkallódásnak volt kitéve és feledésnek indult volna, vagy csak töredékesen maradt volna fenn, ha Abū Bakr kalifa ʿUmar tanácsára nem gondoskodik a fenyegető veszély elhárításáról és nem bizza meg a Próféta egyik íródeákját, Zayd b. Tābitot, hogy gyűjtse össze a *Qur'ān* az emberek emlékezetéből és írott jegyzeteiből. Zayd serényen hozzálátott e megbízatás teljesítéséhez. Sima kődarabokról, bőrökről, pálmalevelekről, amelyekre különféle hívek a Próféta szavait másolták volt, valamint “az emberek kebleiből” (azaz emlékezetéből), úgy ahogy lehetett, összeállította az iszlám szent könyvét.

De ez nem maradhatott meg végleges szerkezetnek. Csakhamar kiderült, hogy sok helyen különbözött attól a szövegtől, amelyet sokan az iráni háborúkban távollevők közül a *Qur'ān* egyes részeiből tudtak, s akiknek tudását az első szerkesztés munkájánál nem használhatták fel. A szöveg e határozatlansága és ingadozása nagy veszéllyel fenyegette az iszlám legszentebb alapját és általa a mohamedán gyülekezet vallásos nyugalma. E veszélynek végleg ʿUtmān kalifa vette elejét, midőn a *higra* 30. esztendejében (650) Zayd-dal együtt egy bizottságot állított fel arra, hogy a kézre keríthető összes szövegdarabokat az első szerkesztéssel hasonlítsák össze és az összehasonlítás alapján a szöveget végérvényesen állapítsák meg.

E munka végrehajtása után az alapul szolgált összes szöveget megsemmisítették és az ʿUtmān utasítására összeállított *Qur'ān* szövegét (*al-mušhaf al-ʿutmānī*, Codex Osmanicus) kanonikus érvénnyel ruházták fel.

Az egyes darabok nem kronológikus vagy tartalmi szempontból vannak elrendezve. A fejezetek (*sūra*) sorrendjét a lehető legmellékesebb körülmény határozta meg: a fejezetek terjedelme. A “Megnyitó fejezet” (*sūrat al-Fātiha*), mely a mohamedán vallásban a Miatyánk helyét foglalja el, nyitja meg a könyvet:

“Magasztalás Alláhnak, a világok urának;
Az irgalmasnak és könyörületesnek;
Az ítélet napja urának;
Téged imádunk és hozzád fordulunk segítségért;
Vezess minket az egyenes útra;
Azoknak útjára, akiket jótéteményeidben részesítesz;
Nem azokéra, akikre haragszol, és nem (azokéra), akik tévelyegnek.”

Azután terjedelem szerint következnek egymás után a többi fejezetek. A leg-hosszabb a második, 286 *sağ* versre (*āya*) terjedő *sūra*, “A borjú (tkp. tehén)”. A fejezetek ugyanis vagy kezdő szavaikról vagy pedig valamely bennük előforduló kimagasló mozzanatról vannak elnevezve, s a másodikban fordul elő az aranyborjú története. A vége felé következnek aztán a legrövidebb szúrák. A 112. *sūra* csak 4 *sağ* szakaszból álló fejezet, címe “Az őszinte hitvallás”:

1. Szólj! Ó Allāh, Egy,
2. Allāh, az örökkévaló,
3. Nem szül és nem születik,
4. És nincsen hozzá fogható senki.”

E rövid *sūra* szövege egyúttal megszemléltetheti velünk a *sağ* formáját:

1. *qul huwa-llāhu aḥad*
2. *Allāhu ṣ-ṣamad*
3. *lam yalid wa-lam yūlad*
4. *wa-lam yakun lahu kufuwan aḥad*

A Qur'ānt a 7 rövidke *sağ*-szakaszból álló 114. *sūra* zárja be: “Az emberek” c. varázsmondás vagy ráolvasásféle, amelyent többet is foglalnak magukban Muhammad hirdetései:

1. Szólj! Folyamodom az emberek urához;
2. Az emberek királyához;
3. Az emberek istenéhez;
4. Gonoszsága ellen a besúgónak,
5. A hátrálónak,
6. Aki besúg az emberek füleibe,
7. Akár démonok közül akár emberek közül (való legyen).

Minden *sūra* elején, kevés kivétellel, e formula olvasható: “Az irgalmas és könyörületes Isten nevében” (*bismi-llāhi r-rahmāni r-rahīm*).

V. Fejezet

Az umayyād kor irodalma és a régi arab költészet összegyűjtése

A régi művek gyűjtése

1. Az arab irodalomban az első valóságos könyv az iszlám szent könyve, a *Qur'ān*. Először Abū Bakr, később 'Utmān kalifa lezárt könyv alakjában szerkesztették meg Muḥammad próféta hirdetéseit azok szájáról, akik e hirdetéseket emlékeztükben megőrizték, valamint szétszórt írásbeli feljegyzések alapján. Ezt megelőzően könyv az arab irodalomban nincs.

2. A pogánykori költők énekeit saját korukban nem foglalták irodalmi gyűjteményekbe. Az írás mestersége ugyan nem volt teljesen ismeretlen Arabiában és nagyon valószínű, hogy a régi költemények közül sokat írásban is megőriztek – ha nem is mindig maga a költő, de sok esetben a mellette működő regős (*rāwī*), aki költeményei közlésével foglalkozott. Ami nem volt írásban megőrizve, az a szóbeli hagyományra volt bízva. Innen érthető, hogy a Kr.u. VI. századot megelőző arab költészetből csak olyan kevés maradt fenn, hogy még e század költészetének nagy része is elveszett. Nem képzelhető el, hogy a nagy terjedelmű, művészi *qasīdák* hosszú időn át csupán a szóbeli hagyomány útján, az egymásra következő nemzedékek emlékezetében megőrizhetők legyenek.

3. A régi arab szellem e termékeit a feledéstől csak az mentette meg, hogy az iszlám nyomában támadt műveltség irodalmi érzéket ébresztett, ami tudatosította annak szükségességét, hogy az arab nemzet büszkeségét képező régi költők hagyatékát írott gyűjteményekben kell összefoglalni és az utókor számára megőrizni. Háromféle gyűjtés lehetséges:

a) vagy egy összefüggő gyűjteménybe foglalják ugyanazon költő összes ismert versét;

b) vagy összegyűjtik az ugyanazon törzsből, de különböző költőktől fennmaradt költeményeket;

c) vagy tekintet nélkül a személyes szempontokra, egy gyűjteménybe foglalják azokat a költeményeket, amelyeket – bár különböző költőktől származnak – bizonyos tárgyi, avagy formai szempontból egybe tartozóknak ítélték.

A szerzők személyéből kiinduló gyűjteményeket, tehát a két első osztályba tartozókat az arab irodalomban (és ezután egyéb muszlim népek irodalmában is) e szóval nevezik: *dīwān*. Azt mondják pl. *Dīwān an-Nābīga*, azaz an-Nābīga költőtől fennmaradt összes költemények gyűjteménye, vagy azt mondjuk: *Dawāwīn asʿār al-qabāʿil*, a törzsi költemények gyűjteményei, vagy részletebben pl. *Dīwān asʿār Banī Tamīm*, a Banū Tamīm törzsből keletkezett költemények gyűjteménye.

4. Ilyen gyűjtemények legelőször az umayyād kalifák (40-133/661-750) uralkodásának idejében keletkeztek. Ezen uralkodók – akiknek székhelye az arab sivatag szélén fekvő Damaszkusz, a régi arab műveltségi tradíciókkal bíró város volt – előszeretettel művelték környezetükben az arabság szellemét. Nemcsak a régi költészet modorát folytató és fenntartó költőket pártolták, hanem előmozdították a pogánykori költészet hagyatékának gyűjtését is, amely iránt nagy érdeklődést mutattak. Így az umayyād uralom második felében született meg az arab filológiai tevékenység e fontos formája. A gyűjtők kimentek a sivatagba a törzsek közé és feljegyezték az énekeket, amelyeket az egyes törzsek büszkén szavaltak, mint saját költőik műveit, s egyúttal értesültek a költeményekre alkalmas szolgáltatott harci eseményekről (*aḥbār*) is, amelyek a törzsek történeti emlékeit teszik ki, feljegyezték az arabság ezen tösgyökeresnek tekintett képviselői között ismert közmondásokat és jelentésüket (*amṯāl al-ʿarab*), végül pedig a legilletékesebbektől sajátíthatták el a városi arabság körében nemigen ismert kifejezések magyarázatát a versek értelmezésére. Gyakran megjelentek a kalifa udvarában is, hogy felvilágosítsák egy-egy beduin versre vagy közmondásra nézve az uralkodót, aki őket e célra távoli vidékről hívta meg, és gazdagon megajándékozva távoztak az uralkodó környezetéből.

A pogánykori versek gyűjtői

5. E gyűjtők között az egyik legelső és leghíresebb **Ḥammād ar-Rāwiya** (megh. 155/771); neve ('a nagy regős') is mutatja, hogy a régi költészet regősei (*rāwī*) közt milyen helyet foglalt el. Az arab költészettel foglalkozó irodalomtörténet egy alapvető ténye fűződik működéséhez. Nemcsak gyűjtötte ugyanis a költeményeket, hanem egyúttal ítéletet is mondott róluk. Úgy találta, hogy az összes ismert arab költészeti hagyomány nagy tömegéből különösen hét *qaṣīda* válik ki mint a legértékesebbek, mégpedig Imru' ul-Qays, Ṭarafa, Zuhayr, Labīd, ʿAmr b. Kulthūm, ʿAntara és Ḥārīt b. Ḥilliza azon versei, amelyeknek kezdő soraival korábban, ezen kitüntetésük végett, mintegy

előkészítésképpen már megismerkedtünk. E hét *qaṣīda* neve *al-Muʿallaqāt* ('a felaggatottak'), azaz "nagy tiszteletben tartandó" költemények; másik nevük *as-Sumūʿ* ('a nyakat ékesítő gyöngyfüzér'), avagy *as-Sabʿ at-tiwāl* ('a hét terjedelmes költemény').

Az első és leghasználatosabb elnevezésükhöz egy irodalomtörténeti monda fűződik. Azt beszélték, hogy a pogány időkben az arabok szokása volt, hogy Mekka közelében, ʿUkāz-ban évente nagy gyülekezéseket tartottak, mely alkalommal költeményeikkel költők is versenyeztek egymással. Azt a költeményt, amelyet a bírák elsőrangúnak ítélték, arany betűkkel drága szövetre hímezve a mekkai Kaʿbában akasztották fel. A hét *muʿallaqa* ilyen pályanyertes költemény lehetett, s eszerint elnevezésük annyit jelentene, hogy 'a Kaʿbában felaggatott költemények'. Mondtuk már, hogy a név magyarázata feltehetőleg nem alapul történeti valóságon.

A hét *muʿallaqa* mellé szokták még an-Nābīga és al-Aʿšā egy-egy költeményét is sorolni, vagy pedig a hetes csoport fenntartása végett ezeket ʿAntara és Ḥārīt költeményeinek helyébe tenni.

6. A legnagyobb gyűjtők közé tartozott e korban **Abū ʿAmr b. al-ʿAlāʾ** (megh. 154/770), aki nemcsak a régi költészet és a klasszikus arab nyelvhasználat gyűjtésében, hanem a *Qurʾān* filológiában is előkelő helyet foglalt el. Gyűjteményes füzetei és jegyzetei házát egészen a tetőig töltötték meg. Öreggibb korában elfordult a pogány arab nyelv és költészet tanulmányozásától, és teljesen a vallásos tanulmányoknak óhajtott élni. Ekkor összes gyűjteményét tűzbe vetette, de azt beszélik, hogy az elpusztított gyűjtemény mesés tömegét emlékezetében őrizte. Nagyon híres arab filológusok kerültek ki iskolájából, akik az utána következő nemzedékben a tudomány ezen szakmáját továbbfejlesztették.

7. Az Umayyādok (Banū Umayya) alatt ápolt szellem a dinasztia bukása után az ʿabbāsida uralkodók (Banū ʿAbbās) alatt is fennmaradt. Az arab költészet néhány kiváló gyűjtője és magyarázója az új dinasztia első uralkodóinak ideje alatt, szintén az uralkodók pártfogása mellett működött. al-Manšūr kalifa felszólítására egy híres költeményismerő és gyűjtő, **al-Mufaḍḍal ad-Ḍabbī** (megh. 170/786 k.) *al-Mufaḍḍaliyyāt* c. alatt 128 verset (*qaṣīda*) gyűjtött össze, mely gyűjteményt a kalifa fiának és örökösének, al-Mahdī-nak a nevelésére szánta.

8. Nagy szerepe volt az arab költészet gyűjtésében **Ḥalaf al-Aḥmar**-nak (megh. 180/796). Családja Fargāna török tartományból származott, egy hadifogoly ivadéka volt, akit Qutayba b. Muslim a közép-ázsiai háborúkból hozott magával. Ḥalaf maga is tehetséges költő volt, és annyira beleélté magát a ré-

gi arab sivatagi költők nyelvezetébe, gondolataiba, természetleírásuk módjába és költői sajátosságaikba, hogy teljesen az ő modorukban alkotott; olyannyira, hogy nem lehet megkülönböztetni Halaf saját költeményeit azoktól, amelyeket a régi költők munkáiból közölt. E tehetségét bőven fel is használta arra, hogy a régi költők nevében adjon közre olyan verseket, amelyeket ő maga gyártott. E hamisítások tényét maga is bevallotta. Így tehát tényleg nehézséget okoz a régi költészet hagyományának megítélésében megkülönböztetni a valódi régi anyagot azoktól az alkotórészekről, amelyeket Halaf és – minthogy e téren nem volt elszigetelve – az övével hasonló tehetségű *rāwīk* gyártottak s egy régi költő nevéhez kapcsoltak vagy amelyekkel valóban régi költeményeket bővítettek ki.

9. Ezen férfiak iskoláiból származnak folytatólagos láncolatban azok a törekvések, amelyek a későbbi századokban az arab költészet gyűjtése és magyarázása körül mutatkoztak és amelyeknek a régi arab műveltség és szellemi élet e nevezetes tanúinak fennmaradását köszönhetjük. A legnevezetesebbek közülük a következők:

- **Abū °Ubayda Ma°mar b. al-Mu°annā** (megh. 209/824);
- **Abū °Amr aš-Šaybānī** (megh. 205-213/820-829 között);
- a különösen nagy hírű és nagy hatalmú °Abdalmalik b. Qurayb **al-Ašma°ī** (megh. 216/831);
- Muḥammad **Ibn al-A°rābī** (megh. 231/845);
- Ya°qūb **Ibn as-Sikkīt** (megh. 243/857);
- **Abū Ḥātim as-Siġistānī** (megh. 250/864 k.), egyike al-Ašma°ī legkiválóbb tanítványainak;
- Abū Sa°īd Ḥasan **as-Sukkarī** (megh. 275/888), szintén al-Ašma°ī iskolájából, akinek a *dīwān*ok gyűjtésében van a legnagyobb érdeme;
- és Abū l-°Abbās **Ta°lab** (megh. 291/903).

Elsősorban nekik köszönhetjük az egyes költők *dīwān*jainak gyűjtését és megszerkesztését. A törzsi *dīwān*ok gyűjtésében is sokan fáradoztak közülük, de ezen gyűjtemények, úgy látszik, egy kivételével – a Huḍayl törzs költőinek *dīwān*ja, amelynek végleges szerkezetét szintén as-Sukkarī-nak köszönhetjük – elvesztek számunkra. E *dīwān* nemcsak pogány költők műveire terjed ki; a legnagyobb részt **Abū Du°ayb**, egy *muḥadram* (vagyis az iszlám korban is élt) költő költeményei foglalják el, aki az iszlám afrikai hódításaiban is részt vett.

10. A *dīwān*ok gyűjtésének munkája még sokáig folytatódott, mígnem a megelőző munkáknak mintegy összegezte az eredményét Yūsuf b. Sulaymān al-A°lam **aš-Šantamarī** (megh. 476/1083), Andalúziából, Santa Mariából való

tudós ember, aki a sok *dīwān*ból a közvélemény szerint a hat legjelesebbet egybegyűjtve kiadta és kitűnő magyarázatokkal kísérte. E gyűjteménynek a neve ezért *Dawāwīn as-šur'arā' as-sitta al-gāhiliyyīn* (A hat *gāhiliyya*-beli költő *dīwān*jai), mely gyűjteménybe a következő hat költő *dīwān*ját foglalta össze:

1. Imru' ul-Qays
2. an-Nābiga
3. °Antara
4. Ṭarafa
5. Zuhayr
6. °Alqama.

E munka a költészet azon hagyományán alapul, melynek gyűjtésén a III/IX. század fent említett nagy tudósai fáradoztak.

11. Ugyancsak e térmekey században a költészetet tartalmi szempontból is elkezdtek feldolgozni. Felállítottak egyes tartalmi osztályokat (hősiesség, szerelem, gyász, gúny, dicsőítés, vendégszeretet stb.) és, nemcsak az iszlám előtti költőkre szorítkozva, e témák köré a legalkalmasabb költeményeket csoportosították. Ezek a gyűjtemények az első fejezet szerint, amely a hősiességre (*ḥamāsa*) vonatkozó költeményeket csoportosítja, a *Ḥamāsa* nevet szokták viselni. Az arab irodalomnak több ilyen című költészeti antológiája van. A legismertebb közülük **Abū Tammām Ḥabīb b. Aws** (megh. 231/845) terjedelmes *al-Ḥamāsa* c. gyűjteménye. Mellette említendő még Abū Tammām fiatalabb kor- és vetélytársának, Abū °Ubāda al-Walīd **al-Buḥturī**-nak (megh. 284/897) hasonló című, de kevésbé elterjedt gyűjteménye. Mindkettőjük nevével találkozni fogunk még az önálló költők közt is.

12. A pogánykori költészettel kapcsolatban a régi arab társadalom és világézet szempontjából oly fontos példabeszédeket (*amṭāl*) is e korban kezdték el feldolgozni. Az első nagyobb kezdő lépést **Abū °Ubayd al-Qāsim b. Sallām al-Harawī** (megh. 223/837), al-Ašma'ī tanítványa tette meg, akinek az apja görög rabszolga volt.

Bővebb terjedelemben foglalkozott e feladattal aztán Abū Hilāl **al-°Askarī** (megh. 395/1004), míg utóbb Abū l-Faḍl **al-Maydānī** (megh. 518/1124) kimerítő módon oldotta meg a feladatot *Kitāb maḡma' al-amṭāl* (A közmondások gyűjtőhelyének könyve) c. munkájával, amelynek szövege két terjedelmes kötetet tesz ki. Az általa egybeállított régi arab példabeszédeket és közmondásokat nagyon fontos magyarázatokkal kísérte, melyekben a költészetre való utalásokat is feltűntette.

13. A III/IX. században a versekkel kapcsolatban a költők életrajzának a közreadása is megindult. Az első nagyobb munkát e téren az irodalom egyéb

ágaiban is híres Abū Muḥammad °Abdallāh **Ibn Qutayba** ad-Dīnawarī (megh. 276/889) nyújtotta *Kitāb aš-šīʿr wa-š-šuʿarāʿ* (A költészet és a költők könyve) címen. Az arab költészet legterjedelmesebb enciklopédiáját **Abū l-Farağ al-Išfahānī** (megh. 356/966) adta nagy munkájában, melynek címe: *Kitāb al-ağānī* (Az énekek könyve), s nyomtatott kiadása 21 kötetre terjed. E könyv nemcsak a régi arab költők ismeretére nézve bír a legnagyobb fontossággal, hanem egyúttal az egyik leggazdagabb tárház azok számára, akik az arab társadalmi viszonyokat tanulmányozzák, minthogy az énekeket mindig azon események előadása kíséri, melyek a költeményre alkalmat adtak. A pogány arab költészeten túl mind Ibn Qutayba, mind Abū l-Farağ későbbi nemzedékek költőit is bevonták előadásuk keretébe.

Az umayyād kor költői

14. Láttuk, hogy e törekvések csírái, amelyeknek a folytonosság szempontjából későbbi fejleményeire is tekintettel kellett lennünk, az Umayyádok korába nyúlnak vissza, és keletkezésüket azon érdeklődésnek köszönhetik, amellyel e kor uralkodó körei a régi arab szellem hagyományai iránt viseltetek. Nem csoda tehát, hogy a kor szellemi élete nemcsak a régiség felélesztésében és hagyományainak gyűjtésében nyilvánult meg, hanem a kortárs költők közül is sokan bátran kiállták a versenyt a *ğāhiliyya* énekeseivel, akiknek egyenes örökösei voltak. Az Umayyádok korának költeményei a régi arab költészet egyenes folytatását mutatják, ámbár nem nélkülözik nyomait azon nagy változásnak, mely az arab nemzet történelmi helyzetében bekövetkezett, és bár témáit tekintve is a korszak nagy eseményeinek tükrét mutatják, mindamellett eredeti arab légkörbe helyeznek bennünket.

Különösen áll ez a *hiğāʿ* költészetre, amelyet e korszak nagy költői műveltek. Nem hanyagolták el persze a magasztaló költeményt (*madḥ*) sem, amellyel különösen a kalifáknak és hatalmas államférfiaknak kedveskedtek. Nagyon híres köztük **al-Aḥṭal** (megh. 92/710), a keresztény Taglib törzs fia, aki bár leginkább a városokban fordult meg, időről időre vissza-visszakiváncozott a sivatagba is, hogy ott törzsének eredeti lakóhelyein a hamisítatlan arab életnek legyen részese a sátrak alatt és a beduin költészetből merítsen ihletet. Nagyon híresek az umayyād uralkodók dicséretére mondott udvari költeményei. Egy ilyen nagy költeményének hallatára °Abdalmalik kalifa elrendelte, hogy a költőt díszmenetben vezessék a székváros, Damaszkusz utcáin és így kiáltsanak előtte: “Íme ez az *amīr al-muʿminīn* (az igazhitűek fejedelmének, vagyis a

kalifának a) költője, íme ő az arabok költőinek legkitűnőbbje”. De tudott gúnyos költeményeket is intézni ellenfelei ellen a régi *hiġā'* módjára. Részt vett a legnevezetesebb költői versengésben, amelyet az arab irodalom e korszaka ismert, és amely két költő közt folyt, akik al-Aġtal-lal együtt az umayyād korszak legerőteljesebb költői voltak, és akiket e korszak költészete egén fénylő hármasságnak szoktak tekinteni.

15. A másik kettő: Ĥammām b. Ġālib a Dārim törzsből, akit közönségesen **al-Farazdaq** néven ismerünk (megh. 110/728 k.) és **Ġarīr** b. °Aṭiyya a Kulayb törzsből (megh. 110/728 k.). Mindkettő fiatal kora óta a gúnyköltemény (*hiġā'*) kitűnő művésze volt, akik tehetségüket azután egymás ellen érvényesítették. Maró becsméréseket intéztek egymás ellen, mindig törzseik és múltjuk, saját szűkebb családjuk dicső hagyományait, az ellenség törzse és családja múltjának homályos mozzanatait vegyítve a személyes versengésbe. al-Farazdaq természetesen nem mulasztott el újra és újra súlyt helyezni saját apjának és nagyapjának dicsőségére. Mindkettő határtalan bőkezűségéről volt híres a Tamīm törzs között, amelyhez a Dārim és Kulayb mint altörzsek tartoztak. A versengésben al-Aġtal is részt vett költeményeivel; al-Farazdaq pártját fogta. E három költő versengéséből származó költemények az arab irodalomban *an-naqā'id* (ellentétek) név alatt ismeretesek, és az umayyād korszak szellemének legvalódibb kifejezőinek tekintendők.

16. Mindhárom költő Mezopotámiából származott, ahová törzseik bevándoroltak. A tulajdonképpeni Arábiának ez idő szerinti költői kevésbé harcias tartalmú költészetet műveltek: a szerelmi költészetet. Köztük legkiválóbb a Qurayš törzsbeli mekkai **°Umar b. Abī Rabī'a** (megh. 92/710), akinek erotikus szerelmi költeményeit *dīwān*ban gyűjtötték össze.

E korszak szerelmi költői közt nagy nevezetességre tett szert két férfiú, akiknek szerelmi történetei nemcsak az uralkodó köröket kerítették hatalmukba, hanem a keleti muszlim népek mondaköltészetére is nagy hatással voltak. Az egyik az °Udra törzsből való **Ġamīl** (megh. 80-90/699-708 között), akinek versei szerelmesét, Buṭayna-t ünneplik; a másik a kortársának tartott, az °Āmir törzsből való **Qays b. al-Mulawwah**, aki állítólag a Maġnūn ('örült') nevet kapta, mivel Laylā iránti szerencsétlen szerelme örületbe kergette. Személyének és verseinek a hitelességét már a középkorban kétségbe vonták.

Maġnūn és Laylā szerelme egyik elterjedt tárgya lett a későbbi török és perzsa költészetnek is. Leghíresebb költőik próbálkoztak meg e témával, amelynek alapja az arab irodalomban keresendő.

Mint a szerelem költője, melléjük sorolandó **Kuṭayyir** (megh. 105/723), aki Ġamīl költeményeinek megőrzésével foglalkozott, de maga is önálló sze-

relmi költeményeket intézett ʿAzza-hoz. Némely költeménye arról tanúskodik, hogy buzgó párthíve volt a šīʿita iszlám azon ágazatának, amely az iszlám történetében *qaysāniyya* néven ismeretes.

17. Az umayyād kor híres költői közül még megemlítünk néhányat, akiknek összegyűjtötték a *dīwānjait*, és verseik az arab irodalomban fontos helyet foglalnak el: al-Aḥṭal kortársa és törzsi rokona volt **al-Qutāmī** (megh. 101/719), igazi nevén ʿUmayr b. Šuyaym b. ʿAmr, a Mezopotámiában letelepedett keresztény Taglib törzsből, amely itt is folytatta harcait a versengő törzsek ellen, amelyek ellen hajdanán az Arab-félszigeten tusázott. al-Qutāmī nemcsak költészetével támogatta törzstársait, hanem a VIII. sz. elején maga is személyes résztvevője volt a csatanapoknak, amelyekről költeményeiben szolt: törzse és a Qays ʿAylān törzs mezopotámiai háborúskodásában. Néhány verse igazi, tevőjére büszke beduinak mutatja be, szerelmes versei miatt azonban elnyerte a Šarī al-Ġawānī (‘a szépektől földre sújtott’) nevet is.

Ġaylān b. ʿUqba **Dū r-Rumma** (megh. 117/735) arról nevezetes, hogy a sivatagi arabok költeményeit meglepő hűséggel utánozta; őt tartják a beduin stílusú költészet legutolsó képviselőjének.

al-Kumayt b. Zayd (megh. 126/743), leginkább arról nevezetes, hogy volt bátorsága költeményeiben az Umayyādok ellenében a kalifátust magának igénylő Hāsim családot számos *qašīdában* dicsőíteni, melyek egybegyűjtve az *al-Hāsimiyyāt* nevet viselik, de bátorsága miatt börtönben kellett bűnhődnie és csak szökés útján menekülhetett meg a haláltól, amire ítélték.

18. Ugyanebben az időben a *raġaz* költészet, amit eddig inkább csak népszerű műfajnak tekintettek, néhány művészi használója által a *qašīda*-költészetbe kezdett bevonulni. **al-ʿAggāg** (megh. 90/708) volt a legkiválóbb készítője a *qašīda* műfajra alkalmazott *raġaz*nak. Sok idetartozó költeménye közül a legnevezetesebb egy 180 soros, *rāʾ* betűre rímelő nagy *raġaz* vers, amelyben az ʿAbdalmalik kalifa idejében élt ʿUmar b. ʿUbaydallāh hadvezért dicsőíti, aki a *hāriġita* (*hawāriġ*) lázadókon fényes győzelmet aratott. Nem kevésbé híres ugyanezen műfaj gyakorlásában a költő fia, **Ruʾba b. al-ʿAggāg** (megh. 145/762).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يٰٓاَيُّهَا الَّذِي اسْرٰى بِعَبْدِي لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى
الْمَسْجِدِ الْاَقْصٰى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيٰتِنَا اِنَّهُ هُوَ
السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ۝ وَاٰتَيْنَا مُوسٰى الْكِتٰبَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى
لِّبَنِي اِسْرٰءِيْلَ اَلَّا يَتَّخِذُوْا مِنْ دُوْنِيْ وَاَكْبٰرًا ۝ ذُرِّيَّةً مِّنْ حَمَلِنَا
مَعَ نُوْحٍ اِنَّكَ كَانْتَ عَبْدًا مُّشْكُوْرًا ۝ وَقَضَيْنَا اِلَىٰ بَنِي اِسْرٰءِيْلَ
فِي الْكِتٰبِ لَتَقْسِدُنَّ فِي الْاَرْضِ مَرْثٰتَيْنِ وَلَنُتَلَعَنَّ مِنْكُمْ اَعْلٰى كَبِيْرًا ۝
فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ اُولٰٓئِهِمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَّنَا اُولٰٓئِي يٰٓاَمْرٍ
شَدِيْدٍ فَمَا سَوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُوْلًا ۝ ثُمَّ
سَرَدْنَا لَكُمْ الْكُرْءِ عَلَيْهِمْ وَاَمَدْنَاكُمْ بِاَمْوَالٍ وَّبَنِيْنٍ وَجَعَلْنَا
اَكْثَرَهُمْ اَفْصٰرًا ۝ اِنْ اَحْسَبْتُمْ اَحْسَبْتُمْ لَافْسٰكُمُ وَاِنْ اَسٰتَمْتُمْ
فَلَهُمْ فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ لِيَسُوْا وُجُوْهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوْا
الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوْهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَّلِيَسْتَرُوْا مَا عَلَّمُوْا تَنْبِيْرًا ۝

MÁSODIK RÉSZ

AZ ARAB IRODALOM AZ 'ABBĀSIDA KORBAN (133-656/750-1258)

A kor általános jellemzése

1. Az umayyād családból származó kalifák 40-133/661-750 között álltak az iszlám élén. Utánuk a Próféta nagybátyjának, °Abbās-nak ivadékai foglalták el az iszlám kormányzásának legelső helyét (133-656/750-1258). Míg az Umayyádok korában az irodalmi munka a régi arab szellem művelésében, a költészeti hagyomány gyűjtésében és önálló folytatásában összpontosult, addig az új korszakban már kezdettől fogva nagy lépés történt a műveltség és az irodalom további fejlődésében. Az °abbāsida uralkodók által ápolt szellemiség nemcsak a költészet művelésének kedvezett és a széppróza kifejtését segítette elő, hanem az arab irodalom körét nagymértékben kibővítette a tudományos írásbeliség terén is.

2. Az arab irodalmi alkotásban már a korábbi korszakokban sem csak a tösgyökeres arab elemeknek volt részük. Az iszlám hódításai már az Umayyádok idejében messze túlterjedtek az arab fajtól elfoglalt területen. Az Umayyádok alatt az iszlám hódításai Ázsiában Kína határáig terjedtek s elértek Indiába is. Így nem arab fajok is az iszlám hatásának körébe kerültek, különösen perzsák és törökök, és részeseivé váltak az iszlámtól megalapított kultúréletnek. A háborúból számos hadifogoly került a központba; ezek az iszlámra áttérően felszabadultak és az arab törzsek befogadták őket kliensekként (*mawālī*). Ezek fiait és unokáit már azok között találjuk, akik nagy hatással vettek részt az arab műveltség gazdagításában. Az imént említett Ḥammād ar-Rāwiya az iráni Daylam népből származott; Halaf al-Aḥmar török nemzetiségű volt.

Míg azonban az umayyād időben a közélet minden terén kifejezésre jutott az arab faj túlsúlya, és az idegen fajok befolyása csak kisebb mértékben nyilvánult meg, addig az °Abbāsidák alatt, akik székhelyüket is a régi perzsa birodalom területére (Kūfa, Anbār, majd Bagdad) helyezték át, a nem arab elemek hatása a közéletben, az irodalomban, a tudományban egyre tágabb teret foglalt el. Azt tapasztaljuk, hogy az arab tudományos irodalom legnevezetesebb képviselői ezentúl nagyrészt a nem arab fajú népek közül kerültek ki.

3. A vallásos irányzat, amely az °Abbāsidák uralmának szellemét jellemezte, elsősorban a vallásos jellegű tudományos és irodalmi törekvéseknek kölcsönzött lendületet, de virágzásnak indultak a vallástudományokkal kevésbé kapcsolatos világi irodalmak is. Fő képviselőjük személyén keresztül mind-egyik csoporttal meg fogunk ismerkedni.

I. Fejezet

Vallásos irodalom

A Próféta hagyományai

1. A hit és az élet szabályozása szempontjából alapvető fontosságú volt az igazhitűek számára, hogy ismerjék mindazt a tanító mondást és példát adó cselekedetet, amit a Próféta szájából és életmódjának közvetlen tapasztalatából a hozzá legközelebb álló társai (*ṣaḥāba* v. *aṣḥāb*) közölhettek. Ilyen közléseknek a neve: *ḥadīṭ* (híradás, elbeszélés), melyeket egymásnak szájról szájra adtak át. Tartalmuk alkotja a Próféta hagyományát. Belőlük tudjuk meg, mit tekintettek az iszlám első nemzedékének legilletékesebb körei helyesnek és kötelezőnek a hit, vallásgyakorlat, kormányzat, vagy épp a mindennapi cselekedetek dolgában. Mindennek a neve *sunna* (a Próféta szokása).

2. A vallásos köteleességek meghatározására ily nagy fontossággal bíró *ḥadīṭ*ok ismerete az iszlám régi idejétől fogva a legszorgalmasabb törekvések tárgya volt. A nemzedékeken át szájról szájra szálló *ḥadīṭ* hitelességét leginkább azon emberek szavahihetőségétől tették függővé, akiknek közvetítésével terjedtek az egyes mondások. Elkerülhetetlen volt, hogy sokféle okból kevésbé hiteles elemek is utat találjanak a rövid idő alatt óriási mértékben felgyarapodott *ḥadīṭ* anyagba. Az iszlám vallástudományának kezdettől fogva egyik legfontosabb törekvése és feladata volt a *ḥadīṭ* gyanánt terjesztett anyagok megrostálása, s annak megállapítása, mit lehet és kell hitelesnek elismerni és minek a valódiságához férhet jogos kétség vagy kifogás. A minden tekintetben kifogástalan hagyomány neve *ḥadīṭ ṣaḥīḥ* ('egészséges, azaz hiteles hagyomány').

3. Már a II/VIII. században nagyon elterjedtek az efféle kutatások az iszlám vallástudósai között, fejlődésük csúcsát azonban a III/IX. században érték el. Ekkor a *ḥadīṭ* tudomány néhány híres képviselője gyűjteménybe foglalta azokat a hagyományokat, amelyeket szorgalmas utánajárással, nagy kiterjedésű utazások alatt egybegyűjtött anyagból, lelkiismeretes vizsgálás és rostálás alapján mint 'egészségeseket' elismertek.

Ezek közül a gyűjtemények közül különösen kettő az, ami az iszlám világban mind vallásos, mind irodalmi szempontból a legnagyobb tekintélynek örvend:

1) Abū °Abdallāh Muḥammad b. Ismā'īl **al-Buḥārī** (megh. 256/869) nagy *ḥadīṭ* gyűjteménye. al-Buḥārī már 11 éves korában feltűnt *ḥadīṭ* ismerete által. Midőn 16 éves korában a mekkai zarándoklatot teljesítette, hosszabb ideig maradt a szent városban és a *ḥadīṭ* kutatásnak szentelte életét. Tanulmányai eredményeként számos munkát írt, az elsővel már 18 éves korában jelentkezett. E munkák közül a leghíresebb és legismertebb az, amelyet itt említünk. Életrajzirói azt mondják, hogy tanulmányai folytán kb. 600.000 hagyományt gyűjtött egybe. Ezeket lelkiismeretesen megvizsgálva, több mint hétezernek adott helyet gyűjteményében azok közül, melyek hitelességüket a Prófétáig visszamenő hagyományláncolattal (*isnād, sanad* 'támasztás') igazolták. Ezen hagyományok neve *Ṣaḥīḥ* (egészséges, hiteles).

2) **Muslim** b. al-Ḥaǧǧāǧ an-Nīsābūrī (megh. 261/874), al-Buḥārī kortársa, hasonló szempontok alapján szerkesztette meg a hiteles *ḥadīṭ*ok gyűjteményét.

E két munka mindegyikét így nevezik: *al-Ġāmi' aṣ-ṣaḥīḥ* (Az egészséges összegyűjtő; röviden *aṣ-Ṣaḥīḥ*); a kettő együtt: *aṣ-Ṣaḥīḥān* (a két egészséges, azaz hiteles).

4. Ugyanezen korszakban hasonló célból még többféle gyűjtemény keletkezett, melyeknek szerzői azonban nem szorítkoztak a szorosan vett *ṣaḥīḥ* anyagra, hanem kevésbé szigorú mértéket alkalmaztak, de ők sem adtak helyet olyan tradícióknak, amelyek komolyabb kifogás alá estek. Ezek közül négy gyűjtemény az, amely az iszlámban mint vallásos kútforrások, tekintélyre emelkedtek. E gyűjtemények szerzői:

3) **Abū Dā'ud** as-Siǧistānī (megh. 275/888);

4) Abū °Īsā **at-Tirmidī** (megh. 279/892);

5) Abū °Abdarraḥmān **an-Nasā'ī** (megh. 303/915) és

6) Abū °Abdallāh Muḥammad **Ibn Maǧa** al-Qazwīnī (megh. 283/896).

E négy utóbbi könyvet rendszerint *Sunan* (Hagyományok) névvel szokták nevezni. E hat könyvre szokott az iszlám vallástudománya mint a legtekintélyesebb *ḥadīṭ* forrásokra hivatkozni, s ebben az értelemben együttvéve így nevezik őket: *al-Kutub as-sitta* (a hat könyv).

5. E könyvekben az anyagot a vallásos törvény egyes fejezeteinek (imádkozás, zarándoklat, adásvétel, tanúskodás, büntető törvények stb.) szempontjából osztották be; ezért *muṣannaḥ* műveknek (tartalmi fejezetek, *ṣinḥ*, szerint 'beosztottnak') nevezik őket.

Az ilyen rendszer szerint beosztott gyűjteményeken kívül szerkesztettek olyanokat is, amelyeknek beosztási elvét nem a *ḥadīṭ*ok közös tárgyi tartalma nyújtja, hanem azokat foglalták egy-egy fejezetbe, amelyeket egy és ugyanazon "társra" vezetnek vissza, akik az illető mondásokat a Próféta nevében

közölték. Az ilyen elrendezésű gyűjtemények neve *musnad* ('támasztott', azaz a hagyományláncok alapján összeállított, és egy-egy társig visszavezetett tradíciók). A számos *musnad* gyűjtemény közt a leghíresebb és leggazdagabb az a munka, amelyet az iszlám egyik legtekintélyesebb imámja, Aḥmad Ibn Ḥanbal (megh. 241/855) állított egybe, aki al-Buḥārī és Muslim tanítómestere volt. E hatalmas munka, amelynek nyomtatott kiadása hat nagyméretű kötetet foglal el, körülbelül 30.000 *hadī* mondást foglal magába. Életrajzirói azt beszélik, hogy Ibn Ḥanbal e nagy mennyiségű hagyományt több mint 700.000 mondásból válogatta ki, amelyeket tanulmányai folytán gyűjtött egybe.

6. Későbbi időkben azzal foglalkoztak, hogy a különféle *hadī* gyűjteményeket összedolgozzák, a számos nagy gyűjteményben előforduló mondásokat egybeszerkesszék, hogy így a közönségnek együttesen adják rendelkezésére azt, amit különben sok helyről kellene összekeresnie. Ilyen munkák közt a legnevezetesebb Abū Muḥammad al-Ḥusayn b. al-Farrā' **al-Baḡawī** által (megh. 510-516/1116-1122 között) a hét gyűjteményből egybeszerkesztett *Maṣābīḥ as-sunna* (A *sunna* világító lámpái) c. műve, amelynek az eredetnél célszerűbb és könnyebben használható átdolgozását eszközölte a VIII/XIV. században Walī d-Dīn **al-Ḥaṭīb at-Tibrīzī** (megh. 737/1336) e címen: *Miškāt al-maṣābīḥ* (A lámpák [című mű] fülkéje). E könyv, amely különösen a vallásos épülés célját tűzte ki, az egész iszlám világban nagyon elterjedt mint *hadī* kézikönyv. Végül az újabb kor tudósainak legnevezetesebb alakja, Ġalāl ad-Dīn as-Suyūṭī a IX/XV. században *Ḡam' al-ḡawāmi'* (A gyűjtemények összegyűjtése) c. művében még tágasabb anyagot vett alapul, és újabb szempontok szerint gazdag *hadī* gyűjteményt nyújtott.

7. Ezzel kapcsolatban szólni kell még a "negyvenes gyűjteményekről" is. Egy tradíciómondattal alapján különös súlyt helyeznek arra, hogy a *hadī*ok nagy tömegéből 40 erkölcsstani tekintetben fontos mondást állítsanak össze és tegyenek az elmékedés és megfontolás tárgyává. Ezek tartalmazzák mintegy a vallásos élet legfontosabb elveit. Számos ilyen "negyvenes gyűjteményt" állítottak össze az iszlám tekintélyes tanítói, mindenki más-más külső vagy belső szempont szerint. Közöttük a leginkább elterjedt és becsült az *Arba'ūn an-Nawawī*, az a negyvenes gyűjtemény, amelyet Abū Zakariyyā Yahyā **an-Nawawī** (megh. 676/1277) állított össze. Valójában e gyűjtemény 42 tanító mondást foglal magába.

8. Minthogy hiteles és gyakorlatilag érvényes *hadī* az, amelynek eredetét valamely "társra" (*sāhib*) lehet visszavezetni (*musnad*), a *hadī* tudomány körében nagy fontossággal bír e társak nevének, életkörülményeinek, a Prófétahoz való viszonyának ismerete. Ezért e tudomány keretében kezdettől fogva nagy

súlyt helyeztek a társak lajstromaira. Nem pusztán névjegyzékek ezek; a neveket az illetők életének felderítése, a nekik tulajdonított főbb mondások közlése kíséri. Ezért az ilyen művek a történelemtudomány határvonalát érintik. A legelterjedtebb művek, amelyekben számos megelőző forrásmunkát alaposan feldolgoztak a következők: A córdobai származású Abū 'Umar Yūsuf **Ibn 'Abdalbarr** an-Namarrī (megh. 463/1070) munkája, amely címével, *al-Istī'āb fī ma'rifat al-aṣḥāb* (A társak ismeretének kimerítő bemutatása) eléggé jelzi célját és tartalmát. Még tökéletesebbé teszi a társak ismeretét az *Usd al-ġāba fī ma'rifat aṣ-ṣaḥāba* (Az erdő oroszlánjai – a társak ismerete), egy ötkötetes munka, amelyben 'Izz ad-Dīn **Ibn al-A'ūr** al-Ġazarī (megh. 630/1232) 7500 társat illető tudósítást állított össze betűrendben. Még ennél is teljesebb lajstromot óhajtott nyújtani e tudomány körében egy híres tudós, akit ugyancsak itt kell megemlítenünk: Šihāb ad-Dīn **Ibn Ḥaġar al-'Asqalānī** (megh. 852/1448), aki Kairóban főbíróként működött és korszaka legnagyobb tekintélyei közé tartozott. A társakról szóló munkájában, melynek címe *al-Iṣāba fī tamyiz aṣ-ṣaḥāba* (Célhoz érés – a társak megkülönböztetéséről) minden elődjénél gazdagabb anyagot gyűjtött össze.

A *Qur'ān* tudományok

9. A vallástudományi irodalom körében kiemelkedő hely jut a Szent Könyv, a *Qur'ān* szövegére és magyarázatára vonatkozó tudománynak. A szöveg olvasásmódjai és az egyes szavaknál előkerült eltérő hagyományok ismerete képezi tartalmát a *Qur'ān* olvasás tudományának ('*ilm al-qirā'a*). Ezen ismeretkörben a legnevezetesebb és legelismertebb szerzők: Abū 'Amr 'Utmān b. Sa'īd **ad-Dānī** (az andalúziai Deniából, megh. 444/1052), akinek a *Qur'ān* olvasásra vonatkozó különféle munkái közt nagyhírévé vált *at-Taysīr fī qirā'āt as-sab'* (Útmutatás a hét olvasásmódról) c. alkotását egy másik, ugyancsak Spanyolországból (Xativa) származó tudós, Abū l-Qāsim **aṣ-Šāfi'ī** (megh. 572/1176 Kairóban) memoriter versekbe szedett könyve követi (*Hirz al-amānī*, A vágyott dolgok megőrzése). E munkát csakhamar e tanulmány alapkönyveként használták és magyarázás tárgyává tették. Több mint 25 kommentár ismeretes ezen alapmunkához, melyet egyszerűen csak *aṣ-Šāfi'īyya* néven szoktak emlegetni.

10. E körbe tartozik a *Qur'ān* magyarázás (*tafsīr*) tudománya is, amely a *Qur'ān* értelmezésének minden oldalára kiterjed: az egyes versek (*āyāt*) kinyilatkoztatására alkalmas szolgáltatott események (*asbāb an-nuzūl*) kimutatására, azaz a szöveg történeti kapcsolataira és vonatkozásaira, nyelvtani mozzana-

taira, retorikai méltatására, dogmatikai és törvénytudományi jelentőségére stb. A *tafsīr* kezdetei a hagyományokon alapulnak (*hadīth*ok alakjában). Az iszlám első idejébe visszanyúló egyes versmagyarázatok képezik ezen irodalom csíráit. Leginkább ‘Abdallāh Ibn ‘Abbās (megh. 68/687), a Próféta unokaöccse, ‘Abbās-nak (az ‘Abbāsidák ősenek) fia számít a hagyományon alapuló magyarázatok tekintélyének. A nagyobb *mušannaf* gyűjtemények többnyire egy-egy fejezetet tartalmaznak *kitāb at-tafsīr* (A magyarázat könyve) címen. Ezekből indulnak ki a rendszeres, a *Qur’ān* szövegét versenként követő magyarázó munkák, amelyek már a II/VIII. századtól kezdve megjelennek. Ezek közül a legrégebbi fennmaradt teljes *Qur’ān* magyarázat **Muqātil b. Sulaymān** (megh. 150/767) nevéhez fűződik.

Elődei előmunkálatait foglalta össze és saját tanulmányaival egészítette ki az iszlám legünnepeltebb tudósainak egyike, Muḥammad b. Ġarīr **aṭ-Ṭabarī**; mint neve is mutatja, Ṭabaristān tartományból (Āmul városából) való férfiú. Kiterjedt tanulmányutak után, amelyek Irak, Egyiptom és Szíria legnagyobb mestereihez vezették, Bagdadban telepedett le, ahol a vallástudományokat tanította 310/922-ben bekövetkezett haláláig. A nyugati tudományban leginkább mint történetírót becsülik másik nagy munkája miatt, amelyről egy következő fejezetben szólunk. Az iszlám világban számos vallástudományi munkája alapozta meg nagy tekintélyét. E munkák közt a legnevezetesebb nagy *tafsīr* munkája, amely nemrég [1903] Kairóban nyomtatott kiadásban is megjelent, s amely 30 kötetre terjed. aṭ-Ṭabarī munkáját a *tafsīr* leggazdagabb tárházának mondhatjuk, amelyből a későbbi nemzedékek bőségesen merítettek.

Utána nagyon gazdag fejlődésnek indult ez az irodalom, amelynek következő képviselőit kell azok közt ismernünk, akiknek munkái leginkább használatban vannak: **Fahr ad-Dīn ar-Rāzī** (megh. Herāt-ban 606/1209) egyike az iszlám legmélyebb és legsokoldalúbb tudósainak, akinek 32 munkája a tudomány különféle ágaira terjed. *Tafsīr*ja, amelynek címe *Mafātīḥ al-ġayb* (A rejtély kulcsai) nagy terjedelmű alkotás, amely a *Qur’ān*t minden elődjénél és utódjánál gazdagabb és teljesebb szempontból magyarázza. Különösen a mu‘tazilita tanítások hatása alatt álló dogmatikai magyarázatai bírnak nagy jelentőséggel. E fontos munkájában nagy teret szentel az övével ellenkező dogmatikai nézetek cáfolásának, s ezért a *Mafātīḥ* a teológiai viták legfontosabb forrásai közé tartozik. Abū l-Qāsim Maḥmūd **az-Zamahšarī** (megh. Hwārizmban 538/1143), aki, mivel hosszú időre Mekkában telepedett le, a Ġarallāh (‘Isten szomszédja’) tiszteleti nevet viseli, nyelv tudományi munkáin kívül egy *Kaššāf* (Felfedező) vagy teljesebben *al-Kaššāf‘an ḥaqā‘iq at-tanzīl* (A kinyilatkoztatás igazságainak felfedezője) c. kommentárt írt a *Qur’ān*hoz. Főleg e munká-

ra támaszkodott °Abdallāh b. °Umar **al-Bayḏāwī** (megh. 685/1286), aki sokáig *qāḏī* volt Širāzban, és egy mai napig széles körben használt és megbecsült *tafsīr*t írt ezen a címen: *Anwār at-tanzīl wa-asrār at-ta'wīl* (A kinyilatkoztatás fényei és a magyarázat titkai). Röviden *Tafsīr al-qāḏī* (A bíró kommentárja) címen szokták e kedvelt munkát nevezni, amelyet a nyugati *Qur'ān* tanulmányozók is sűrűn használnak.

Šīta *Qur'ān* magyarázatok

11. Abū Ġa'far Muḥammad b. Ḥasan aš-Šayḥ **aṭ-Ṭūsī** (megh. 459-60/1067-68) šīta jogtudós, *ḥadīṭ* tudós és Korán magyarázó. Élete nagy részében Irakban élt, először Bagdadban, majd a šīta szent városban és tudományos központban, Naġafban. Leghíresebb munkái: *Fihrist kutub aš-šī'a* (A šīta könyvek listája) és *at-Tibyān fī tafsīr al-Qur'ān* (A megvilágosítás – a Korán magyarázata).

Abū °Alī al-Faḏl b. al-Ḥasan **aṭ-Ṭabarsī** (megh. 548/1153 v. 552/1157) šīta jogtudós, *ḥadīṭ* tudós és Korán magyarázó. Élete nagy részében szülőföldjén, Ṭabaristān iráni tartományban, majd az iraki Naġafban élt, s csak élete végén költözött az iráni šīta szent városba, Mašhadba, és ott is halt meg. Leghíresebb munkája az 534/1140-ben befejezett *Maġma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān* (A világosság gyűjtőhelye – a Korán magyarázata), amely az egyik legfontosabb šīta Korán kommentárnak számít, és aṭ-Ṭūsī kommentárját bővítette ki tíz kötetben.

Az iszlám jogtudománya

12. E tanulmányokkal párhuzamosan fejlődött ki a törvény tudománya (*fiqh*), amely azon szabályok felderítésével foglalkozik, amelyek az iszlám vallására nézve mind a vallási élet gyakorlásában, mind a hétköznapi életben és jogi viszonyokban kötelezőek. E téren különféle tekintélyes tudósok körül több jogi iskola (*maḏhab*, irányzat) alakult ki, amelyek közül négy maradt érvényben mind a mai napig az iszlám különféle vidékein. Ezen irányzatok a következő imámok nevéhez kapcsolódnak:

- 1) A ḥanafita iskola megalapítója **Abū Ḥanīfa** an-Nu'mān b. Ṭābit (megh. 150/767).
- 2) A mālikita iskoláé **Malik b. Anas** (megh. 197/795).

- 3) A *šāfiʿī* ita iskoláé Muḥammad b. Idrīs **aš-Šāfiʿī** (megh. 204/820).
 4) A *ḥanbalī* ita iskoláé Aḥmad b. Muḥammad **Ibn Ḥanbal** (megh. 241/855).

Az ezen tanítók által megalapított irányok ma a következőképpen oszlanak el az iszlám világ nagy területén: legelterjedtebb az Abū Ḥanīfa imám nevét viselő irányzat az egész oszmán-török birodalomban, Közép-Ázsiában, Indiában. A *šāfiʿī* ita jogi iskolát leginkább Alsó-Egyiptomban, Dél-Arábiában, Kelet-Afrikában és az indiai szubkontinensen követik. Mālik iránya egyeduralkodó Észak-Afrikában egészen a Szahara széléig, és nagyrészt Felső-Egyiptomban is. Amíg Andalúziában az iszlám uralkodott, ott is a *mālikī* ita irány hatott. Mondhatjuk tehát, hogy ez az irány az iszlám nyugati részének (al-Mağrib) sajátossága. A VIII/XIV. századig sok *ḥanbalī* ita volt Irakban, Szíriában és Egyiptomban, azóta egyre gyérebb lett a számuk; gyülekezeteik most leginkább Nağdban (Arábia fennsíkján) vannak.

13. Ezen irányok tudományos művelői fölöttébb gazdag irodalmat teremtettek, amelynek itt csak néhány kitűnő képviselőjét fogjuk megemlíteni. Fontos és úttörő tevékenységet fejtett ki Abū Ḥanīfa két híres tanítványa is. Az egyik **Abū Yūsuf** al-Ansārī (megh. 182/798), akit al-Mahdī kalifa a főváros főbírójává nevezett ki, s e méltóságot Hārūn ar-Rašīd alatt is viselte. Legfontosabb munkája a *Kitāb al-ḥarāğ* (Az adózás könyve), amely egy emlékirat alakjában felel meg a kalifa kívánságának, hogy a tudós *qādī* fejtse ki azon vallási elveket, amelyek szerint a muszlim kormánynak az állam közigazgatásában el kell járnia. Ezen alapvető munka az egyik legfontosabb forrás azok számára, akik az iszlám e korszakának közszellemét óhajtják megismerni. Abū Ḥanīfa másik nagy tanítványa Muḥammad b. al-Ḥasan **aš-Šaybānī** (megh. 189/804), Raqqa város bírója. Tőle van a *Kitāb al-ğāmiʿ al-kabīr* (A nagy gyűjtemény). Ő a *Kitāb al-ğāmiʿ aš-šağīr* (A kis gyűjtemény) szerzője is, mely könyvekben a törvényes élet részleteit tárgyalja, hasonlóan a *Kitāb aš-siyar* (Az életrajzok könyve) c. nagy munkájához, amelyben a háborúkkal kapcsolatos törvényes tanokat adja elő. *aš-Šaybānī* közvetlen hallgatója volt Abū Ḥanīfa-nak, de főképpen Abū Yūsuf-nak köszönte tudományos módszerét. Tőle aztán még Medinába ment tanulni az ott élő nagy imámhoz, Mālik b. Anas-hoz is. Mindezen befolyások érvényesülnek *aš-Šaybānī* munkáiban.

A későbbi korok az ezen tudósok által lerakott alapokat mindinkább fejlesztették, tartalmilag gazdagították és teljes rendszerré alakították. Ezekből az alapkövekből csakhamar előállt a jogtudomány (*fiqh*) rendszerének hatalmas épülete, az iszlám szellemének kiváló alkotása.

14. A ḥanafita iskolában a későbbi időkben elsősorban a következő szerzőket és munkákat tanulmányozták: Abū l-Ḥusayn Aḥmad **al-Qudūrī** (megh. 428/1037) *al-Muḥtaṣar* (Kompendium) c. műve; °Alī b. Abī Bakr **al-Margīnānī** (megh. 593/1196), aki egy rövid kézikönyvét, a *Bidāyat al-mubtadi*'-t (Bevezetés kezdőknek) az *al-Hidāya* (A vezetés) c. nagyobb munkává bővítette ki, amely – amint nagyszámú kommentárjai is bizonyítják – a törvény ḥanafita tanulmányozásának fő művévé vált különösen abban a feldolgozásban, amelyet e munka a VII/XIII. században nyert Burhān ad-Dīn Maḥmūd **Ibn Ṣadr aš-Šarī'a** által az *al-Wiqāya* (Védelem) c. könyvben.

Idekapcsolhatjuk a folytonosság kedvéért azon – bár egy későbbi fejezetbe tartozó – tényt, hogy I. Sulaymān oszmán szultán rendeletére az aleppói származású Šayḥ Ibrāhīm **al-Ḥalabī** (megh. 956/1549), aki Konstantinápolyban nagy hírű vallástudósként működött, a ḥanafita iskola legnevezetesebb kódexeit egy összefoglaló munkába dolgozta össze, amelynek a címe jól kifejezi jellegét: *Multaqā l-abḥur* (A tengerek összefolyása). Ezt a munkát azóta az oszmán-török birodalomban a legkedveltebb törvénytudományi alapkönyvnek becsülik.

15. **Mālik b. Anas** az iskolájában kifejlődő *fiqh* tudomány alapját egy híres munkában vetette meg, amely az iszlám tanulmányaiban *madḥab* különbség nélkül az első helyek egyikét foglalja el; címe *al-Muwaṭṭa'* (Az egyengetett út), amely munkát szerkezete miatt gyakran a *ḥadīṭ* könyvek közé is sorolják. E fontos könyv, amelyet manapság Muḥammad **az-Zarqānī** (megh. 1122/1710) kommentárja kíséretében szoktak tanulmányozni, azon jogszokásokat gyűjti egybe, amelyek a törvény különféle fejezeteiben a *sunna* ismeretére nézve döntő jelentőségű Medina területén voltak érvényben. Medina nemcsak *dār al-ḥiğra* ('a kivándorlás, új éra, hazája') volt, hanem mint *dār as-sunna* ('a *sunna* hazája') is vezető szereppel bírt. Ez volt a nagy tanár lakóhelye, és az iszlám világ legtávolabbi vidékeiről zarándokoltak ide Mālik-hoz, hogy az ő szájából hallgassák az *al-Muwaṭṭa'* c. művet és egyéb tanítását. Ezért jött ide Muḥammad aš-Šaybānī, aki Mālik könyvét saját szerkesztésében is kiadta (*Muwaṭṭa' aš-Šaybānī*), amelyet jegyzeteivel kísért. Ugyanezen céllal utazott ide Andalúziából Yaḥyā b. Yaḥyā **al-Mašmūdī** (megh. 234/848), aki hazájába visszatérve ott a mālīkita *madḥabot* emelte érvényre. Legkiválóbb tanítványa, °Abdarrahmān **Ibn al-Qāsim** (megh. 191/806) tanítása alapján készült az *al-Mudawwana* (A följegyzett) c. könyv, amelyet a mālīkita irány alapkönyvének tekintenek. A későbbi időkben Ḥalīl b. Ishāq **al-Gundī** (megh. 767/1365), egy Kairóból való, ott élő és tanító mālīkita tudós *Muḥtaṣar* (Kom-

pendium) c. kézikönyve emelkedett tekintélyre. Algírban a mai napig is eszerint tanítják a törvényt.

16. **aš-Šāfiʿī** maga is igen fontos munkákban vetette meg a *fiqh* tudomány alapjait. Nevezetes *Risāla* (Értekezés) c. műve és a *Kitāb al-Umm* (Anyá, azaz Alapkönyv) c. nagy munkája, mely a törvény minden fejezetére kiterjed, és amelyet tanítványai szerkesztettek könyvvé. Kezdetétől a legújabb időkig a Šāfiʿī nevével viselő jogi iskola is nevezetes munkákat hozott létre, melyeknek legismertebb szerzői: Abū l-Ḥasan ʿAlī **al-Māwardī** (megh. 450/1058), Abū Ishāq **aš-Šīrāzī** (megh. 476/1083), Abū Ḥāmid **al-Ġazālī** (megh. 505/1111), **Abū Šuġāʿ** (megh. a VI/XII. század végén), valamint **ar-Rāfiʿī** (megh. 623/1226). Ebben az iskolában leginkább használt munka a már említett an-Nawawī munkája, a *Minhāġ at-tālibīn* (A keresők útmutatója).

17. Azon tanulmányok, amelyeket az előző pontokban ismertettünk, a jogtudomány részleteire – vagy mint a műnyelvben nevezik, az “ágakra” (*furūʿ*) – terjednek ki. De ezek a tanulmányok nem merítik ki a *fiqh* tudomány fogalmát. A jogtudósok ugyanis azt is tanulmányozták, hogy ezeket az “ágakat”, vagyis a konkrét, részletes jogi döntéseket milyen alapelvekből (*uṣūl*, gyökök, alapok) és milyen módszerekkel kell levezetni. E tudomány neve ʿilm *uṣūl al-fiqh* (a jog alapelveinek a tudománya), amely szintén nagy irodalmat hozott létre. Ennek az elméleti jogtudománynak a megalapítója aš-Šāfiʿī imām volt, fent említett *Risāla* c. munkájával. Az *uṣūl* tudomány irodalma leginkább a šāfiʿīta iskolában indult virágzásnak, részint a *Risāla* magyarázataiban, részint számos önálló munkában. A ḥanafita iskolából is számos *uṣūl* munka került ki, melyek közt a legnagyobb tekintéllyel a következők rendelkeznek: ʿAlī **al-Bazdawī** (perzsául Pazdawī) (megh. 482/1089) munkája, a *Kanz al-wuṣūl ilā maʿrifat al-uṣūl* (Az *uṣūl* ismerete megszerzésének kincse); ʿ**Ubaydallāh b. Masʿūd** al-Maḥbūbī (megh. 747/1346), tiszteleti nevén Šadr aš-Šarīʿa at-Tanī, munkája a *Tanqīḥ al-uṣūl* (Az *uṣūl* felülvizsgálata), melyhez a szerzőn kívül Saʿd ad-Dīn **at-Taftāzānī** (megh. 792/1389) *Talwīḥ* (Megjegyzések) címen és **Mullā Husraw** (megh. 885/1480) írt sokat tanulmányozott kommentárokat. Ez utóbbi szerző, aki konstantinápolyi *qāḏī* és az Aya Sofya [Hagia Sophia] mecset híres tanára volt, önálló munkát is írt e tudományról, amelynek címe: *Mirqāt al-wuṣūl ilā ʿilm al-uṣūl* (Az *uṣūl* tudományhoz vezető lépcsőzet).

A dogmatikus teológia

18. A "fiqh alapjain" kívül a vallástudományi irodalom körében még egy másik *uṣūl* tudomány is fontossággal bír, ez pedig az *uṣūl ad-dīn* ('a vallás alapjai'), mert míg az előbbi a gyakorlati élet és vonatkozásainak a vallás értelmében történő rendezését tekinti tárgyául, az utóbbi a vallás dogmatikai mozzanataival foglalkozik. Miután némely vallásos tan megformálásában az első 'Abbāsidadák idejében a hagyományos tételektől eltérő tanok jutottak felszínre (a mu'taziliták iskolája), melyeknek megvitatása az iszlám világában nagy mozgalmat idézett elő, az iszlám világ két, egymástól távol eső területén két kiváló tanár megállapította azokat a hittani dogmákat ('*aqā'id*'), amelyeket aztán az iszlám igazhitű irányai elfogadtak. E két férfiú Abū l-Ḥasan **al-Aš'arī** (megh. 324/935-ben Bagdadban) és Abū Manšūr Muḥammad **al-Māturīdī** (megh. 333/944-ben Samarqandban). Az első alapvető munkája a *Kitāb al-ibāna 'an uṣūl ad-diyāna* (A vallásos hit alapjainak a megvilágítása), míg utóbinak *Kitāb at-tawhīd* (Az isteni egység könyve) c. teológiai munkája maradt fenn. E két tanár tanításai nyomán számos hasonló munka keletkezett a hitágazatok helyes értelmezéséről. A māturīdita irányzatot a legjobban Abū l-Qāsim al-Ḥakīm **as-Samarqandī** (megh. 342/953) *as-Sawād al-āzam* (A nagy többség) c. munkája és Abū Ḥafṣ **an-Nasafī** (megh. 537/1142) *'Umdat 'aqīdat ahl as-sunna wa-l-ġamā'a* (A sunna és a közösség emberei hitvallásának oszlopa) című mű képviseli, mely utóbbi a későbbiekben számos kommentár tárgya lett.

19. A vallástudomány ezen ága szoros kapcsolatba lépett a filozófia egy módszerével, amely *kalām* (dialektika) név alatt ismeretes, és amely a vallástételek elméleti megokolásában nagy szolgálatot tett. Ennek a dialektikus teológiának a kiváló képviselői ebben a korban Abū Bakr **al-Bāqillānī** (megh. 403/1012) és Abū l-Ma'ālī Imām al-Ḥaramayn **al-Ġuwaynī** (megh. 478/1085). Ez utóbbi neve, 'a két *ḥaram* imámja', onnan származik, hogy négy éven át a két szent városban (*al-ḥaramayn*), Mekkában és Medinában élt. Őt tekintik e kor legnagyobb teológusának. Az ő tanítványa volt az, aki az iszlám történetére való befolyásával még őt is felülmúlni volt hivatott: al-Ġazālī.

A különböző *madḥab*-ok létrejötte indította el a tanok összehasonlító irodalmát, a tanokat feldolgozó vitairatokat. Ide tartozik **Abū Manšūr al-Baġdādī** (megh. 1037) műve, az *al-Farq bayna l-firaq* (A szekták megkülönböztetése).

20. E tanulmányok iskolai és irodalmi felvirágzása kapcsolatban van egy fennkölt szellemű államférfi alkotásaival. Ugyanis a szeldzsuk fejedelem, Alp Arslān vezíre, Niẓām al-Mulk, akinek a legnagyobb érdemei vannak a szellemi élet fejlesztése terén a kalifák birodalmában, és aki különösen taninté-

zetek alapításával törekedett a tudományos műveltséget magas fokra emelni, a birodalom több helyén főiskolákat alapított, melyekhez a vallástudományok leghiresebb képviselőit hívta meg tanítani. E főiskolákat az alapítóról nevezték el *nizāmiyya* iskoláknak. A legnevezetesebb *nizāmiyya* főiskolákat Nīsābūrban (Nīsāpūr) és Bagdadban alapította. Ez utóbbi 459/1067-ben nyílt meg; Nīsābūrban épp a fent említett al-Ġuwaynī foglalta el az első tanszéket. E főiskolákon nyílt alkalma az ašarita *kalām* nagy képviselőinek az alkotásra, nagyszámú, értelmes hallgatóság egybegyűjtésére, rendszereik fejlesztésére és ennek írásban való kifejtésére. Az így keletkezett művek az iszlám későbbi korszakaira is nagy hatást tettek. Ennélfogva az V/XI. század második fele mintegy fordulópontja az iszlám tudományok felvirágzásának. Ekkor léptek fel Bagdadban a tudomány leghatásosabb tudósai, többek közt a Hurāsānból származó Abū l-Faṭḥ **aš-Šahrastānī** (megh. 548/1153), aki egy nagy munkában, a *Kitāb al-mīlal wa-n-niḥal* (A vallásfelekezetekről és pártokról) címűben az összes ismert vallás és filozófiai rendszer, úgymint az iszlámon belül kialakult szekták, pártok és vallástudományi iskolák ismertetését és jellemzését, szétágazó tanai alapos elemzését nyújtja. Alapvető forrásmunka mindazok számára, akik e fontos kérdésekkel megismerkedni óhajtanak.

Az iszlám misztika irodalma

21. Időközben az iszlám vallásos irodalmának tágas mezején a törvénytudomány (*fiqh*) és a hitágazatok (*uṣūl ad-dīn*) irodalmán kívül még egy másik irány is nagy fejlődésnek indult, ez a miszticizmus (*at-taṣawwuf*). Ezen irány művelői, akiket a *šūfī* névvel neveznek, a vallásos érzés legmélyebb rejtélyeibe (*asrār*, e.sz. *sirr*) hatoltak és az istenezsme legmagasabb felfogásához emelkedtek; egyúttal a világ javairól lemondó aszketikus életmódban (*zuhd*) és a testi élet megtagadásában törekedtek lelkiük tökéletesítésére. A II/VIII. századig visszanyúló régi munkáik különösen a szív betegségeinek gyógyítását tűzték ki célul, és elmélkedésük fokozatos előrehaladása mértékében egyre elvontabb és nehezebben megérthető kérdésekbe mélyedtek.

22. Ennek az irodalomnak az élén Abū Saʿīd **al-Ḥasan al-Bašrī** (21/642-110/728) állt, aki aszkéta életet élt. Medinában született, majd Bašrába költözött és ott is halt meg. Fennmaradtak prédikációi, és különböző forrásokból összeállították Korán kommentárját. Nagy hatással volt kortársaira. Többek között a *šūfīk* is előfutárunknak tekintették. A bašrai költőnő **Rābiʿa al-ʿAdawīyya** (megh. 135/752) a különböző gnosztikus tanítások és a szír misztika hatásá-

ra a *šūfī* tanokba az isteni szeretet fogalmát vezette be, az askétizmus korábbi istenfélelme helyett.

A *šūfī* irodalomnak a bašrai Abū ‘Abdallāh Hārīt **al-Muḥāsibī** (megh. 213/828), a kairói **Dū n-Nūn al-Miṣrī** (megh. 245/859) és a bagdadi Abū l-Qāsim **al-Ġunayd** (megh. 298/910) rövid etikai tanító iratai jelzik a kezdetét.

Az iszlám misztikus gondolkodók kiemelkedő alakja volt a perzsa származású al-Ḥusayn b. Manšūr **al-Ḥallāġ** (megh. 309/921). Életének nagy részét a világtól elvonultan töltötte más misztikusok, mint pl. al-Ġunayd, társaságában, majd tanait hirdetve járta a birodalmat. Hitelenséggel vádolták és bebörtönözték. Nyolc évet töltött a börtönben, majd keresztre feszítették és megégették. Iskolát teremtett a misztikában. Fennmaradtak versei és *Kitāb at-tawāsīn* c., rimes prózában írt műve, amely epigrammatikus tömörségű misztikus gondolatokat tartalmaz. E mű címe három *Qur’ān sūra* elején álló két titokzatos betű (*ṭā’, sīn*) nevére utal, melyeket a szerző feltehetőleg a *ṭahāra* (tisztaság) és *sanā* (dicsőség) szavak rövidítésének tartott.

A fent említett al-Muḥāsibīnál már rendszeresebb formában foglalkozik *šūfī* kérdésekkel Abū Ṭalīb **al-Makkī** (megh. 386/996), aki Mekkában is élt, és ott nyilvános előadásokat tartott. *Qūt al-qulūb* (A szívek tápláléka) c., két kötetes könyvében a misztikus gondolkodás (*tašawwuf*) elvontabb kérdéseire is kitért, bár túlnyomórészt tartalmát az asketikus irányú erkölccstan képezi, mely tanítások köré a Qur’ān és *ḥadīṭ* mondásait is csoportosította.

23. Magas rangot foglal el a régebbi misztikus irodalomban egy munka, amely leginkább alkalmas e törekvések történetét és tartalmát velünk megismertetni. Szerzője Abū l-Qāsim ‘Abdalkarīm **al-Quṣayrī** (megh. Nīsābūrban, 465/1072), aki *Risāla fī ‘ilm at-tašawwuf* (Értekezés a *šūfī* tudományról, röviden: *ar-Risāla al-quṣayriyya*) c. munkájában a különféle tartományokban élő *šūfī* tanítványokhoz intézett oktató levél formájában szabatosan meghatározta a *šūfizm*us helyét az iszlám valláson belül. Miután még a leghíresebb *šūfī* szentek életrajzát és bölcs mondásait is bemutatja, könyve könnyen érthető, átfogó képet nyújt a *šūfī* világnézetről.

24. E korszak irodalmában a *tašawwuf* legkimagaslóbb képviselőinek, egyúttal az iszlám története legünnepeltebb alakjainak egyike ‘Abdalqādir **al-Ġilānī** (megh. 561/1166), akinek nevét viseli a tanításaira alapított *qādiriyya* dervisrend. Született Nayf (Nīf) helységben, Ġilān tartományában, a Kaszpi-tó déli környékén. Családja származását Ḥasanra, a Próféta unokájára vezette vissza. Felsőbb tanulmányait Bagdadban végezte, ahova 18 éves korában vándorolt az ott tanító nagy *ḥadīṭ* és *fiqh* tudósokat hallgatni. Itt a szigorú ḥanbalita irányhoz csatlakozott. Munkáiban mindig Aḥmad Ibn Ḥanbal imám követőjé-

nek vallotta magát. A misztikus tanokba Abū l-Ḥayr **ad-Dabbūs** (megh. 525/1130) avatta be, s csakhamar nyilvános előadásokat is tartott. Ékesszólása egyre nagyobb hallgatóságot vonzott, olyannyira, hogy idővel külön tanintézetet kellett számára felállítani. Előadásai, melyek közül számosat gyűjteményekbe foglaltak, az aszketikus erkölcsstan körében mozogtak. Az iszlám világ minden részén megtalálható hívei körében mint az iszlám legnagyobb vallóinak egyike áll tiszteletben. Egybegyűjtött szónoklatain kívül fő munkája az *al-Ġunya li-tālibī tariq al-ḥaqq* (Ami elégséges az igazság útját keresőknek), melyben hitvallása (*ʿaqīda*) is benne foglaltatik.

25. Nagyon előkelő helyet foglal el a *taṣawwuf* irodalomban több író, akit származási helyükről as-Suhrawardī néven ismerünk. Közülük a leghíresebb Šihāb ad-Dīn ʿUmar **as-Suhrawardī** (megh. Bagdadban 632/1234), akitnek legfőbb munkája, az *ʿAwārif al-māʿārif* (Az ismeretek kegyadományai) misztikus rendszerének összességét tartalmazza.

26. Nincsen azonban a vallástudomány ezen irányának e korszakban termékenyebb képviselője, mint Muḥyī d-Dīn Ibn ʿArabī (szül. 560/1165-ben Murciában, Spanyolországban), aki származása helyével bizonyítja, hogy a *taṣawwuf* tanai átlépték a Gibraltári-szorost és az iszlám területének nyugati részén is gyökeret vertek. Tanulmányait Sevilleben végezte; 598/1201-ben azonban nagy utazásnak indult kelet felé, amely Ḥigāzba, Irakba, Kis-Ázsiába és Szíriába vezetete. Legutolsó tartózkodási helye Damaszkusz városa volt, ahol 638/1240-ben halt meg. Sírja a mai napig nagy tisztelet tárgya a városban.

Ibn ʿArabī-t tartják a *taṣawwuf* legnagyobb képviselőjének; ő vitte legmesszebbre ennek az irányzatnak az elméletét. Nagyszámú munkái közt a leghíresebbek: *al-Futūḥāt al-makkiyya fī maʿrifat al-asrār al-malakiyya* (Mekki kinyilatkoztatások – az anyagi titkok ismerete) és *Fuṣūṣ al-ḥikam* (A bölcsességek ékkövei), mely munkáiban kifejtett elméletei nagy ellenkezésre találtak. Írt egy nagy *tafsīr*t és egy kisebb gyűjteményre való szerelmes verset is *Tarġumān al-aṣwāq* (A vágyak kalauza) címen. A damaszkuszi *qāḍī* a verseket túlzottan is erotikusaknak tartotta, ezért megírta misztikus magyarázatukat is, hogy bemutassa, a szerelem igazi tárgya Isten, nem földi halandó.

A *ṣūfī* költészet különben leginkább perzsa nyelven jutott kifejezésre; a perzsa irodalomtörténetbe tartoznak világhírű képviselői, de azért az arab irodalom sincs híján a *ṣūfī* költészetnek. Az arab irodalomban a költészet e fajtájának leghíresebb képviselője az épp említett Ibn ʿArabī mellett még két, Egyiptomban élt férfiú. Egyikük ʿUmar **Ibn al-Fāriḍ**, aki Kairóban született 576/1181-ben, hosszú ideig tartózkodott Mekkában, és hazájába visszatérve, 632/1235-ben halt meg. Egy teljes *dīwān* örzi misztikus jellegű arab

költeményeit, melyekben az istenszeretet eszméjét dicsőíti. A leghíresebbek: *al-Mīmiyya al-ḥamriyya* (Borvers m-betűs rímre) és az *at-Tā'iyya al-kubrā* (A nagy t-betűre rímelő vers, vagy: *Nazm as-sulūk*, Az út költeménye), amely az egész arab irodalom leghosszabb verse. Mellette egy másik egyiptomi költő, Šaraf ad-Dīn **al-Būširī** (megh. 694/1294) a legnevesebb, akinek az iszlám világban híressé vált két, a Próféát dicsőítő misztikus költeménye:

- a) az *al-Hamziyya fī l-madā'ih an-nabawiyya* (A Próféát dicsőítő hamzára rímelő vers), és
- b) a *Qašīdat al-burda* (Köpeny verse), amelyet a *šūfī* gyülekezetek gyakran használnak ájtatos érzéseik kifejezésére összejöveteleiken (*dikr*).

Vallási prédikáció és erkölcsstan

27. A vallásos irodalomban külön helyet foglal el a prédikációk (*ḥuṭba/ḥuṭab*) és erkölcsstanító előadások (*wā'z*) irodalma. Amazokat a pénteki és ünnepnapon istentiszteleten tartja a szószékről (*minbar*) a prédikátor (*ḥaṭīb*), aki az ünnepélyes szónoklatokban az ékesszólás magas fokát valósítja meg. A prédikációkban rendszerint a *sağ'* stílust alkalmazták. Mintaszerű prédikátorok ilyen szónoklatait gyakran össze is gyűjtötték mint irodalmi remekműveket. Közöttük a legismertebb 'Abdarrahīm **Ibn Nubāṭa** (megh. 374/984), akit prédikátorként alkalmaztak a ḥamdānida fejedelem, Sayf ad-Dawla udvarában. Ezen szónoklatok nemcsak a pénteki és ünnepi szentbeszédeket foglalják magukba, hanem több egyéb alkalmi szónoklatot is tartalmaznak. E híres szónok leszármazottja volt Ġamāl ad-Dīn **Ibn Nubāṭa** (megh. 768/1366), híres költő Kairóban, akitől szintén van egy *Dīwān al-ḥuṭab* (predikációs gyűjtemény).

Más természetűek azon erkölcsstanító és intő szónoklatok, amelyek az istentisztelettel nincsenek kapcsolatban, hanem amelyeket egy-egy tekintélyvel bíró szónok az istentisztelettől függetlenül köréje gyülekező hallgatóság előtt adott elő. Ilyen nagy hatású szónoklatokat tartott pl. a fent említett *šūfī* 'Abdalqādir al-Ġīlānī. E korszak leghíresebb erkölcsszónoka (*wā'iz*) Abū l-Farağ 'Abdarrahmān **Ibn al-Ġawzī** ḥanbalita teológus (megh. 597/1200) volt, akinek családja Abū Bakr kalifára vezette vissza eredetét. Egyike volt a legtermékenyebb és legsokoldalúbb íróknak; tulajdonképpen tudományos szakmája a *ḥadīṭ* volt, amelyről sok kitűnő munkát írt; de van számos munkája a történelem, *fiqh*, *kalām*, sőt az orvostudomány köréből is. Nyilvános működését leginkább nagy hatású szónoklatai jellemzik, amelyeket Mekkában és

Bagdadban nagy közönség előtt tartott, és amelyek óriási népszerűségnek örvendtek. Maga dicséri magát, hogy szónoklatainak hatására ezer meg ezer bünnös ember tért az erény és vallás útjára. E szónoklatokból több önálló gyűjtemény került ki.

al-Gazālī

28. E fejezetet azon férfiú zárja le, aki a vallásos tudományok irodalmának összes ágában az iszlám minden tudósai közt a legjelentékenyebb nyomot hagyta, s akit az iszlám legnagyobb tanítójaként tisztel: Abū Hāmid Muḥammad **al-Gazālī**. Tūs városában (Hurāsān) 451/1059-ben született; magasabb tanulmányai folytatására Nīsābūr-ban tartózkodott a híres tanár, al-Ġuwaynī mellett, akinek halála után Bagdadban telepedett le, ahol 484/1091-ben Nizām al-Mulk vezír a bagdadi Nizāmiyya főiskola egyik tanári székét bízta rá. Már addig is nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki és számos munkát írt a šāfi‘ita *fiqh* és a vallásos filozófia körében. Csak négy évig töltötte be tanári hivatalát, midőn arra szánta el magát, hogy a nyilvános működéstől visszavonuljon, és teljesen önmagába szállva az elmélkedésnek szentelje életét. Tíz évet töltött így, leginkább a *šūfī* elmélyedésnek élve. Még most is mutatják a damaszkuszi nagymecset azon helyét, ahol hosszú ideig visszavonultan szemlélődő életet élt. 500/1106-ban visszatért szülővárosába, ahol 505/1111-ben halt meg.

al-Gazālī nagy jelentősége különösen abban áll, hogy élesen bírálta a korában uralkodó tudományos irányokat, egyoldalúságukat ostorozva. Legfontosabb tette, hogy a *šūfī* misztikának helyet követelt az ortodox vallásfelfogásban, és nagy munkáiban ezeknek az igényeknek érvényt is szerzett. Nagy hatást gyakorolt kortársaira és az utókorra, mint a vallástudományok újjáélesztője. Ilyen érteleme van annak a tiszteleti névnek, amellyel maig említik: Muḥyī d-Dīn ('a vallás felélesztője'). Számos munkája között a legnevezetesebbek: *Tahāfut al-falāsifa* (A filozófusok [bizonyítékainak az] összeomlása), amelyben a filozófia módszerét és eredményeit bírálta. E munka, amely az európai középkori irodalomra is nagy hatást tett, a híres Ibn Rušd-ot, a legnagyobb arab filozófust egy elleniratra készítette (*Tahāfut at-tahāfut*, A *Tahāfut* [bizonyítékainak az] összeomlása). al-Gazālī saját belső küzdelmeinek leírását, amelyek a nyilvános élettől való visszavonulásra indították, egybekapcsolta a kortársai közt elterjedt különféle tudományos irányok bírálatával. Ezt nyújtja egy vonzó kis munkában, amelynek címe: *al-Munqid min ad-ḍalāl* (A tévelygésből kimentő). Erkölcsstani buzdításokat tartalmaz *Kīmīyā as-sa‘āda* (A boldogság

vegytana) c. műve, és számos erkölcstani és aszketikai értekezése. Több munkája van még a šāfi'ita *fiqh* köréből, amelyeket visszavonulása előtt tett közzé, és amelyeket a későbbi nemzedékek számos magyarázattal láttak el. Vallásos tudományának összességét azonban egy nagy könyvben rakta le, amelynél korszakalkotóbb aligha van az iszlám irodalomban; címe: *Iḥyā' 'ulūm ad-dīn* (A vallástudományok újjáélesztése). Ebben foglalta össze teljes rendszerét, ami élete legérettebb korszakában alakult ki benne. Miután egy terjedelmes bevezetésben a tudományról általában szólt, munkáját 40 fejezetre osztotta, amelyből 10-10 egy-egy részt képez úgy, hogy az egész könyv tartalmát négy negyedre osztja; nevezetesen:

- 1) *rub' al-'ibādāt* (az istentisztelet cselekedetei);
- 2) *rub' al-mu'āmalāt* (a gyakorlati élet viszonyai, szokásai);
- 3) *rub' al-munḡiyāt* (az üdvösséghez vezető dolgok);
- 4) *rub' al-muhlikāt* (a kárhozatra vezető dolgok).

Hitágazatok, szertartási törvények, jogi vonatkozások, erkölcsi tanítások, mindig kapcsolatban a *ḥadīṭ* és a régi nemzedékek tekintélyeinek oktató mondásaival, méltó nyelven előadva, mind benne foglaltatnak ebben az úttörő munkában. Ugyanakkor súlyos szavakkal bírálta kortársait, akik szerinte hamis úton jártak a tudomány és az élet kérdéseiben. Az utókor ítélete szerint: "*law muḡiyat ḡamī' al-'ulūm la-stuḡriḡat min al-Iḡyā'*" ("Ha az összes vallástudomány el is pusztulna, az *Iḡyā'* c. műből ki lehetne azokat fejteni"). al-Ġazālī a *ḡuḡḡat al-islām* ('az iszlám bizonyítéka') tiszteleti név birtokosa volt.

II. Fejezet

Nyelvtudományi irodalom

A nyelvtudomány általános ismertetése

1. A vallástudományok fontos segédtudományának tekintették a nyelvtudományt, mint szükségképpen eszközt a *Qur'ān* megértésére és magyarázására, sőt magának a *Qur'ān* szövegének a helyes olvasására is. Már emiatt is óriási méretű irodalom keletkezett az arab nyelvhasználat szabályainak megálapítására. Az arab nyelvtudományi irodalom két ágra oszlik:

- a) a nyelvtan (*‘ilm an-naḥw*), amely a maga körében ismét két részből áll: *ṣarf* (alaktan) és a tulajdonképpen *naḥw* (szintaxis);
- b) az arab szókincs és helyes használatának ismerete (*‘ilm al-luġa*, lexikográfia).

2. E tudományok művelésének első csírái mindenesetre az iszlám legrégebb korszakába nyúlnak vissza. A *Qur'ān* olvasásának helyessége olyan igény volt, amely a nyelvtani jelenségek megfigyelését közvetlen módon helyezte előtérbe. Amint észrevették, hogy sokan hibásan ejtik a Szent Könyv szövegeit, előállt annak a szüksége, hogy az embereknek eligazítást nyújtsanak. Erre annál is inkább szükség volt, minthogy az iszlám nem csupán arab anyanyelvű emberek között terjedt el, hanem már fellépésének első évtizedeiben milliószámra tértek át a nem arab (*‘aġam*) népek is; s ez különösen a távoli tartományokba telepedett arabok nyelvhelyességére gyakorolt hatást.

A nyelvtudomány kialakulása

3. A hagyományos elbeszélés szerint Abū l-Aswad **ad-Du'alī**, egy előkelő bašrai férfiú volt az, aki ‘Alī kalifa útmutatása szerint legelőször foglalkozott a grammatika elemeivel. Okot erre azon tapasztalat szolgáltatott, hogy a köznép Irakban veszélyes félreértéseket vitt be a *Qur'ān* olvasásába. Így pl. egyszer egy embertől a *Sūrat Barā'a* (vagy *Sūrat at-Tawba*) 3. versét így hallotta elmondani: “*inna-llāha barī'un min al-mušrikīna wa-rasūlihi*” (Bizony, Istennek nincs köze a politeistákhoz és a prófétájához sem), e helyett, hogy: “*wa-rasūluhu*” (Bizony, Istennek nincs köze a politeistákhoz és a prófétájá-

nak sincs) (illetőleg “*wa-rasūlahu*”). Ezen hibás olvasás megdöbbenetete Abū l-Aswad-ot, és mármost nem vonakodott Ziyād helytartó rendeletére a morfológia (*šarf*) első elemeit, a *fatha* (rövid a), a *damma* (rövid u) és a *kasra* (rövid i) használatának szabályait összefoglalni. Egy másik elbeszélés a következővel okolja meg Abū l-Aswad elhatározását: Egykor hazatérve leánya elébe jött és így szólt: “*abī, mā aḥsanu s-samā’ī*”. (Atyám, mi a legszebb dolog az égen?) Az atya így felelt: A csillagok. Erre a leány felvilágosította az apját, hogy nem ezt kérdezte, hanem csodálkozását akarta kifejezni az ég szépsége fölött. “De akkor – így szólt az apa – így kell mondanod: *mā aḥsana as-samā’a*” (Milyen szép az ég!), mert ez a csodálkozást (*ta’aggub*) kifejező nyelvvalak. Mármost belátta Abū l-Aswad, hogy a nyelvtan legszükségesebb elemeinek megszerkesztése elodázhatatlanul szükséges. Így indult meg, az arab hagyomány szerint, az arab nyelvtan irodalma.

Abū l-Aswad halálzási évéről nincsen biztos adat. Némelyek 69/689-re teszik, mások csak 100/720 körülre, II. °Umar kalifa uralkodásának idejére. Mindenesetre állíthatjuk, hogy az említett okból már az umayyád időkben is foglalkoztak a helyes nyelvvalakok megállapításával, amely azonban teljes irodalmi kifejtését és virágzását szintén csak az °abbāsida korszak kezdetén érte el, midőn a tudományos kutatások minden területen fejlődésnek indultak.

A bašrai nyelvészek

4. Az arab nyelvtan tanulmányának, s a szabályai megállapításának érdekében kifejlődött tudományos törekvésnek két, egymással versengő központja alakult ki, mindkettő Irak területén, a hódítás alkalmával alapított két új városban. Az egyik Bašra, az Eufrátesz és a Tigris egyesüléséből támadt Šaṭṭ al-°Arab folyam jobb partján, 90 kilométerre a folyótorkolattól; e várost °Utba b. Ġazwān, °Umar kalifa hadvezére alapította 15/636-ban, miután Dél-Irakot egészen a Perzsa-öbölíig meghódította. A másik Kūfa, északabbra fekvő város a Tigris jobb partján, amelyet °Umar hadvezére, Sa’d 17/638-ban, a tartomány meghódítása után alapított, és amely °Alī óta a kalifa székvárosává is vált. E két új város csakhamar nagy jelentőségre tett szert. Kūfa nagy szerepet játszott az állam kormányzásában; Bašra, amely a Perzsa-öböl közvetlen közelében fekszik, a világkereskedelem egyik gócpontjává vált. Bašra a legújabb időkig némileg megőrizte jelentőségét a világkereskedelemben, a hasonló kormányzóság székvárosa; míg Kūfa most már teljesen elvesztette hajdani fényét és nem egyéb egy jelentéktelen kisvárosnál. Mindkét város katonai város-

nak lett alapítva, de az odatelepedett egyéb lakosság, különösen a művelt rétegek növekedése csakhamar a birodalom műveltségi és tudományos életének központjává emelte őket, és nagy jelentőségüket csak később osztották meg a második °abbāsida kalifa, al-Manšūr által 145/762-ben alapított új székvárossal, Bagdaddal.

5. A többi tudomány mellett Bašrában és Kūfában virágoztak az első grammatikai tanulmányok is. Tudósaik különféle, több tekintetben egymástól eltérő szempontok szerint és egymásnak a részletekben ellentmondó eredménynyel foglalkoztak az arab nyelvhasználat szabályainak megállapításával. Ezért van szó a régi arab grammatikai irodalomban a bašrai és a kūfai iskolákról, ezek eltéréseiről és ellentmondó nézeteikről. Mindezt *al-Inšāf fī masā'il al-hilāf bayna l-bašriyyīn wa-l-kūfiyyīn* (A bašraiak és kūfaiak nézeteltéréseinek pártatlan bemutatása) c. könyvében a bagdadi Nižāmiyya főiskola tanára, Abū l-Barakāt °Abdarrahmān **al-Anbārī** (megh. 577/1181) állította össze, az egyes kérdések mindkét oldalról való felfogásának terjedelmes bemutatásával. E munkában 116 kérdést tárgyalt, melyekre nézve e két iskola között eltérő nézetek forogtak fenn.

6. Abū l-Aswad ad-Du'alī ugyan Kūfában született, de jórészt Bašrában élt, így az ő munkája tekinthető a felvirágzó bašrai filológia kezdetének, amely a VIII. sz.-ban számos kiváló munkával jelentkezett. A már fent említett Abū °Amr b. al-°Alā' és al-Ašmaī munkái e tudományos törekvésekből nőttek ki. A nyelvészeti tanulmányok folytonosságának középpontjában állt e fejlődési menetben **al-Halīl b. Aḥmad** al-Farāhīdī (megh. 170-175/786-791 k.). Szorosan vett grammatikai tevékenységét leginkább azon hatásból ismerjük, melyet a későbbiekben említendő nagy tanítványára gyakorolt. De nevezetessége két úttörő tudományos tárgyon alapszik. Ő volt ugyanis megalapítója az arab versmértéktannak. Úgy beszélnek, hogy egy rézműves műhelye előtt elmenvén a hallott kalapácsütések megfigyeléséből ébredt fel benne az egymás után következő szótagok ritmuskombinációinak gondolata. A régi arab költészetet megvizsgálva ezek ritmikus szabályosságát és a versmértékek különféle neveit fedezte fel rajtuk. Így vált egy, az arabok közt addig ismeretlen tudomány (*°ilm al-°arūd*) úttörőjévé. Másik nagy érdeme, hogy ő volt a legelső, aki arab szótárt írt betűrendben; mégpedig nem a közönséges alfabetikus sorrendben (*abğad*) indult el, hanem a rokon ejtésű hangok egymásutánja képezi sorrendjének alapját oly módon, hogy a szavak ilyen rendben következnek: °ayn, ḥā, hā, ḥā, ġayn; tehát előbb az összes torokhang, és így tovább, a hangképző szervek szerint csoportosítva. Minthogy a munka az °ayn hanggal kezdődik, ennek az első szótármunkának a neve *Kitāb al-°ayn*. al-Halīl nem érthette meg a mun-

ka teljes bevezését; a hiányzó részeket tanítványa, **al-Layt** b. al-Muzaffar (megh. 187/803) pótolta.

7. al-**Halīl** mellett még számos kiváló nyelvtudós kortársát találjuk Bašrāban. Ott volt különösen ʿĪsā b. ʿUmar **at-Taqaḫfī** (megh. 110/728) és **Yūnus** b. Ḥabīb (megh. 182-5/798-801 körül, 98-100 éves korában). Mindezek a virágzásnak induló grammatikai kutatás kiváló előmozdítói voltak. Az ő tanításukkal élt az a férfiú, akit joggal nevezhetünk “az arab nyelvtan atyjának”: Abū Bišr ʿAmr b. ʿUṭmān, ismertebb nevén **Sībawayhi** (perzsául Sībōye), azaz ‘al-maillatū’. Sībawayhi perzsa származású ember volt; hazájából 32 éves korában került Bašrāba, ahol a fent nevezett tudósokat hallgatta; innen Bagdadba indult, ahol azonban kellemetlen tudományos összeütközése volt al-Kisāʿī-val, aki a kūfai iskola tanait vallotta. Elkeseredésében ismét hazájába tért vissza, ahol nemsokára egy al-Bayḏāʾ nevű kis helységben, Šīrāz közelében 180/796 körül meghalt.

Az arab irodalomtörténetben nagy grammatikai munkája tette őt híressé, amelyet csak “A könyv”-nek (*al-Kitāb*) neveznek. E nagy munka 571 fejezetben, fent említett tanítóira való folytonos hivatkozással tárgyalja az arab alak- és szintaxis részleteit; az arab nyelvtan jelenségeinek legelső teljesen összefoglaló előadása. Mint ilyen alapmunka, amely a későbbi fejlődés kiindulópontjául szolgált, felbecsülhetetlen kincse az irodalomnak. Azért is nevezetes, mert benne az arabok elismerésétől kísérve egy perzsa ember lép fel mint a klasszikus arab nyelv legelső törvényhozója, akinek könyvére a későbbi irodalom mindig mint a legnagyobb tekintélyre hivatkozik. Nagy előnye e munkának, hogy tételeit, különösen kétes és ritka esetekben mindenkor ún. “bizonyító helyekkel” (*šawāhid*) magyarázza, melyeket javarészt a régi arab költőktől, kisebb részt a *Qurʾān*-ból kölcsönöz. Sībawayhi 1050 ilyen helyet használ fel munkájában, ezekkel erősítve meg tanainak helyességét. Sībawayhi könyve, valamint a benne felhozott költői *šawāhid* helyek – mint a későbbi tanulmányok középpontja – számos magyarázó munkának volt tárgya. Közülük a legnevezetesebb a szintén perzsa származású Ḥasan **as-Sīrafī** (megh. 368/978) kommentárja (*šarḥ*).

8. A bašrai iskola nyelvtudósai azonban nem pusztán a grammatika kényes kérdéseivel foglalkoztak. Nem kevesebb fontossággal és érdekléssel bírt számukra a gazdag arab nyelvkincs ismerete. Ezt az arab költők hagyományának összegyűjtésével kapcsolták egybe, mely törekvés főbb munkálkodóival már előbb volt alkalmunk megismerni. Nyelvismeretük forrásaként az arab sivatag sátoros beduinjait tekintették, akik az arab nyelv tisztaságát leginkább megőrizték. Különböző törzsek közé vonultak tehát ki a sivatagba, hogy a köz-

vetlen, élő forrásokból ismerjék meg a legtisztább nyelvhasználatot, avagy a városba hívják a sivatag lakóját, hogy éljenek tudósításaival, és feljegyezzék a feleleteket, amelyeket kérdéseikre szolgált, de más alkalmakat sem mulasztottak el, amelyek a tiszta arabság képviselőivel érintkezésbe hozhatták őket. Ily források alapján állították össze a nagy nyelvgyűjtők, mint al-Ašmaʿī és a tudomány egyéb oszlopos tekintélyei azt a gazdag nyelvi anyagot, amellyel az arab szótárirodalmat megalapították. E források alapján írtak tanulmányokat olyan címenek, amelyek tartalmukat eléggé jelzik: *Kitāb al-wuḥūṣ* (A vadállatokról szóló könyv), *Kitāb al-ḥayl* (A lovakról szóló könyv), *Kitāb aš-šāʿ* (A juhokról szóló könyv), *Kitāb al-ibil* (A tevékről szóló könyv), *Kitāb al-maṭar* (Az esőről szóló könyv), *Kitāb ḥalq al-insān* (Az emberi természet sajátosságairól szóló könyv). Ezekben az értekezésekben a *šawāhid* anyag kíséretében részletekbe menően mindig egybeállítják azokat a kifejezéseket, amelyek a jelzett körben előfordulnak. E gyűjtések egy kedvelt rovatát képezi a *ḡarīb*, azaz a ritkán előforduló szavak ismertetése. Ezen gyűjtések mentek aztán át előbb a tárgyi csoportokat összefoglaló munkákba, majd később a nagy rendszeres szótárakba.

9. Azt, hogy ezen szótári munkásság már a megindulásához közeli időkben magasabb szempontokat is kitzűött maga elé, bizonyítja a bašrai iskola egy kiváló tagjának, Abū Bakr Muḥammad **Ibn Durayd**-nak (megh. Bagdadban 321/933) az irodalmi működése, aki Abū Ḥātim as-Siġistānī tanítványa volt. Mint költő is elismert nevet vívott ki magának, de munkásságának súlypontja a szótári kutatásokra esik. Néhány, tárgyi csoportokra (a nyereg és kantárszár, felhők és eső stb.) terjedő értekezésen kívül e címen írt egy nagy szótári munkát: *al-Ġamhara fī l-luġa* (A szókincs gyűjteménye), amely azonban nem annyira terjedt el, mint egy más tekintetben hasznos könyve, a *Kitāb al-ištiqāq* (Az etimológia könyve). Ebben nem csupán száraz nyelvészeti fejtegetés alakjában, hanem az elnevezéseket érthetővé tevő történeti hagyományokkal kapcsolatban is kimutatta a régi arab törzsek elnevezéseinek etimológiai értelmét. Magyarázatainak sorrendjét az arab törzsek genealógiai elágazásának kimutatásához fűzte. Ezért a *Kitāb al-ištiqāq* nemcsak a régi arab nyelv szempontjából nagyon fontos munka, hanem egyúttal az arab társadalom nemzetségi tagoltságának részleteire nézve is megbízható útmutató.

10. A bašrai iskola képviselői közt a legsokoldalúbban fogta fel feladatát Abū l-ʿAbbās **al-Mubarrad** (megh. 285/898). Független szellemű ember volt, ami leginkább abból tűnik ki, hogy nem vetette magát alá feltétlenül Sībawayhi tekintélyének, sőt egy munkájában a bašrai iskola e nagy mesterének némely tanát szabadon cáfolta. Hírét az *al-Kāmil* (Az átfogó könyv) c. munkája tartja

fenn a tudományban. E munka híven megfelel címének, valóságos kincsestára a legérdekesebb tudnivalóknak nemcsak az arab nyelv körében, hanem a költészet, a régi arabok történetének, szokásainak és hagyományainak terén is. Történelmi adatai az umayyād időn át az első ʿabbāsida korig terjednek. Nagyon értékes adatai vannak a *hawāriğ* mozgalmáról és vezéereikről. Nem rendszerezett munka, hanem egy-egy nyelvtani tényből vagy költői mondásból kiindulva a legtágabb eszmetársítás keretében alkalmilag fűzi egymáshoz a fontosabbnál fontosabb tudósításokat, amelyeket mindig hiteles forrásokból merít, nemcsak híres tanítóira, hanem sokszor magukra a sivatag lakóira is támaszkodva, akikkel érintkezett. E munka tartalmával átmenetet képez az *adab* irodalom felé, amelynek legremekebb termékei közé is sorolhatjuk.

A kūfai nyelvészek

11. A bašrai iskolával párhuzamosan a kūfai iskola nagy tudósai is kifejtették tanítói és írói tevékenységüket az arab nyelvtudomány terén. A nyelvi tények felfogásában szabadabb szellemet tanúsítottak bašrai versenytársaiknál. Míg ezek rideg szabályokat állítottak fel és a nyelv egyéni nyilatkozatait (*šawādd*, kivételek) csak mint mintául nem szolgálható kivételeket tűrték meg, addig a kūfaiak azt, amit társaik kivételes jelenségnek ítélték, ha pl. vele egy költőnél találtak, elfogadták további analógiák alapjául.

12. Nagy számban találunk kūfai tudósokat a bašrai mestereknél: itt kezdtek tanulmányaikat, de csakhamar visszatértek Kūfába, hogy önállóan fejtsék ki a bašraiakkal gyakran ellenkező irányukat. Sokan közülük azután Bagdadba indultak tanítani; közülük a legkiválóbbaknak sikerült a tudományokat kedvelő kalifák udvaránál is érvényesülni. Közöttük a legjelentékenyebb ʿAlī b. Ḥamza **al-Kisāʿī** (megh. 189/804-5), perzsa származású tudós. Bašrában al-Ḥalīl-nál tanult, de legtöbb tudományát a sivatag arabjaitól szerezte, akik között mekkai zarándoklatával kapcsolatban éveken át kutatott és tömördek sok anyagot gyűjtött össze. Nagyon előkelő társadalmi állást foglalt el Bagdadban a tudományokat pártoló Hārūn ar-Rašīd kalifa udvarában, aki őrá bízta fiainak, al-Amīn és al-Maʿmūn későbbi kalifáknak a nevelését, akik a legnagyobb gyengédség és tisztelet jeleivel halmozták el. A tudományban igazi vetélytársa volt Sībawayhi-nak, akinek miatta kellett Bagdadot elhagynia. A kalifa kegye haláláig övezte al-Kisāʿī-t. Egy ḥurāsāni utazására a kalifa a kíséretébe vette; ezen utazás alatt megbetegedett és Rayy mellett meghalt. Ugyanazon idő körül halt meg Hārūn ar-Rašīd nagy törvénytudósa, Muḥammad b. Ḥasan

aš-Saybānī, aki szintén elkísérte az uralkodót az útjára. Hazatérve a kalifa azt mondhatta: *“dafantu l-fiqh wa-l-‘arabiyya bi-r-Rayy”* (a törvénytudományt és az arab nyelvtudományt Rayy-ban temettem el).

13. al-Kisā’ī számos tanítványa és követője közt kiemelkedik Abū Zakariyyā’ Yahyā b. Ziyād **al-Farrā’**. Ő is Kūfából került Bagdadba, ahol magára vonta al-Ma’mūn kalifa figyelmét, aki fiai nevelőjének alkalmazta és kényelmes életmódot biztosított számára azon okból, hogy egy nagy grammatikai munkát szerkesszen, amelynek az *al-Hudūd* (A törvények, szó szerint: A határok) címet adta. Ez a munka azonban elveszett. Híresek voltak Bagdadban ez idő szerint előadásai a *Qur’ān* filológiai magyarázatáról (*Ma‘ānī l-Qur’ān*), amelyre a város lakói nagy számmal tódultak. Mekkiai zarándokútján (207/822) érte utol őt a halál.

14. A szótári tevékenységet ebben az iskolában leginkább Abū Yūsuf Ya‘qūb **Ibn as-Sikkīt** (megh. 243/857), al-Farrā’ tanítványa képviselte, aki azonban sokat érintkezett tanulmányainak céljából a sivatag lakóival is, akiknek közléseire munkáiban gyakran hivatkozott. Ő is Bagdadba került, a kalifa udvarába. Miután hosszú ideig közönséges elemi oktatással foglalkozott, al-Mutawakkil kalifa rábízta fiának nevelését, de kegyetlen módon kivégeztette, mikor a tudós nevelő, aki egyúttal buzgó pártolója volt a šī‘ita felekezetnek, a kalifa egy kérdésére sértő módon előbbre helyezte ‘Alī [b. Abī Ṭālib] szolgáját, Qanbart a kalifa két fiánál.

Sok nyelvtani és szótári munkát írt. Ezek között maradandó érték különösen kettő van: *Išlāh al-manṭiq* (A beszéd helyreigazítása), amelyben számos adalékot nyújt a nyelvhelyesség érdekében; és a *Kitāb al-alfāz* (A szavak könyve), amelyben al-Farrā’ gyűjtéseinek felhasználásával, valamint saját önálló gyűjtéseinek alapján, mindig a klasszikus költészetből merítve bizonyítékaikat, tárgykörök szerint adja elő a régi arab szókincset. E munka mintegy feleslegessé tette és ki is szorította elődeinek általa lelkiismeretesen feldolgozott részletes értekezéseit a nyelvkincs egyes csoportjairól.

15. Azt a helyet, amelyet al-Mubarrad a bašrai iskolában elfoglalt, azt foglalta el a kűfaiak közt Abū l-‘Abbās Yahyā **Ta‘lab** (megh. 291/903), akinek legismertebb munkája az *al-Faṣiḥ* (A nyelvhelyesség könyve), amelyben némely kétes használatú szónak és kitételnek helyes, azaz a klasszikus nyelvnek (*al-luġa al-fuṣḥā*) megfelelő használatát állapította meg.

16. Sok tanítványa közül a leghíresebb Abū Bakr **Ibn al-Anbārī** (megh. 328/939). Már apja, Muḥammad al-Anbārī is igen alapos nyelvtudós volt, aki fia tanulmányainak irányt adott. Ez főképpen a régi költőkkel szeretett foglalkozni, amiben őt mesés emlékezőtehetsége támogatta. Azt mondták róla, hogy

300.000 verssort hordott emlékezetében, csak olyat, melyek a *Qur'ān* egyes helyei nyelvhasználatának megvilágítására szolgálhatnak. Mint tanárának Ṭa'lab-nak, neki is kedvenc törekvése volt régi költők *dīwān*jainak szerkesztése: Zuhayr, an-Nābiġa, al-A^ḥšā *dīwān*jait hiteles hagyomány alapján helyreállította, a *Mu'allaqāt* c. gyűjteménybe foglalt *qaṣīdák*at magyarázó jegyzetekkel látta el és kommentárt írt a *Mufaḍḍaliyyāt* c. gyűjteményhez is. Sokat használjuk a *Kitāb al-aḍḍād* (Az ellentétes értelmű szavakról) c. igen hasznos könyvét. Ebben azokról az arab szavakról értekezik, amelyeknek két, egymással ellentétes értelme is van, pl. *masġūr*, amely annyit is jelent, hogy telt, de annyit is hogy üres; *baṣl*, amely azt jelenti, hogy eltiltott dolog (*ḥarām*), de azt is jelenti, hogy megengedett dolog (*ḥalāl*). Mindezen jelentéseket a *Qur'ān*-ból és a költészetből származó bizonyító helyekkel (*šawāhid*) is ellátta. Kb. 400 ilyen *aḍḍād* csoportot sorolnak fel az arab tudósok. Ibn al-Anbārī könyvének nagy előnye, hogy tekintettel van arra a körülményre, ha az illető szó ellentétes jelentései az arab nyelv különféle törzsi nyelvjárásai (dialektusai) szerint jelentkeznek.

A bagdadi iskola

17. A IV/X. századtól kezdve a tudományos életben mindinkább megszűnt Bašra és Kūfa központi szerepe. Először a kalifák udvarának és környezetének fénye, nagyszerű tudománypártolása Bagdadot tette a tudományos törekvések új központjává, ahol a tudósoknak nagyobb alkalma nyílt az érvényesülésre, mint ama vidéki városokban, ahonnan e tudományos törekvések kiindultak. De ugyanazon arányban terjedt a tudományos működés a nagy birodalom távolabbi tartományaiban is, különösen midőn a kalifátus központi hatalma legyengült és a provinciák helytartói sok helyen – az 'abbāsida kalifa hűbéreseiként – csaknem önálló hatalmat gyakoroltak, és fényes udvaraikban fejedelmi jelleget érvényesítettek. Ők is maguk köré gyűjtötték a tudomány és irodalom nagy képviselőit, és bőkezű pártolásukkal a kulturális és tudományos élet új központjait teremtették meg.

18. A nyelvtudomány művelése is áttörte a helyi korlátokat, amelyek közt közvetlen keletkezése után még mozgott. Művelői támadtak a birodalom különféle tartományaiban. Ezalatt a bašrai és kūfai ellentét is elsimult. A nyelvtudomány későbbi művelői válogattak a két versengő iskola tanaiból, s egyenlőképpen használták fel hol az egyik, hol a másik eredményeit, amelyeket tággabb összefüggésekben dolgoztak fel. Másrészt a IV/X. századtól kezdve a

nyelvtudomány művelését egyre inkább egyéb irodalomágakkal kötötték össze; a nyelvstudomány híres képviselőivel egyéb tudományok fejezeteiben fogunk találkozni. Ezért e helyen csak néhányal ismerkedünk meg azon kitűnőségek közül, akiknek irodalmi súlypontja a nyelvstudomány művelésére esik.

19. Abū °Abdallāh **Ibn Halawayhi** Hamadánból származott; Bagdadban Ibn Durayd és Ibn al-Anbārī tanítványa volt; épp oly sikeres tevékenységet fejtett ki a *ḥadīṭ*-tudományban – amelynek egy ideig magában Medinában tanára volt –, mint a nyelvstudományban. Élete utolsó éveit Aleppóban töltötte a tudománykedvelő ḥamdānida fejedelem udvarában, ahol 370/980-ban halt meg. Van egy munkája, amelynek címe *Kitāb laysa*, azaz “A *laysa* (‘nincs’) könyve”; ez a nagy terjedelmű könyv onnan kapta nevét, hogy minden egyes paragrafusa a *laysa* szóval kezdődik: “*laysa fī kalām al-°arab...*” (ez meg ez az alak az arabok beszédében nem fordul elő) “*illā...*” (csakis a következő esetekben). Ezenkívül még számos munkája van a nyelvtanról és a *Qur’ān* magyarázatáról.

20. A buwayhida perzsa nemzetség tagjai 320-448/932-1056-ig a kalifa székhelyén, Bagdadban az *amīr al-umarā’* (a parancsnokok parancsnoka) címen gyakorolták a politikai hatalmat, amely Perzsia nagy részére is kiterjedt, s ahol mint önálló dinasztia uralkodtak. Trónneveik, amelyek alatt a történelemben ismerjük őket, mindig a *dawla* (dinasztia) szó összetételei, pl. °Aḍud ad-Dawla, °Izz ad-Dawla, Fahr ad-Dawla stb. E fejedelmek ny-iráni udvarában, Rayy-ban nagy pártolásban részesült a tudomány és irodalom; de Bagdadban is létesítettek közhasznú művelődési intézeteket. Elsőrendű tudósok és költők éltek e fejedelmek közelségében.

E tudósok közt kiváló helyet foglalt el **Ismā’īl Ibn °Abbād** (megh. 385/995), akinek már apja is a buwayhida dinasztiaiból való fejedelmek vezíre volt. Ibn °Abbād egymás után több buwayhida fejedelem első vezíre és meghitt barátja volt. Rendesen aṣ-Šāḥib (‘a társ’) Ibn °Abbād néven ismeretes. Nagy része volt abban, hogy a Buwayhidák udvara a szellemi törekvések bőkezű pártfogója volt. Magát a vezírt kora legtudósabb emberei közt emlegették. Élete az államügyek és a tudomány közt volt megosztva. Azt beszélik, hogy ha valamilyen hivatalos utat kellett tennie, 30 teve kellett a magával vitt könyvek szállítására. Amikor azonban eljutott hozzá Abū l-Faraḡ al-Isfahānī *Kitāb al-aḡānī* c. műve, ezzel az egy munkával megelégedett útikönyvtárul. Maga is nagy könyvgyűjtő volt. A buwayhida birtokok szomszédja volt a Hurāsānban uralkodó sāmānida dinasztia. Midőn ennek fejedelme, II. Nūḥ a szomszéd ország híres vezírét óhajtotta nevetséges feltételekkel saját szolgálatába állítani, Ibn

°Abbād többek közt azzal okolta meg a meghívás el nem fogadását, hogy 400 tevére volna szüksége csak a könyvtára elszállítására.

Mint államférfi és tudós, Ibn °Abbād egyaránt a buwayhida korszak legfényesebb alakja volt. Munkái közt említenek egy hét kötetre terjedő nagy arab szótárt *al-Muḥīṭ* (A körülfogó) címen. Ezt a címet ezentúl szótári munkáknak gyakran adták. Az arab nyelvet ugyanis bősége és mélysége miatt a földet körülfogó óceánnal (*al-muḥīṭ*) hasonlítják össze. Ezen a szótári munkán kívül még számos nyelvészeti, teológiai és politikai munkát is írt.

21. Abū l-Ḥusayn Aḥmad **Ibn Fāris** (megh. 395/1004) szintén egyike volt a buwayhida udvar tudós kegyeltjeinek. Eleinte Hamaḍānban tanítószkodott, míg a buwayhida fejedelem, Fahr ad-Dawla fia nevelőjéül nem hívta meg a rayyi udvarhoz, ahol számos tanítványa közé tartozott Ibn °Abbād is. Híres munkái közt említendő egy nagy szótár, *al-Muǧmal fī-l-luǧa* (A szótan összegzése) és a *Fiqh al-luǧa* (Az arab szótan tudománya), amelyben az arab szóhasználat sajátosságait világos előadásban szemléltetette. E munkáját nagy pártfogójának és tanítványának, aṣ-Šāḥib Ibn °Abbād-nak ajánlotta; ezért *aṣ-Šāḥibī* címen is ismertté vált.

A szótárírás fénykora

22. Ezek a szótári kísérletek azonban mind háttérbe szorulnak egy nagy szótári munka mögött, amely a mai napig is az arab nyelvvel foglalkozóknak Keleten és Nyugaton nélkülözhetetlen kísérője. Szerzője Abū Naṣr Ismā'īl **al-Ġawharī** (megh. 393/1002). Turkeštān-ban született, Fārāb városában, amely több nevezetes tudóst adott az arab irodalomnak. Ide való Abū Ibrāhīm Ishāq **al-Fārābī** (megh. 350/961), egy nagy hírű nyelvészeti munka szerzője, amelynek címe *Dīwān al-adab* (A műveltség *dīwānja*). Ez utóbbi volt al-Ġawharī anyai nagybátyja, fiatalkori tanítója. Miután al-Ġawharī még Irakban is hallgatott híres tanárokat, nagy utazást tett Hīǧazba a sivatag arabjai közé, míg aztán Nīsābūrban telepedett le, mint tanár és tudományos író. al-Ġawharī legfőbb munkája a *Tāǧ al-luǧa wa-šihāḥ al-'arabiyya* (A szótártan koronája és az arab nyelv tisztasága) c. nagy szótára, röviden csak *aṣ-Šihāḥ*, amelyben elődei előmunkálatainak megrostálása és saját tapasztalatai és gyűjtései nyomán a tiszta arab nyelvnek úgyszólván kódexét teremtette meg. A *Šihāḥ* az első ábécérendbe szedett arab szótár, de a szavaknak nem kezdő-, hanem végső betűje szerint van elrendezve (ún. rím��ótár). Így pl. a *bā'* betű fejezete ezzel a szóval kezdődik: *abab*, aztán *atab*, aztán *adab*, 'arab, stb. Ezen sorrendnek, ame-

lyet a későbbi nagy arab szótárak is követnek, az oka az, hogy az ilyen munka egyúttal rím��ök keresésében is segítséget akar nyújtani a költőknek és a költészet kedvelőinek. Csak a *dāl* betűig végezte el maga a szerző a szótár szerkesztését, midőn egy ház tetejéről lebukott és szörnyethalt. Munkája hátralevő részét, amelynek csak anyagát állította össze a szerző, egyik tanítványa, Ibrāhīm **al-Warrāq** fejezte be. Ez a munka lett ezentűl az arab szótáriróadalom klaszszikus könyve, amelyhez az egész későbbi irodalom fűződött. Javítottak rajta, magyarázták, bővítették, kiegészítették. Legismertebb bővítését és egyéb szótári munkák anyagaival való kiegészítését egy egyiptomi tudós, Muḥammad b. Mukarram **Ibn Manzūr** nyújtotta (megh. 711/1311) *Lisān al-‘arab* (Az arabok nyelve) címen, amely első kairói nyomtatásában 20 kötetet tett ki.

Nyelvészeti irodalom 1100 után

23. A grammatikában még egy híres név magaslik ki az iszlám keleti részén. Ez Abū l-Qāsim **az-Zamahšarī** (megh. 538/1143-4), Hwārizm (Horezm) tartomány hasonnevű helységéből. Már a *Qur‘ān* magyarázat irodalma alkalmával megismerkedtünk *tafsīr* munkájával. Szótári munkái is híresek, mégpedig a *Muqaddimat al-adab* (Bevezetés az *adab* irodalomba) c. arab-perzsa szótár. Ezen kívül írt egy *Asās al-balāga* (Az ékesszólás alapja) c. szótári munkát is; szintén írt egy *al-Fā‘iq* (A kiváló) című munkát is, amely a *ḥadīṭ*ban előforduló nyelvkincs kitűnő magyarázója. Mint nyelvtanírónak, egy nagyon elterjedt kézikönyve van: *al-Mufaššal* (A részekre osztott), amely az arab nyelvtan szabályait kitűnő rendszerességgel, tömörsége mellett is kimerítően foglalja össze. E munkából maga készített kivonatot, amelynek az *Unmūdaġ* (Muttatvány) nevet adta. A *Mufaššal* tömör szerkezete miatt nagyon is elbírta a magyarázást és rövid ismertetéseinek bővebb kifejtését. az-Zamahšarī alpmunkájához egy aleppói grammatikus, Abū l-Baqā‘ **Ibn Ya‘īs** (megh. 643/1245) szerkesztett nagy magyarázó munkát (*Šarḥ al-Mufaššal*). Későbbi korszakokban, midőn régi idők alapvető munkáit mindinkább el szokták hanyagolni, és Sībawayhi *Kitāb* c. munkáját is már csak kevesen tanulmányozták, a *Mufaššal* Ibn Ya‘īs kommentárjával lépett a régi tekintély helyébe.

24. A következő század legnagyobb arab nyelvtudósának Ġamāl ad-Dīn **Ibn Mālik**-ot (megh. 672/1273) tekintik. Andalúziai családból származott, de Damaszkuszban született és tanított. Számos nyelvtudományi munkája közül leginkább *al-Alfiyya* (Ezres) c. verses munkája terjedt el. Idővel az arab tudományos irodalomban az lett a szokás, hogy az emlékezetbe vésés, memorizálás

segítése végett versekbe szedték a tanítandó anyagot. Ibn Mālik-nak több ilyen verses munkája is van a nyelvtan egyes fejezeteiről. Az *Alfiyya* c. munka onnan kapta nevét, hogy az arab grammatika teljes rendszerét 1000 *rağaz* mértékű vessorban foglalta össze. E szerkesztésnél fogva ezt a munkát Keleten nagyon alkalmasnak találták tankönyvnek az iskolai oktatásban, de egyúttal szükségét látták, hogy a verses formával járó szükséges kifejezésmódot kommentárokkal világosítsák meg, tegyék közérthetővé. Ibn Mālik példája a későbbi irodalomban számos követőre talált. Sokszor a prózában meglévő tankönyveket versekké alakították át, hogy így tanulásra alkalmasabbá tegyék. Ily tanító verselésre rendszeresen az egyszerű *rağaz* mértéket alkalmazták (a műfaj neve *urğūza*).

25. Muḥammad b. Dāwud as-Sinhāgī, akit apja után csak úgy ismert mindenki a középkortól napjainkig, hogy **Ibn Āğurrūm** (berberül 'a *šūfī* fia'), az egyik legelterjedtebb késői nyelvészeti munka, az *Āğurrūmiyya* szerzője. Életről keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy 723/1323-ban halt meg a marokkói Fez városában. A mű teljes címe *al-Muqaddima al-āğurrūmiyya*, vagyis az Ibn Āğurrūm féle rövid nyelvtani összefoglaló, bevezető. Tömörősége miatt széles körben elterjedt iskolai tankönyv vált belőle. A művet már saját korában is nagy tisztelet övezte, még a keleti arabság körében is. Európában is korán ismertté vált.

Az arab retorikatudomány legnagyobb alakjai

26. Az arab irodalomkritika és esztétika megalapítójának az isfahānī születésű **Ibn Ṭabātabā** (megh. 322/933) tekinthető. *ʿIyār as-šīr* (A költemény kritériuma) c. munkájában az alkotói tevékenységgel és a mű hatásával foglalkozott.

27. A tulajdonképpeni arab retorika (*balāğa*) legnagyobb alakja ʿAbdalqāhir **al-Gurgānī** (megh. 471/1078), a szintaktikai alapú retorikai tudományág (*ʿilm al-maʿānī*) megalkotója volt. Erről *Dalāʾil al-īğāz* (A Korán utánozhatatlanságának bizonyítékai) c. művében írt. A különböző retorikai formulákkal (hasonlat, metafora, metonímia, stb.) foglalkozó *ʿilm al-bayān* tudományág újszerű felfogását *Asrār al-balāğa* (A retorika titkai) c. műve tartalmazza.

Sirāğ ad-Dīn Abū Yaʿqūb Yūsuf **as-Sakkākī** (megh. 626/1229) a belső-ázsiai Hwārizmben élt, s az arab retorika talán legnagyobb hatású szerzője volt. Fő műve a *Miftāḥ al-ʿulūm* (A tudományok kulcsa), amelyben összefoglalta a különböző tudományok alapvető tanításait. Ennek harmadik kötete fog-

lalkozik a retorika három tudományágával (*bayān, badīʿ* [díszítőalakzatok], *maʿānī*), °Abdalqāhir al-Ġurgānī két nagy műve alapján.

Ġalāl ad-Dīn Abū °Abdallāh Muḥammad **al-Qazwīnī** (Haṭīb Dimašq) (megh. 739/1338) Szíria és Egyiptom főbírája, két híres retorikai összefoglaló mű szerzője volt. A *Talḥiṣ al-Miftāḥ* (A *Miftāḥ* c. mű összefoglalása) as-Sakkākī *Miftāḥ al-ʿulūm* (A tudományok kulcsa) c. munkájának 3. (retorikai) kötetével foglalkozik, míg az *al-Īdāḥ fī ʿulūm al-balāġa* (A retorika tudományágainak magyarázata) a *Talḥiṣ* részletesebb kifejtését tartalmazza. Mindkét mű még napjainkban is a retorika tanítás alapjául szolgál az arab világban.

III. Fejezet

Költészet és széppróza (adab)

A költészet az 'abbāsida korban

1. Az arab költészet azon sajátosságait tekintették az arabok a későbbi korszakokban is az igazi költői művészet törvényének, amelyekkel már a pogány korszakban kialakult a műköltészet, és pedig nemcsak forma, hanem tartalom tekintetében is. Nemcsak a *qaṣīda* technikáját tartották fenn, hanem a különféle alkotórészeit képező témákat is úgy, mintha a sivatag maradt volna mindörökké az arab költészet színhelye. Ezáltal az arab költészet a II/VIII. században annak a veszélynek volt kitéve, hogy mesterkélt, a valódi helyzetnek meg nem felelő jelleget ölt, mert az arab nemzetnek és benne a költészet képviselőinek körülményei is mérhetetlen változáson mentek keresztül Tarafa és Zuhayr óta. Már nem a sivatag kóbor életéből sarjadt a költészet, hanem a kalifák székvárosában fejlődött szellemi légkörből. Nem a sivatag dzsinnjei környékezik meg a vándorköltőt, hanem az udvar fénye és pompája, a nagy arányokban kifejlődött városi élet finomsága és megváltozott szokásai. Mindamellet a költészetben fenntartotta magát az ósdi séma. Sok költő az új körülmények közt is a sivatagi *qaṣīda* mintájára azzal kezdi művét, hogy az elpusztult tartózkodási helyek romjain (*aṭlāl*) mereng, ahol hiába keresi szeretteit, akik a karavánal tovaindultak, s hogy részletesen leírja, miképpen vándorol tevéje hátán a pusztaságban; e vándorlásába oly epizódok leírását szövi bele, amelyek szemléletének egyáltalán nem felelnek meg. Az arab kritikusok a gyökeresen megváltozott körülmények közt is ennek az elavult modornak az alkalmazását követelték meg a költőktől. S a filológusok, akiknek munkáját az előbbi fejezetben szemléltük, voltak legelső képviselői az ilyen irányú követelésnek. Ők a pogány korszak nagy költőinek a munkáit gyűjtötték és dolgozták fel, belőlük merítették a tiszta arabság példáit. Könnyen megerősödött bennük az a szemléletmód, hogy az arab költészet legigazibb formájának csak azt tartották, ami a régi modort utánozta és folytatta.

2. De már a II/VIII. században támadt a költői irodalomban oly áramlat is, amely túltette magát e pedáns igényeken, és a megváltozott viszonyoknak megfelelő valóságot tükrözte műveiben, bár ezen újabb költészet képviselői sem szabadultak meg teljesen a hagyomány béklyóitól. Mellettük azonban to-

vább virágzott a régi modor hajthatatlan utánzása is. Nyelvezet tekintetében mindkét irány híve maradt a régi klasszikus nyelvnek, amelyet a nyelvtudósok ugyanabban az időben a sivatag beduinjainak szájából merítettek és a régiség hagyománya által igazoltak.

3. Az ʿabbāsida uralkodók és mellettük az állam intézményei nagymértékben pártolták a szellemi törekvéseket, s ez érvényes volt a költészetre is. Nem maradtak el umayyād elődek mögött, akik alatt a költészet felvirágzását szemlélhettük. A terjedelmes birodalom minden részén meginduló szellemi élet a költészetre is pezsdítő hatással volt. A kalifátus különféle nem arab nemzetiségei is nagymértékben hozzájárultak az arab költészet fellendüléséhez. A költők a tartományokból Bagdadba, majd később a kalifátus mellett önállóan alakult fejedelmi udvarokhoz mentek, ahol az uralkodók és a műveltséget előmozdító vezíreik legbőkezűbb pártolásában részesültek. Az ʿAbbāsidadé idejében az idegen befolyások alatt lábra kapó vallásellenes mozgalmak nagyon erős nyomot hagytak a költők körében. Sokat közülük a *zindīq* (eretnek) melléknévvel illettek. Általában szabad, sőt pajzán hangulat kapott lábra a költészet ezen új korszakában.

4. Ugyanezen időben a költészet mellett fellendült a zene is. A régi és új költők verseit az úri multságokon énekesek és általuk kiképzett nők hangszer kíséretével énekelték el. Közöttük a dinasztia első idejében a kúfai születésű Ibrāhīm **al-Mawṣilī** (megh. 188/804) és fia, Iṣḥāq **al-Mawṣilī** (megh. 235/850 k.) nagy hírre tettek szert dallamaik által. A *Kitāb al-aḡānī* az énekesek és zenészek emlékét is fenntartotta az általuk megzenésített költemények kapcsán; sőt minden egyes éneknél pontosan megjelöli az ujjak illesztését is, amit egyes énekek alkalmával a kísérő hangszer használatánál alkalmaztak.

Az ʿabbāsida aranykor költői

5. Az ʿAbbāsidadé költőinek sorát Muṭṭar **b. Iyās** (megh. 169/785) nyitja meg. Apja palesztinai születésű volt, és mint harcos vett részt Ḥaḡḡāḡ **b. Yūsuf**, az Umayyādok nagy államférfiának háborúiban. Muṭṭar Kúfában született még az umayyād dinasztia uralkodása idejében és korán érkező költői tehetségét Walīd **b. Yazīd** umayyād kalifa (743-744) társaságában fejtette ki. Midőn az ʿAbbāsidadé foglalták el a trónt, hozzájuk csatlakozott, és költészete különösen e dinasztia második uralkodója, al-Manṣūr (754-775) udvarában érte el virágzásának korszakát. Nagyon könnyelmű ember volt; életrajza tele van léha életvitelének bizonyítékaival, melyek költeményeiben is tükröződ-

nek. Leghíresebb verse az, amelyben a Ḥulwān város táján levő két pálmafát szólított meg, hogy együtt sirassák vele szerelmi bűját. E költemény szülte az arab közmondást: Kitartóbbak a barátságban, mint a ḥulwāni két pálmafa (*Aṭwalu ṣuḥbatan min naḥlatay Ḥulwān*). A későbbi utánzó költők Muṭṭī híres verse nyomán szerettek költeményeikben “a két ḥulwāni pálmafáról” szólni. Mindenféle történeteket fűztek hozzájuk a történetmondók. Muṭṭī-t, mert költői kezdetei az umayyād korszakba nyúlnak vissza és virágzása az °Abbāsidadé idejébe esik, *muḥadram ad-dawlatayn* néven (‘két dinasztiaát átél’) is szokták emlegetni.

A perzsa származású vak költő **Baššār b. Burd** (megh. 167/784) gúnyverseiről vált híressé. *Qašīdāi* átmenetet képeznek a korábbi korszak stílusa és az új korszak retorikája között. Verseiben már számos új (*badī*) elemet alkalmazott. Egyes híradások szerint al-Mahdī kalifa hitetlenséggel vádolta és halálra korbácsoltatta.

6. Hārūn ar-Rašīd kalifa kora (786-809) az irodalom virágzásának ideje. Ekkor élt al-°Abbās **Ibn al-Aḥnaf** (megh. 191/806 k.). Hurāsānból származott és a kalifa kegyében állott, kit nagy utazásaiban elkísért mint udvari költő. Általában őt tekintik az egy témára szakosodott szerelmi költészet, a *gāzal* első alkotójának. Rövid verseit a lovagias szerelemnek szentelte. De híre elhomályosodik a II/VIII. század legnagyobb költőalakja, al-Ḥasan b. Hānī al-Ḥakāmī mellett, akit **Abū Nuwās** (‘fürtös’) néven ismerünk hajviseletének köszönhetően. Ahwāz városában (Hūzistān tartományban) alacsony rangú családban született, ifjúkori nevelését azonban Bašrāban és Kūfāban nyerte, ahol az akkortájt tevékenykedő híres nyelvudósok tanítványa volt; többek közt Halaf al-Aḥmar is tanára volt. Keresztülment az arab nyelvi műveltség “főiskoláján”, a sivatagi életen is. Itt, mint tudós mesterei is tették, a romlatlan arabok szájáról sajátította el a tiszta arab nyelvhasználat ismeretét. Aztán Bagdadba ment, ahol csakhamar ismertté váló költői művészete magára vonta Hārūn ar-Rašīd, majd fia, al-Amīn kalifa figyelmét, akik a lángeszű költőt kegyeikkel árasztották el. Viszonya az udvarhoz azonban nemegyszer válságossá vált költeményeinek tartalma és saját erkölcsi magaviselete által. Abū Nuwās ugyanis költeményeiben az erkölcsökkel aggályos ellentétbe került, előszeretettel művelte a legfrivolabb irányzatokat, vallásos dolgokról kegyelet nélkül szólt, gúnyverseiben mértéktelen volt, az illendőség szabályait nem vette figyelembe. Ezekért több ízben rövid időre börtönben bűnhődött, de mindig elbájoló versekkel tudott magának kegyelmet kieszközölni. Halálát (195/810 k.) egy gúnyolódó vers okozta, amelyet egy előkelő család ellen intézett. A megtámadott család egyik tagja tettelegesen bántalmazta a költőt, s ennek a következményei okozták halá-

lát. Abū Nuwās, akinek költeményeit *dīwān*ba gyűjtötték, a költészet különböző fajaiban jár elől az ún. új arab költők (*al-muwalladūn*) közt. A régi *qaṣīda* követelményeit semmibe sem vette, sőt gúnnyal illette alkalmazását a megváltozott viszonyok közt; csak nyelvezetével és versmértékeivel járt a régi hagyomány útjain, egyébként teljességgel az új idők költője. Vannak magasztaló versei, csípős gúnyoló versei, gyászénekei; a régi *qaṣīdák*ban epizódszerűen alkalmazott vadászat leírásokat önálló költeményekben (*tardīyyāt*, vadászverssek) művelte. Legnagyobb híre van bordalainak (*hamriyyāt*) és szerelmes költeményeinek (*ġazal*). Öregkorában, úgy látszik, komolyabb gondolatokkal is foglalkozott, és érzületének e változása mutatkozik *dīwān*ja azon fejezetében, amelynek címe *zuhdiyyāt* (aszketikus, vallásos versek).

7. A könnyűvéru költészet művelői mellett, akiknek Muḏīb és Abū Nuwās kiemelkedő képviselői, abban az időben Bagdadban olyanok is voltak, akiknek művei az aszkézis (*zuhd*) komoly hangulatát szolgálták. Erkölcsös életről, a világi javak megvetéséről szólnak; vallásos életfelfogás vonul át egyszerű, de mesterkéletlen költeményeiken. Közöttük a legkiválóbb Ismā‘īl **Abū l-‘Atāhiya** (megh. 213/858). Tösgyökeres arab család ivadéka volt az ‘Anayza törzsből. Kūfában nevelkedett, ahol a fazekas mesterségből élt, de már korán kibontakozott költői tehetsége, és Bagdadba kerülve ennek révén előbb al-Mahdī, később Hārūn ar-Rašīd kalifák pártolását nyerte el, akik dús anyagi javadalmazásban részesítették. Világi költészettel kezdte a pályáját, de csakhamar áttért a *zuhd* költemények művelésére, amelyek terjedelmes *dīwān*jának kizárólagos tartalmát képezik és amelyeknek jelentőségét köszönheti az arab irodalomtörténetben. E versek kiindulópontja nem annyira egy meghatározott felekezet vallásának tanai, hanem inkább általános erkölcsös és világról lemondó elvek, a mulandó javak megvetése és a maradandók keresése. Abū l-‘Atāhiya e korszak aszkéta költője, de világnézetével még nem tartozik a *ṣūfī* költők sorába. Verseinek iránya és tartalma egyszerű nyelvezet alkalmazását tételezi fel és így alkalma sem nyílt arra, hogy velük a *qaṣīda* stílus nyomába lépjen.

8. A hagyomány korlátaitól felszabadult szellemben mutatkozott meg a költői tehetség az uralkodócsalád egy finomlelkű tagjában is. ‘Abdallāh **Ibn al-Mu‘tazz**, a 252-255/866-869 között uralkodott al-Mu‘tazz kalifa fia volt. al-Mu‘taḏid kalifa halála (295/907) után egy párt őt kiáltotta ki kalifának a gyenge al-Muqtadir trónörökös helyébe, de ez utóbbinak hívei még aznap meggyilkolták a 48 éves költő-uralkodót. Versei erős költői tehetségre utalnak és az új irány legmértőbb képviselői közé emelik. Legkiválóbb művei közé tartozik 24 magasztaló költemény, melyekben rokonát, al-Mu‘taḏid kalifát, erényeit és

harci sikereit dicsőítette; ezek közül különösen egy 419 verssorra terjedő hosszabb költemény emelkedik ki, amelyben a kalifa teljes életrajzát adta elő költői formában. Egyik költeményében az ʿabbāsida dinasztia jogát védte támadói ellen. Saját versein kívül szerkesztett még költészeti antológiákat is.

9. Míg az eddig jellemzett költők a poézis új irányának voltak zászlóvivői, nem hiányoztak e korszakban az olyanok sem, akik hívek maradtak a régi hagyományos költői formákhoz és szerették a *qasīda* régi formáját fenntartani és művelni. Ezek között első helyen említendő **Muslim b. al-Walīd** al-Anṣārī (megh. 208/823). Bagdadban élt, Hārūn ar-Rašīd kalifának és két utódjának, valamint a kalifák vezíreinek bőkezű kegyeit élvezte. Igazi udvari költő volt, aki a dicsversíró túsán megjutalmazó nagyokat magasztaló verseiben fejtette ki tehetségét. De e műfajon kívül írt érzelmes szerelmi költeményeket is, amelyek miatt járt neki a Ṣarīʿ al-Ġawānī ('a szépektől földre sújtott') név, melyet előtte már az umayyād-kori al-Quṭāmī-nak is adományoztak.

10. Ide tartozik még két költő, akiket egymással rokon irányuk, valamint egymáshoz való viszonyuk miatt együttesen említhetünk. Mindkettő a régi költők utánzására törekedett. Kettejük közül az arab Ṭayy törzsből származó **Abū Tammām** (megh. 231/845) volt a kiválóbb. Palesztinában született, fiatal korát Szíriában és Egyiptomban töltötte. al-Ma'mūn kalifa halála (218/833) után Bagdadba jött és utódjának, al-Mu'taṣim kalifának ajánlotta dicsőítő költeményeit. Innen Hurāsānba ment, ahol a hatalmas helytartó, ʿAbdallāh b. Ṭāhir környezetében élt. Hazatértében szörnyű hóförgeteg Hamadānban akasztotta meg útját; ezt az akadályoztatást arra használta fel, hogy e városban egy nagy magánkönyvtárban olvasson, amelynek kincseiből a már említett *Ḥamāsa* c. gyűjteményt szerkesztette a régi arab költők munkáiból.

Költészetének egyik bámulója volt ifjabb kortársa Abū ʿUbāda al-Walīd **al-Buḥturī** (megh. 284/897), ugyancsak a Ṭayy törzsből, aki szintén szíriai illetőségű volt. Abū Tammām költői híre arra indította, hogy a nagy költőt, aki akkor Ḥimṣ-ben élt, felkeresse és teljesen az ő irányát kövesse a költészet művelésében. Később Bagdadban találjuk őt al-Mutawakkil kalifa dicsőítő költői közt. Ő sem volt eredeti tehetség, de a régieket, mint mintaképe, Abū Tammām, sikerrel utánozta. Abū Tammām példája még arra is indította, hogy ő is összeállítson egy *Ḥamāsa* gyűjteményt, de ez sohasem bírt tanítója munkájával versenyezni, majd csaknem teljesen feledésbe merült.

A részkirályságok korának költészete

11. Már említettük, hogy a kalifa központi hatalmának meggyengülése folytán a birodalom távolabbi tartományaiban a helytartók és kormányzók csaknem független hűbéres dinasztiákat alapítottak. Az ezekhez tartozó fejedelmek udvarai is a szellemi élet központjaivá lettek. Korábban láttuk a Buwayhidák érdemeit a tudományok művelése terén. Nem csekélyebb szerepe volt a ̤amdānidák fejedelmi családjának, amely Aleppóban [̤alab] és Moszulban [Mawšil] uralkodott (318-413/930-1022). Az iszlám történetében azon hősies harcok által vált nevezetessé, amelyeket fejedelmei és hadvezérei a bizánci birodalommal vívtak. Ugyanebben az időben a ̤amdānidák udvara az arab irodalomnak is fényes központja volt. Különösen Sayf ad-Dawla, az uralkodócsalád legnevezetesebb alakja uralkodása alatt (333-356/944-967), aki kora leghíresebb arab tudósait és költőit gyűjtötte udvarába. E korszak egyik nagy szépírója a nīsābüri Abū Manšūr **at-Ta‘alibī** (megh. 429/1037) volt. Nevezetes munkájának, a *Yatīmat ad-dahr fī mahāsin ahl al-‘ašr* (Az idő gyémántköve – a kortársak szép munkái) – amelyben korszaka költőit és munkáikat országonként rendezve ismerteti – nagy részét azon költői körnek szentelte, amely Sayf ad-Dawla udvarában élt és e nagy fejedelem pártolását élvezte. Még távolabbi országokban élő tudósok is ünnepelték a fejedelmi mecénást. Neki ajánlotta az Irakban élő Abū l-Farağ al-Išfahānī *Kitāb al-ağānī* című hatalmas munkáját.

12. Sayf ad-Dawla költői körében a legkiválóbb helyet Abū ṭ-Ṭayyib **al-Mutanabbī** foglalja el, akinek életpályája már magában véve is jól példázza azt az irodalompártolást, amely abban az időben az iszlám világ különféle fejedelmi udvaraiban érvényesült. al-Mutanabbī Kūfában született 303/915-ben. Nagyon alacsony rangú családból származott, apja vízhordó volt. Első tanulmányaira Damaszkuszba küldték, a sivatagban is járt a beduinok közt. Már ifjú éveiben a nagyravágyás és önteltség jeleit mutatta. Nevét (Mutanabbī, ‘prófétáskodó’) is onnan nyerte, hogy pályája kezdetén az emberekkel azt akarta elhíttetni, hogy próféta, amiért aztán a ḥimši kormányzó börtönbe záratta. Szabadon bocsátása után vándorló életet élt mint nagyurakat dicsőítő költő, míg 337/948-ban jószerencséje Sayf ad-Dawla udvarába vezette, ahol a nagy műveltségű fejedelem környezetében kilenc évet töltött el. Legszebb költeményei e fejedelem erényeit magasztalják, aki határtalan bőkezűséggel buzdította és jutalmazta udvari költőjét, és elnázta szerénytelen és nagyigényű modorát. Minden korok legkiválóbb költőjeként magasztalta önmagát. “Nincsen – mondja egy önmagasztaló költeményében – a pogányság

költői közt senki, ki az én dalomhoz felérne”. Pedig minden arab ember ezeknek műveit utolérhetetlen mintaképnek tekinti. S ez az áradó önérzet még számos egyéb versében is megnyilatkozott. Éppoly szerénytelen volt igényeiben is: soha nem volt megelégedve a neki jutó elismeréssel. Ily ok lehetett, ami kilencévi tartózkodás után arra kényszerítette, hogy a ḥamdānida udvart elhagyja; megint kóborolni kezdett, míg Egyiptomba ért, ahol az ottani kormányzónak, Kāfūr al-Ḥsīdī-nek ajánlotta költeményeit. Itt azonban – csalatkozva várákózásaiban – a kormányzó ellen gúnykölteményt intézett, amiért Bagdadba kellett szöknie. Itt sem férve meg, Perzsiába vándorolt a buwayhida fejedelem šīrāzi udvarába. Egy utazása alkalmával 354/965-ben a sivatagban beduin rablók támadták meg és meggyilkolták.

al-Mutanabbī költeményei az arab irodalomban mindig a bámulat tárgyát képezték, és szívesen tanulmányozták, amiről az a számos kommentár is tanúskodik, amely *dīwān*ját övezi. De azért akadtak szigorúbb bírálói is, akik képeinek féktelensége ellen komoly kifogásokat tettek.

13. A ḥamdānida fejedelmek nemcsak pártolói voltak az udvarukba gyűlő költőknek, de a fejedelmek között is voltak, akik maguk is nagy sikerrel művelték a költészetet, és harci sikereik mellett a költészeti irodalomban is méltó helyet foglalnak el. Maga Sayf ad-Dawla is, aki az arab történetírók szerint negyven csatában mérkőzött meg a görögökkel, pengette a lantot. Legtöbbit azonban a fejedelmi család egy másik hősies tagja, Sayf ad-Dawla rokona, **Abū Firās** al-Ḥamdānī (megh. 357/967) verselt, akinek gazdag *dīwān*jában még a mai napig is gyönyörködik a művelt arab világ, és akinek nagy kortársával, al-Mutanabbī-val együtt ítélik oda a költői nemzedék babérját. Abū Firās al-Ḥamdānī sűrűn kísérte Sayf ad-Dawla-t hadjárataiban, és lovagias tetteivel hadserege legbátrabb harcosai közé tartozott. Egy ilyen hadjáratban a görögök fogságába került, kiszabadítását évekig várta Konstantinápolyban és megható költeményekben írta le fogságának nyomorát. A foglyok kölcsönös kicserélésekor nyerte csak vissza szabadságát. Legszebb költeményei fejedelmi bátyjának nagy tetteiről szólnak, miként Ibn al-Muʿtazz költeményei kalifa bátyját, al-Muʿtaḍid-ot magasztalják. Mesterien írta le a háborús eseményeket, az arabok hőstetteit és a görögök vereségét, és nem mulasztotta el saját bátor tetteit is belefoglalni a magasztalásba. Az uralkodásra is igényt tartott; Sayf ad-Dawla halála (356/966) után ő akart a helyébe lépni, de a Sayf ad-Dawla fiaitól ellene küldött csapatokkal hadakozva az ütközetben elesett.

Abū l-Ḥasan b. Gurayḡ **Ibn ar-Rūmī** (megh. 283/896) Bagdadban született. Elsősorban hosszú dicsverseiről és gúnyverseiről volt híres. A középkori kritikusok a leírás is erősségének tartották.

14. E korszak nagy költőinek sorát Abū l-°Alā' al-Ma°arrī, az arab irodalom legeredetibb szellemeinek egyike zárja le. Az Aleppó tartományhoz tartozó Ma°arrat an-Nu°mān nevű helységből származott. Még gyermekkorában himlőbetegség következtében teljesen megvakult. Első tanulmányait tudós apja vezetésével, majd Aleppóban folytatta, amely akkor még Sayf ad-Dawla fényes napjainak utóhatása alatt állt. Azután szülővárosában telepedett le és 15 éven át tudományos előadásokat tartott az ifjúságnak, és már akkor nagy hírnévre tett szert. Azután 398/1007-ben Bagdadba utazott, amely abban az időben még mindig az iszlám világ szellemi életének a központja volt. Így nem meglepő, hogy másfél éves bagdadi tartózkodása alatt a minden új gondolatra nyitott költőnek és gondolkodónak számos alkalma nyílt arra, hogy az iszlámtudomány vezéralakjain kívül a különböző gondolkodású és világnézetű emberek társaságában a legkülönbözőbb gondolkörökkel megismerkedjék. Ez nagy hatással volt saját eszmevilága kialakítására. Részint szegénysége, részint anyjának megbetegedése miatt félbeszakította bagdadi tartózkodását. Szülőföldjére visszatérve haláláig (449/1057) nagy tiszteletben élt ott és dolgozott költői művein és értekezésein. A tanítványok messzi földről sereglettek hozzá, hogy hallgassák a közönséges életfelfogástól nagyban eltérő tanítását.

Különféle munkái közt irodalmi levelei (episztolák, *rasā'il*) is említést érdemelnek. Közülük legnevezetesebb a *Risālat al-ǧufrān* (A bünbocsánat episztolája), amely egy túlvilági utazás leírását tartalmazza. Mint költő különösen két költői gyűjteményről nevezetes. Az egyik a *Saqt az-zand* (A tüzet ébresztő fából szórt szikra) néven ismeretes *dīwān*ja; ebben leginkább al-Mutanabbī módját követi, akinek nagy bámulója volt, csakhogy ő tartózkodott a nagyok magasztalásától; nem volt pénzvágyó és nem sóvárgott a gazdagok pártfogására és jutalmára. Másik *dīwān*ja, amelyen bagdadi tanulmányainak hatása tükröződik, e néven ismeretes: *Luzūm mā lā yalzam* (Olyan kötöttség, amely nem kötelező, röviden *Luzūmiyyāt*). Ez az elnevezés nem érinti a versek tartalmát, hanem csak rímelésük módját, többnyire epigrammák, amelyekben a rímet nemcsak a végső szótag képezi, hanem az utolsó előtti és a végső szótag együtt (amit az európai verstanban női rímeknek neveznek). De a kötöttebb rímelésnek csak a nevét köszöni a gyűjtemény, nem hírét. Ezt tartalmának köszönheti. Abū l-°Alā' al-Ma°arrī ugyanis a *Luzūmiyyāt*ban éles bírálat alá fogta a korábban a nyilvános és társadalmi életben, a kormányzatban és a vallásban uralkodó irányokat és viszonyokat; a legszabadabb módon, semmi korlátot nem ismerő nyíltsággal mondja el róluk meggyőződését, amely éles ellentétben állt az uralkodó áramlatokkal. Ezért nevezzük az arab irodalom legeredetibb alakjának. Ő maga az aszkézis (*zuhd*) világnézetét vallotta és érvényesítette élet-

módjában. Ezt annyira vitte, hogy az állati eledellel való étkezést is elítélte. Tanaiban a buddhista befolyások hatását ismerték fel. Költői művészetét arra is használta, hogy a *Qur'ān* stílusában próbáljon néhány fejezetet írni [*al-Fuṣūl wa-l-ġāyāt*, Fejezetek és végrímek]. Ez csak még fokozta azt a visszatetszést, amelyet a *Luzūm mā lā yalzam* a hívők körében ellene előidézett.

15. E költők mellett még egy sor jelentős költő működött az 'abbāsida korszakban az iszlám világ különféle területein. Az általános irodalomtörténetben csak a leginkább kimagaslókkal tudunk megismerkedni. A közönség tettségű és véleménye azonban némely költő egyes verseinek kiváltképp kedvezett, és különösen vonzó tartalmuk miatt kitüntette azokat a későbbi irodalom bőséges termékeivel szemben. Ilyen költemény a *Lāmiyyat al-ʿaġam* név alatt ismeretes terjedelmes elégia, melynek szerzője Abū Ismāʿīl **aṭ-Ṭuġrāʿī** (megh. 514/1120) tudós államférfiú, aki Masʿūd b. Muḥammad moszuli szeldzsuk emír vezíre volt. Neve, aṭ-Ṭuġrāʿī onnan származik, hogy mint a szultán kancellárja, ő látta el a hivatalos okiratokat a szultán díszes aláírásával (*tuġrāʿ*). A költemény a nevét a rajta átvonuló "lām" rímtől kölcsönözte, és megkülönböztetésül aš-Šanfarā híres *Lāmiyyat al-ʿarab* c. költeményétől, a *Lāmiyyat al-ʿaġam* (A nem-arabok lām-ra rímelő verse) címet adták neki. A szerző e művében kora szerencsétlen körülményeit panasolja el. Ilyen továbbá a Kābul melletti Bust városából származó Abū l-Faṭḥ ʿAlī **al-Bustī** (megh. 401/1010) egy nagy terjedelmű erkölcstanító költeménye, amely *Nūniyyat al-Bustī* (Bustī nūn betűre rímelő verse) néven ismeretes. A *šūfī* költeményekről már előbb szóltunk.

A korszak legismertebb költője a Mekkában született, de Egyiptomban élt Abū l-Faḍl **Bahāʿ ad-Dīn Zuhayr** (megh. 656/1258) volt. A szultán levelezéséért felelős főhivatalnokként elegáns, ékesszóló prózastílusáról vált híressé. Verseire is ez a könnyed, édeskés stílus volt a jellemző.

Az 'abbāsida kori prózairodalom kezdetei

16. Míg a költészetnek számos előzménye volt az umayyād korszakból, addig a szépirodalom másik része, a széppróza csak alig számba vehető kezdeményt hagyott az 'abbāsida korszakra. A széppróza művelése az arab irodalomban azon körülményből nyerte ébredését, hogy már az 'abbāsida kalifaság első idejében az uralkodók a perzsa irodalomból sok elbeszélő munkát fordítottak arab nyelvre, továbbá görögökből és szírből tudományos és bölcséleti munkákat tettek át az arab irodalomba. Az ilyen, arab nyelven megjelenő

elbeszélő munkák adták meg a lökést az eredeti arab szépprózairodalom megteremtésére.

A fordítások közül a leghíresebb a Kalíla és Dimna (*Kalīla wa-Dimna*) könyve, amely a *Pancsatatra* c. indiai könyvnek közép-perzsa (pehlevi) fordítása alapján al-Manšūr kalifa idejében tétetett át arab nyelvre. Ez a könyv a bölcs államkormányzást és az okos és erkölcsös életre oktató tanításokat adja állatok szájába. Tartalmával az egész világirodalomba behatolt. Az arab fordítás volt a világirodalmi elterjedés közvetítője. E fordítást egy °Abdallāh **Ibn al-Muqaffa**° nevű perzsa származású ember (megh. 139/756 v. utána) – eredeti perzsa nevén Rūzbih – készítette, aki csak felnőtt korban tért át a perzsa vallásról az iszlámra. Ugyanő fordította le arabra a perzsa *Hudāy-nāma* c. történelmi munkát is, amely a perzsa királyok történeteit tartalmazza. Az °abbāsida korszak kezdetén megindult perzsa-arab fordítási mozgalom legfőbb oszlopa volt.

17. Az arab széppróza legelső eredeti nagy képviselője °Amr b. Bahr **al-Ġāhiz** (megh. 255/867) Bašrāban. Sokoldalú, szellemes író, akinek nagy része volt kora filozófiai és filológiai törekvéseiben is. De fő ereje és hatása a prózairodalom terén nyilvánult meg. Nem szereti a rendszeres előadást, hanem egy-egy központi gondolatból kiindulva ötletszerűen az egyik tárgyról a másikra csapva át folytonosan nagy ismereteinek bőségét szórja az olvasóra. Legnagyobb munkája a *Kitāb al-ḥayawān* (Állatok könyve), amelyben az állatvilág leírásából kiindulva a művelődés- és irodalomtörténeti ismeretek egész tárházát halmozta fel. Éppen olyan sokoldalú az *al-Bayān wa-t-tabyīn* (A világos beszéd és a magyarázat) c. retorikai könyve. A *Kitāb al-buḥalā* (A fősvények könyve) c. munkájában az akkori társadalmi életnek valóságból merített szellemes, humorral telített rajzát nyújtotta. Ezenkívül sok kisebb munkája van, amelyekben egy-egy kulturális kérdést a maga éleselméjű módján tárgyal.

18. al-Ġāhiz a tulajdonképpeni ősatya az arab irodalom azon fajának, amelyet *adab* névvel szoktak jelölni, azaz műveltség, az ismeretek oly csoportja, amely nem foglalja össze egy megszabott tudományszak körét, hanem mindegyikből annyit mutat be, amennyi az általános műveltség, az arab és egyéb népek múltjának és művelődési viszonyainak megértéséhez szükséges. Fontos helyet foglal el e körben a költészet és a régi történetek ismerete. Az igazi *adīb* (az *adab* művelője) különösen azáltal tűnt ki, hogy az élet minden helyzetét költői és történeti párhuzamokkal tudta megvilágítani. Az az irodalom, amely (ellentétben a tulajdonképpeni tudománnyal, °ilm) az ismeretterjesztés ezen irányát művelte, al-Ġāhiz-zal indult meg, és vele kezdődött az iszlám világában a szaktudósok mellett a művelt emberek köre. Általuk egy fölöttébb gazdag irodalom teremtődött meg, amely az általános emberi viszo-

nyokat nem valamely szaktudomány fonalán tárgyalta, hanem a művelt szemlélethez mérte. Az *adab* enciklopédikus jelleggel rendelkezett, az ismeretek egyik ága sem volt belőle kizárva, amennyiben a műveltség bővítéséhez hozzájárult, csak az egyoldalú szakszerűséget kerülte és zárta ki. Másrészt azonban jelentkeztek az *adab* irodalomban speciális kérdésekről szóló munkák is, melyeket azonban szintén az általános műveltség szempontjából dolgoztak fel.

19. Mindkét irányban nagy gazdagságot és változatosságot fejtett ki az arab irodalom. Elsősorban említendő al-Ġāhiz fiatalabb kortársa, Abū Muḥammad **Ibn Qutayba** ad-Dīnawarī (megh. 276/889) bagdadi tudós, aki mint bíró Dīnawarban, majd mint tanár Bagdadban működött. Nagyon sokoldalú tudós volt. Szerepel mint vallástudós és *ḥadīṭ* tudós, nyelvtudós és történész. Számos munkája van, melyeket azzal a céllal készített, hogy azok, akik a közhivatalokban működtek, és egyáltalán, a művelt emberek, a nekik szükséges ismereteket elsajátíthassák. A legszükségesebb nyelvtudományi ismereteket foglalta össze az *Adab al-kātib* (Az írnok tudnivalója) c. nagyon hasznos könyvében; a *Kitāb al-ma'ārif* (Az ismeretek könyve) a történelmi tudnivalókat adja elő, bibliai történeteket, az iszlám történetét, a dél-arab és perzsa királyok rövid összefoglalását, mindezt az általános *adab* céljaira. Fő munkája e körben az *Uyūn al-aḥbār* címen ismeretes terjedelmes *adab* munka, amelyben mindenféle kérdést, pl. az uralkodás viszonyait, háborút, nemességet, tudományt, ékesszólást, barátságot stb. abból a szempontból tárgyal, hogy mi található róluk a *ḥadīṭ*-ban, az arab költészetben, a perzsa királyok és államférfiak bölcs mondásaiban. Már említettük, hogy a költészet irodalomtörténetét és a költők életrajzait egy külön nagy munkában írta meg (*Kitāb as-šīr wa-š-šur'arā*). A *ḥadīṭ*-tudomány területén nevezetes értekezése a *Kitāb ḡarīb al-ḥadīṭ* (A hagyományokban található ritka szavak könyve) című munka.

Abū Bakr Muḥammad **aš-Šūlī** (megh. 334/946) költő és *adab* szerző volt, több bagdadi kalifa is udvarába fogadta. Leghíresebb műve a *Kitāb al-awrāq* (A dokumentumok könyve), ill. az *Adab al-kuttāb* (Az írnokok tudnivalói).

20. Nagyjából hasonló működést fejtett ki Ibrāhīm b. Muḥammad **al-Bayhaqī** is, aki al-Muqtadir kalifa idejében, (907-932) tevékenykedett, és *Kitāb al-maḥāsin wa-l-masāwī* (A dolgok jó és rossz oldala) címen az *adab* egy kedvelt szempontját fejtette ki. Fejtegeti ugyanis, hogy egyes tulajdonságoknak és állapotoknak egyrészt dicséretére, másrészt hátrányára milyen mozzanatok szolgálnak és szerepelnek az irodalomban, különösen a költőknél; pl. példákat idéz a bátorság jó és rossz oldalairól stb. Ennek az irodalmi típusnak a későbbi *adab* irodalomban számos utánzója akadt.

21. A régi *adab* művek nagyon kedvelt tárgya annak kimutatása, hogy mi képp menekültek meg az emberek a legnagyobb veszély idején az őket fenyegető nagy bajból. Kitartásra és bizalomra akarták e munkák a művelt embert tanítani.

Már a II/VIII. század óta irtak ilyen célú könyveket, s ezek felhasználásával szerkesztette Abū °Alī **at-Tanūhī** *qādī* (megh. 384/994) az *al-Farağ ba'da š-šidda* (Megkönnyebbülés a baj után, vagyis: Minden jó, ha jó a vége) c. könyvét, amely az e célt szolgáló elbeszélések egy sorát tartalmazza a valóságos történelem és a fiktív történetek köréből. E könyv olyannyira közkedveltségnek örvendett, hogy már korán lefordították török nyelvre. Másik többkötetes műve a *Nišwār al-muḥāḍara* (Az előadás tárgyalásának a könyve), amely különböző szórakoztató és tanító célú történeten és anekdotán kívül bölcs mondásokat is tartalmaz. E két műve alapján at-Tanūhī az arab széppróza egyik legkorábbi művelőjének tekinthető.

A X-XI. sz.-i széppróza nagy mestere a moralista és filozófus °Alī b. Muḥammad Abū Ḥayyān **at-Tawḥīdī** (megh. 414/1023 k.) volt, aki valószínűleg D-Iránban született, majd tanulmányait Bagdadban folytatta, később pedig az iráni Rayy-ba ment. Itt írta keserű gúnyiratát *Aḥlāq al-wazīrayn* (A két vezír erkölcei) címen. Fő művei: *Kitāb al-imtā' wa-l-mu'ānasa* (Az élvezet keltésének és a jó társaságnak a könyve), amely mindenféle irodalmi, filozófiai és tudományos témáról szóló beszélgetéseket tartalmaz, és a *Kitāb al-muqābasāt* (Az idézetek könyve), amely 103 rövid fejezetet ill. különböző tudományágakra vonatkozó kérdést tartalmaz.

Az *adab* első gyűjtőmunkái

22. E többé-kevésbé részterületeket felölelő *adab* munkák mellett már nagyon korán jelentkeznek az *adab* irodalom terén az összefoglaló enciklopédikus jellegű munkák, amelyek az általános műveltség anyagát a legtágasabb terjedelemben foglalják össze. A legismertebb e munkák közül az andalúziai Córdoba-ból való Abū °Umar **Ibn °Abd Rabbīhi** (megh. 328/940) nagy munkája, *al-°Iqd al-farīd* (A páratlan értékű nyaklánc). A nyaklánc 25 ritka ékköből áll, minden ékkő egy-egy részt képvisel, amelyben a szerző a legkülönbözőbb ismeretek anyagát adja. Megtalálható benne a *gāhiliyya* kor történeti hagyománya, az iszlám története, a költészet története, prozódia, példabeszédek, irodalmi és történelmi adomák stb. Egy-egy rész egy-egy ékkövet képvisel. Az *°Iqd* egyike a leghasznosabb enciklopédiáknak az arab irodalomban.

Későbbi időben némileg versenyzik vele Abū l-Qāsim **ar-Rāḡib al-Iṣfahānī** (megh. 502/1108) könyve, a *Muḥāḡarāt al-udabā' wa-muḥāwarāt aš-šu'arā' wa-l-bulagā'* (A műveltek társalgásai és a költők és ékesszólók beszélgetései). Mint címe is mutatja, anyaggyűjtemény azon tárgyak köréből, amelyek a finomabb műveltségű társadalom érintkezésében előfordultak.

az-Zamahšarī (megh. 538/1143), akivel mint *Qur'ān* magyarázóval és nyelvtudóssal már előbb megismerkedtünk, az irodalom e fajához is több munkával járult hozzá, melyek közt a leghíresebb: *Rabī' al-abrār* (A tisztalelkűek tavasza).

23. A széppróza művelésére leginkább azon tisztviselőknak volt alkalmuk, akik mint az uralkodók magas rangú tanácsadói és tisztviselői azzal a hivatással bírtak, hogy a hivatalos okiratokat szerkesszék, az uralkodók politikai levelezését vezessék. E hivatal tökéletes módú ellátása az ilyen okiratok természetesen szerint magas fokú *adab* műveltséget és stilművészetet tételezett fel. Nem száraz hivatalos iratokat készítettek, hanem fellengzős nyilatkozatokat. A vezírektől megkívánták, hogy ne csak bölcs belátású tanácsadók, hanem nagy tehetségű irodalmi mesterek is legyenek. Az államban éppoly fontosnak tartották 'a toll gazdáit' (*arbāb al-qalam*), mint 'a kard urait' (*arbāb as-sayf*). Látuk, hogy Ibn Qutayba különös tekintettel az írnokok (*kātib/kuttāb*) képzésére írta meg *adab* munkáit. Az umayyād kor írnokai, hivatalnokai még egyszerű hivatalos stílust alkalmaztak. Az 'abbāsida korszakban az általános műveltség haladásával és gazdagodásával, az irodalmi ízlés változásával e téren is más irányzat jutott érvényre. Mindinkább uralkodóvá vált a mesterkéltséget, fellengzős stílus, a retorika művészetének túlzott igénybevétele, a rímes próza (*sağ'*) alkalmazása a prózai írásnemekben. Emellett folytonos utalások történtek a valóságos és költészeti irodalomból átvett történelmi tényekre, példabeszédekre és az *adab* egyéb mozzanataira, melyeket nyílt vagy rejtett idézetekkel kapcsoltak össze. Ehhez járultak még mindenféle elmésségek és szójátékok, amelyeknek alkalmazása és megértése csakis a beavatottak számára volt érthető. Itt nyílt meg a műpróza valódi iskolája. E műfaj tetőpontját Ibrāhīm **Ibn Hilāl aš-Šābī**-val (megh. 384/994), 'Izz ad-Dawla buwayhida fejedelem kancelláriájának (*dīwān ar-rasā'il*) főnökével érte el, aki *Kitāb at-tāğ* (A korona könyve) címen a buwayhida család történetét is megírta. Több kötetbe vannak összegyűjtve azon hivatalos levelek (*risāla/rasā'il*), amelyeket különféle alkalmakkor szerkesztett és amelyek az arab műprózában iskolát alkottak. A hivatalos irodákból ugyanis e stílusfajta kihatót a nem hivatalos, szépirodalmi, sőt tudományos előadásmódra is. E körnek legrégebb képviselője aš-Šābī kortársa, Abū Bakr **al-Hwārizmī** (megh. 393/1002), akinek anyja a híres aṭ-Ṭabarī

testvére volt és aki egy ideig a ḥamdānida Sayf ad-Dawla köréhez is tartozott. Mindenféle témáról írt ilyen ékes stílusú irodalmi leveleket nagy műveltségű barátaihoz; e leveleket a művelt arabok még most is szívesen olvassák.

24. Ezalatt a kancelláriákban kötelezővé vált stílus mind díszesebbé vált. A fejedelmek büszkék voltak arra, hogy minél ékesszólóbb és mesterkéltőbb iratok kerüljenek ki hivatalaikból. Különösen híresek voltak az egyiptomi és szíriai ayyūbida uralkodók írnokai a VI/XII. században. Leghíresebb köztük °Abdarrahīm b. °Alī (megh. 596/1199), akit rendszerint csak **al-Qādī al-Faḍīl** ('a kiváló bíró') néven ismertek. A híres Šalāḥ ad-Dīn szultán szolgálatában állt. Az ő leveleit (*rasā'il*) a retorikai tankönyvekben gyakran mint a stílus mintáit mutatták be és idézték. Sok közülük nagy történelmi fontossággal is bír; így pl. fennmaradt az a jelentés, amelyet Šalāḥ ad-Dīn nevében ugyancsak al-Qādī al-Faḍīl írt a bagdadi kalifának, midőn Šalāḥ ad-Dīn Jeruzsálemet a kereszteseektől visszahódította (538. raġab hó 27./1144. február 5.).

Sok ilyen iratot a mai napig az arab műpróza mintájának tekintenek, és a retorikai és stilisztikai munkákban belőlük merítik az ékes stílus szépségeinek példáit. Legnevezetesebb ilyen tankönyvet Ḍiyā' ad-Dīn **Ibn al-Aṭīr** (megh. 637/1239), a híres Ibn al-Aṭīr tudóscsalád tagja írta e címen: *al-Maṭal as-sā'ir fī adab al-kātib wa-š-šā'ir* (Az elterjedt példázat – az írnok és költő kötelező ismeretei). Szerzője maga Šalāḥ ad-Dīn-nek és fiának, al-Afḍal-nak, később pedig egyéb fejedelmeknek a szolgálatában állt mint kancellár és vezír. Az általa szerkesztett iratokból is létezik egy gyűjtemény.

Adab enciklopédiák

25. A legterjedelmesebb *adab* gyűjtőmunkának számító *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* (A végcélok – az *adab* irodalom különböző ágai) szerzője Šihāb ad-Dīn Aḥmad b. °Abdalwahhāb **an-Nuwayrī** (megh. 733/1333) egyiptomi enciklopédista *adab* szerző és történész volt, aki Kairóban élt.

Šihāb ad-Dīn Abū l-°Abbās Aḥmad b. °Alī **al-Qalqašandī** (megh. 821/1418) egyiptomi jogtudós és hivatalnok volt. Legnagyobb munkája a 14 vaskos kötetből álló *adab* enciklopédia, a régebbi művek kivonatolása mellett számos eredeti dokumentumot is tartalmazó *Šubḥ al-°šā fī šinā'at al-inšā'* (A vaksai hajnala – a kancelláriai iratok készítése).

A *maqāma* műfaja

26. Az arab széppróza a tökéletesség legmagasabb fokára egy olyan műfajban ért el, amely az arab irodalom egyik sajátos fejleménye: a *maqāma*. E szó jelentése: helyzet. A *maqāmák* kezdete rendszerint a következő: egy nagy tehetséggel megáldott, sokoldalú tudással és ügyességgel bíró, de kalandor hajlandóságú, komolytalan ember bejárja a világot. Mindig más-más körben más-más oldalát érvényesíti tehetségének, és ügyessége által minden szerepében bámulatba ejti a hallgatóságot, hazug előadásával a résztvüket nyeri meg úgy, hogy őt gazdagon megajándékozzák. Kóborlásainak különböző helyzeteiben (*maqāma*) ugyanaz a régi ismerőse, aki igazi jellemét ismeri és aki maga is sokat utazgat, a hőssel akarva akaratlanul minden állomásán találkozik és szemtanúja hamis szereplésének, ráismer és bámulatát fejezi ki vakmerősége fölött. A kalandor azonban soha nem jön zavarba, sőt mindig elmes magyarázattal kerüli ki a fenyegető leleplezés veszélyét. Erre elhagyja ezt a helyet ('helyzetet') és csakhamar más helyen, más szerepben tűnik fel, ahol megint megismétlődik régi ismerősével való találkozása ugyanazon eredménynyel. Mindig ez utóbbi szerepel mint elbeszélő (*rāwī*).

Ezekben az előadásokban egyrészt a magas szintű nyelvművészet alkalmazása határozza meg a formát: szakadatlan rímes prózában (*sağ'*) folyik az elbeszélés, amely a legfurfangosabb elmésséggel van tarkítva. Tartalmát tekintve a legbővebben jutnak kifejezésre az *adab* sokoldalú segédeszközei és azon ismeretek gazdagsága, amelyeket feltételez. A hős különféle helyzeteiben a megfelelő szereppel kapcsolatos tudást tárja fel, idézi és alkalmazza a régi költeményeket, de maga is költő és a különböző helyzeteknek megfelelően változatos eszközökkel kelti fel közönsége rokonszenvét.

27. Aḥmad **al-Hamaḍānī** (megh. 398/1007), mint neve is mutatja, Hamadān városába való, perzsa származású ember volt, aki egész életét perzsa földön töltötte. Ő volt az első, aki ezt a műfajt az arab irodalomban elismertette. Abū l-Faṭḥ al-Iskandarī a kalandor neve, akinek szereplései a *maqāmák* tárgyát képezik, a *rāwī* pedig 'Īsā b. Hišām. al-Hamaḍānī azon magasszintű írásművészetéért, amelynek e művében tanúságát adta és amelyet egyéb munkáiban, pl. szépirodalmi leveleiben (*rasā'il*) megcsodáltak, az irodalomban Badī' az-Zamān ('a kor csodája') tiszteleti néven ismeretes.

28. Egy évszázaddal utána érte el a *maqāma* műfaj fejlettségének legmagasabb fokát a Bašrában született Abū Muḥammad al-Qāsim b. 'Alī **al-Ḥarīrī**-val (megh. 515/1121), aki nyelvtudományi tanulmányokra adta magát, mely körben szintén nevezetes munkái vannak. Közülük különösen *Durrat al-gawwās*

fī awḥām al-ḥawāṣṣ (A bűvár gyöngye – az előkelők nyelvi tévedései) c. műve érdemel említést. Ebben azokat a nyelvbontlásokat ismerteti és javítja ki, amelyeket a szabályoknak megfelelő nyelvhasználat ellen még a legműveltebbek is el szoktak követni. Irodalmi stílusát mindenféle arab nyelvi elmésség megalkotására, e körben a legnehezebb feladatok kitűzésére és teljesítésére való túlzott hajlandóság jellemzi. Így pl. van két értekezése (*risāla*), melyek közül az egyiknek minden szavában a “*sīn*”, a másikban a “*šīn*” betű fordul elő (*ar-Risāla as-sīniyya*; *ar-Risāla aš-šīniyya*). Tudott terjedelmes darabokat szerkeszteni, ahol egyetlen olyan betűt sem alkalmazott, amely ponttal jár stb. Tudományának és nyelvművészetének csakhamar nagy híre járt, és magára vonta Anūšīrwān b. Ḥālid figyelmét, aki maga is jeles író, al-Mustaršid kalifa, később Masʿūd b. Muḥammad szeldzsuk szultán vezíre volt.

Anūšīrwān buzdította al-Ḥārīrī-t *maqāma* írásra. E feladatnak fényesen, az arab irodalomban utol nem érhető módon felelt meg. Hőse a Sarūḡ városából való Abū Zayd as-Sarūḡī, az aggályos erkölcsű, de nagy műveltségű kalandor, aki életét azzal tölti el, hogy folytonosan utazgatva és minduntalan más-más helységben fellépve a lakosság bámulatát kelti fel szerteágazó szerepeiben. Mindenhol sikerül neki pénzt szedni az emberektől. Ekkor továbbáll és más szerepben, más közönségnél próbál szerencsét. Majd mint prédikátor, ékesszólásával bámultatja magát és oktatásával könnyeket csikar ki hallgatóinak szeméből; másutt mint jogtudós, egy vádlottat védelme alá vesz és a jogtudományban való bámulatos jártasságát mutatja meg; majd mint iskolamester lép fel és ér el nagy sikereket; egy helyen orvostudományát hasznosítja a betegek gyógyításában, akik seregestül tódulnak hozzá. Nincsen mesterség, amelyben változatos helyzetekben egymás után ne mutatná ki nagy ügyességét. E szereplésekben mutatják őt be a *maqāmák*, amelyekben a szerző a legmerészebb stílfogásokat és a legfurfangosabb elmésségeket alkalmaztatja a hőssel, egyúttal a különféle helyzetekben az *adab* gazdag kincseit tárja fel. A szemlélődő elbeszélő (*rāwī*) szerepét a hős ismerőse, al-Ḥārīṭ b. Ḥammām viszi, ő beszéli el egy-egy *maqāmában* Abū Zayd változásait és viselt dolgait. Ezért az 50 *maqāma* mindegyike így kezdődik: “Szólott al-Ḥārīṭ b. Ḥammām”. Minden egyes *maqāma* végén al-Ḥārīṭ, aki távolból, a közönség közé nem vegyülve szemléli barátja alakoskodását, odalép hozzá és szemére hányja csalfaságát. Abū Zayd pedig rendszerint egy-egy elmés versben nyugtatja meg barátját és fejt ki előtte élete elveit. Élete vége felé azután Abū Zayd annak szükségét érzi, hogy elhagyva kalandos életét az erény és igazság útjára térjen. Szülővárosába, Sarūḡba vonul vissza és vallásgyakorlatokkal tölti hazug életének végső napjait. E körülmények közt találkozik vele barátja, al-Ḥārīṭ, akitől érzékeny szavakkal vesz búcsút.

Az arabok ítélete joggal tekinti e művet az arab nyelvművészet leggazdagabb kincstárának, az alkalmazott *adab* legnagyobb mesterművének. Számos kommentár készült hozzá, az elsőt közvetlenül halála után fia, **Ibn al-Ḥarīrī**, míg a leghíresebbet az andalúziai **aš-Šarīfī** (megh. 619/1222) írta.

Az *Ezeregyéjszaka* meséi

29. A szépprózai csoportba tartoznak végül az arab irodalomban nagy gazdagsággal képviselt elbeszélő művek. Ezek között a világirodalomban is nagy hírnévre tett szert az *Ezeregyéjszaka* (*Alf layla wa-layla*) néven ismert elbeszélésgyűjtemény. E gyűjtemény ugyanolyan eredetre vezethető vissza, mint a már említett "Kalīla és Dimna". Legrégibb alkotórészét az eredetük szerint ind elbeszélésekre visszavezethető perzsa mesék képezik, melyek *Hezār afsāna* (Ezer elbeszélés) néven voltak ismeretesek, és amelyek már a III-IV/IX-X. században arab fordításban voltak elterjedve. Ezek képezték magvát azon gyűjteménynek, amelyet *Ezeregyéjszaka* néven ismerünk. Az eredeti mesék folyton bővültek, mindig újabb és újabb történeteket toldottak közéjük, idővel a régiek színezete is megváltozott. Végso szerkezetüket Egyiptomban, a mamlūk szultánok idejében nyerték, kb. a IX/XV. században. Az egymástól eredetileg független elbeszéléseket egy közös keretbe foglalták, amit perzsa eredetiből vettek át: egy indiai király haragjában azt határozza el, hogy minden nap egy-egy leányt kivégeztet. Ekkor Šahrazād (Seherezádé), a vezír leánya vállalkozik arra, hogy a királyt kegyetlen lelkiállapotából meggyógyítsa. A leány minden este a királynak egy történetet mond el, de úgy intézi, hogy a történet befejezése, illetőleg folytatása másnapra maradjon, úgyhogy a történet kifejtésére kíváncsi király kénytelen őt megkímélni. Sőt, a bevezetett történetkéhez is mindig újabbak szövődnek, melyek a királyt arra készítetik, hogy Šahrazād-ot életben hagyja, míg az újabb meséket is elbeszéli. Így megy ez ezeregy estén át, míg végre a király kegyetlen szándékából teljesen kigyógyul. E keretbe vannak elhelyezve az *Ezeregyéjszaka* meséi.

30. A meseelbeszélés Keleten, különösen arab nyelvű országokban mindig kedvelt hivatás volt és maradt a mai napig is, ámbár a régóta csak élő előadás alapján megismerhető mesék most már nyomtatott kiadásokban forognak közkézen. *Maddāh* ('dicsérő'; a mesék hőseiről szóló magasztaló elbeszélések után) vagy *hakawātī* (a *hikāya*, 'elbeszélés' szóból) az ily mesemondók neve, akik rendszeren valamely hangszer kíséretében, melyet a mesékbe közbeszótt versek éneklő előadásánál használnak, estéről estére folytatólag regélnek

közönségüknek egy-egy meseciklust az arab irodalomban ily népszerű módon nagyon elterjedt hősmese irodalomból.

Ott van elsősorban °Antara hőstetteinek elbeszélése (*Qiṣṣat °Antara*), amelyről már megemlékeztünk. Az °Antar regény nyelvezete, a nagyszámú közbeszótt költemény előadása a műveltségnek már magasabb fokát tételezte fel. Ezen érdekfeszítő mű nyomában azután más hasonló tartalmú elbeszélések támadtak az arab nemzet egyéb hőseiről. Nagy tetszésben részesül a *Sayf regény* (*Sīrat Sayf b. Ḍī Yazan*), amely Sayf b. Ḍī Yazan dél-arábiai király és hős csodás történeteit, háborúit és egyéb viselt dolgait regényszerűen beszéli el. Nyomtatásban 19 részből áll. Nagy elterjedésnek örvendenek a *Sīrat Banī Hilāl* néven ismeretes regényes elbeszélések, amelyek e hősi arab törzs harcairól és vándorlásairól, Észak-Afrikába való behatolásáról és az ezzel kapcsolatos kalandokról szól. Idetartoznak a Zanātī törzsek harcairól szóló elbeszélések és egyéb, az arab nemzeti élettel kapcsolatos regényes történetek. Az irodalom eme nemében rendszeren *sağ'* stílust alkalmaztak és a prózai elbeszélésbe bőven szóttek versmértékes alkotórészeket.

IV. Fejezet

Filozófiai és természettudományos irodalom

Az arab fordításiirodalom

1. Az arab irodalom azon ága, amely a középkorban a nyugati művelődés-re is a legnagyobb befolyással volt, és amely a latin nyelvre való áttétele által a nyugati tudomány közkincsévé vált: az arabok filozófiai, matematikai és természettudományi irodalma – ez utóbbiba beleértve az orvostudományt is. E tudományok művelésének kezdetei nem az arabok eredeti szellemi hagyományán alapulnak, hanem az első °Abbāsīdák azon törekvésén, hogy a görög tudomány leghíresebb munkáit fordítás útján az arab irodalom számára elérhetővé tegyék. Ez a fordítási mozgalom párhuzamosan indult el azokkal a törekvésekkel, amelyekkel a szépirodalmat tekintve a megelőző fejezetben találkoztunk. Míg azonban a prózai szépirodalomra leginkább ind-perzsa munkák fordítása volt hatással, addig a tudományos irodalom görög munkák átvételével vette kezdetét. Az °abbāsīda kalifák, akik ezeket a törekvéseket megindították, nemcsak annak a művelődési körnek tettek szolgálatot, amelynek élén álltak, hanem közvetve, az általuk teremtett irodalom későbbi hatásai által a nyugati műveltségnek is. E törekvésük megvalósításában olyan körök segítségére támaszkodtak, amelyekben már hosszú idővel az iszlám hódítás előtt szír nyelven foglalkoztak a görög tudományokkal Perzsiában és Mezopotámiában. E körök tudós férfait – akik az iszlám birodalmának alattvalóivá válva csakhamar elsajátították az arab nyelvet – használták a kalifák a görög tudományos irodalom remekeinek arab nyelvre való áttételére.

2. Amint az első °abbāsīda kalifa, Abū l-°Abbās aš-Šaffāh (750-754) harcai után a dlinasztia állandósága biztosítva volt, már a második kalifa, Abū Ġa°far al-Manšūr hozzálátott azon tudományos törekvések kibontakoztatásához, amelyek az iszlám története e korszakának egyik dicsőségét képezik. Már ő megbízást adott a Perzsiában virágzó tudományos iskola, Ġundišāpūr tudósainak, hogy görög tudományos munkákat arabra fordítsanak. Még nagyobb lendületet vett e mozgalom a nagy Hārūn ar-Rašīd alatt (786-809). E bölcs uralkodó szellemi irányára nézve jellemző, hogy a bizánci birodalommal viselt győzedelmes háborúiból nemcsak a harcosai szemében beccsel bíró értékes javakat ejtett zsákmányul, hanem könyveket is hazahozott a háborúból, ame-

lyek az általa is pártolt fordítási tevékenység rendelkezésére bocsátható készletet gyarapították. Azonban e munkálkodás fénypontját Hārūn fia, al-Ma'mūn kalifa uralkodása alatt (812-833) érte el, aki megteremtette az arab tudományos irodalom felvirágzásának feltételeit. Iskolákat és könyvtárakat alapított birodalma minden nagyobb városában, egészen Buḥārā városáig. Már Hārūn ar-Rašīd, különös tekintettel a bölcsészeti és természettudományok művelésére, Bagdadban egy tudományos intézményt alapított *Dār* vagy *Bayt al-ḥikma* ('a bölcsesség háza') néven, amely arra volt rendelve, hogy a tudósok gyülekezőhelye legyen. al-Ma'mūn kalifa ezt az intézményt kibővítette és gyarapította. Nagy könyvtárral látta el, amelyet ügyes másolók folyton gazdagítottak. Korának legnagyobb tudósait hívta meg az intézet vezetésére, amely a műveltség fejlődésére nagy hatással volt. Azokból a munkákból, amelyeket a tudományok felvirágzásának e fényes korszaka létrehozott, nagyon sok veszett el az idők viszontagságai folytán. De fogalmat szerezhetünk e kor tudományos tevékenységéről a bölcsészeti és természettudományi irodalom terén, ha azon kimutatást szemléljük, amelyet az iszlám első három századának (377/987-ig) irodalmáról nyújt Muḥammad b. Ishāq **Ibn an-Nadīm** (megh. 385/995) egy munkájában, amely a régi arab irodalomtörténet legkiválóbb forrásmunkája: *al-Fihrist* (Lajstrom). Tartalma a tulajdonképpeni muszlim vallástudományokon túl a régiektől (elsősorban a görögöktől) átvett tudományok irodalmára is kiterjed. Különösen ez utóbbiakra nézve szolgál elsőrendű forrásul.

Az irodalom fellendítése nagyon fontos volt al-Ma'mūn kalifa számára. Ez abból is kitűnik, hogy midőn a kalifa III. Mihály bizánci császárral békét kötött, a békefeltételek közé egy olyan pontot is felvett, amely a császárt arra kötelezte, hogy a birodalom könyvtáraiban található jeles könyvekből egy-egy példányt a bagdadi nagy könyvtárba szállítson. A fordítások elvégzésére Bagdadba hívta azon szír nyelvű tudósokat, akik a görög tudományos hagyomány keleti képviselői voltak.

E tudományos tevékenység folytatókra talált a következő kalifák alatt is. A fordítások terén leginkább **Quṣṭā b. Lūqā** al-Ba'labakkī (300/913 k.) tűnt ki, aki arisztotelészi iratokon, Plutarkhosz némely értekezésén kívül különösen matematikai és asztronómiai műveket fordított, főleg Euklidész nagy matematikai művét (*Elemek*). Mellette a korszak legnevezetesebb fordítója **Ḥunayn b. Ishāq** (megh. 260/874), aki orvosi munkákon kívül leginkább Platón írásait, Porphürioszt és Arisztotelész műveinek görög magyarázóit fordította arabra. Fordítási tevékenységével iskolát alapított, közvetlen hatása volt saját családjának tudós tagjaira, amelyből Ḥunayn példájára több neves fordító került ki. Köztük említendő fia, **Ishāq b. Ḥunayn** (megh. 298/910) és uno-

kaöccse, **Hubayš** b. al-Ḥasan al-A^csam ad-Dimašqī (megh. 287/900 k.), aki Dioszkoridész növénytani és Galénosz orvosi munkáiból fordított le néhányat arab nyelvre. Filozófiai munkák mellett különösen matematikai könyvek fordításával tűnt ki e korszakban **Tābit b. Qurra** al-Ḥarrānī (megh. 288/901), aki eredetileg hazájában a pénzváltás üzletéből élt, de Bagdadba költözve teljesen a tudomány művelésére adta magát.

3. Ily módon a kalifák buzdítása mellett, akik a fordítókat fejedelmi módon jutalmazták, a görög tudomány legjelesebb munkái adattak a művelt és tudománykedvelő arabok kezébe. Rájuk épülhetett fel aztán az az önálló tudományos tevékenység, amelynek fejlesztésében maguk a fordítók jártak elől. Mert már ők maguk is nemcsak nyelvismeretüket állították a kalifák szolgálatába, hanem önálló munkákkal is megvetették az eredeti arab irodalom alapját a fordításokkal előkészített tudományszakokban. Hogy csak az éppen megnevezett fordítókról szóljunk, Qusṭā-nak fordításai mellett számos önálló orvostudományi és csillagászati munkája van. Ḥunayn számos orvostani dolgozatával, melyeket mint al-Mutawakkil kalifa udvari orvosa írt, a régi arab orvostudomány leghíresebb képviselője lett. Tābit b. Qurra egy sereg önálló matematikai munkát írt és a számelmélet terén is nagy érdeme volt. Körülbelül százötvenre teszik dolgozatainak számát a tudomány különböző ágaiban, mely tevékenységében, úgy mint Ḥunaynt, saját családjának tagjai is követték: fiai és unokái is helyet foglalnak az arab tudományos irodalomban.

Bajos volna e korszak kiváló tudósait és íróit azon szakmák szerint osztályozni, amelyekben irodalmi működésüket kifejtették. A vallás körébe nem tartozó tudomány, a bölcsészet és az ún. egzakt tudományok csaknem egy foglalkozási körként tűnnek elénk. Az orvostudomány művelői rendszerint filozófusok, matematikai és csillagászati írók voltak, s a többi tudományt is bevonták tanulmányaik körébe. Bölcsész és természettudós e korszakban együvé tartozó hivatások művelője volt. Midőn tehát az egyes tudományokon végigmegyünk, hogy legkiválóbb képviselőikkel megismerkedjünk, nem fog meglepni bennünket az a jelenség, hogy a tudósok sokoldalúsága az ilyen szakszerű felosztást majdnem lehetetlenné teszi. Mindamellett a jobb áttekinthetőség kedvéért az egyes írókat, amennyire lehet, abba a szakmába helyezjük, amelynek híruket leginkább köszönhetik és amelyben kifejtett tevékenységük a tudomány keleti és nyugati fejlődésére a legnagyobb hatással volt.

A keleti filozófia

4. A tulajdonképpeni filozófián kezdjük. Mielőtt ennek irodalmi képviselőire áttérnénk, előre kell bocsátanunk, hogy filozófusoknak (*faylasūf*) az arab irodalomban csak azokat nevezik, akik Arisztotelész és magyarázóí nyomdokait követik. Amit az arabok 'filozófiával' (*falsafa*) jelölnek, kizárólag az az elmélkedési mód, amely Arisztotelészből indul ki; ugyanaz, amit nyugaton *peripatetikus* filozófiának neveznek. Minden egyéb elmélkedési mód, habár tárgyai a kérdések ugyanazon csoportjába tartoznak, ki van zárva a filozófia köréből.

5. Elsősorban áll a kizárás a gondolkodás azon módszeréről, amelyet fent a *kalām*, művelőit a *mutakallimūn* néven ismertünk meg és akik az arisztotelészi filozófiával párhuzamosan, sőt vele egyenesen ellentétben a létezés legfinomabb kérdéseiről elmélkedtek. Láttuk, hogy a gondolkodók elmélkedésüket a vallás kérdéseivel hozták kapcsolatba. A hagyományos felfogástól legfüggetlenebbül gondolkodott a *mutakallimūn* azon csoportja, akiket mu'tazilitáknak ('visszavonulók') neveznek és akik különösen al-Ma'mūn és al-Mu'tasim kalifák alatt tudtak érvényesülni, míg al-Mutawakkil alatt háttérbe szorultak. A vallás mellett a *mutakallim*-ok a metafizika kérdéseivel is elmélyülten foglalkoztak, de olyan módszerrel és olyan eredményekkel, amelyekkel az Arisztotelész nyomán megindult gondolkodásmóddal homlokegyenest ellentétbe helyezkedtek.

6. A görög filozófusok irodalmából a kalifák buzdítására Arisztotelészen kívül sokat fordítottak Platón írásaiból, és nagyon korán megismerkedtek a platóni filozófia azon hajtásával, amely mint újplatonizmus ismeretes. Ez a világnézet az egész mindenséget az istenség fokozatos kisugárzásának (*fayḍ*) tartotta, amely az Ő végtelen gazdagságából szellemi szubsztanciákat, a világértelmet (*al-^ʿaql al-kullī*), abból közvetve a világlelket (*an-naḥs al-kulliyya*) sugározta ki, míg a fokozatos kisugárzás az anyagi világig ér, amely e láncolat által részese az egyetlen, végtelen, jóságos, de lényegében felfoghatatlan istenségnek. Ezen az alapon alkották meg az újplatonisták a világegyetem rendszeréről való felfogásukat és alkalmazták az erkölcsi és vallásos kérdésekre is. Rendszerükben nagy súlyt kap az ember halála után következő új élet (*al-ma'ād*, 'a visszatérés'), midőn tiszta ismeretek és helyes cselekedetek által az anyagi életből kibontakozva, az anyagiság akadályaitól megszabadulva visszatér szellemi ősforrásához, a tiszta értelem világába, amelyből lelke kisugározott. A halál ennél fogva igazában véve nem egyéb, mint újjászületés, amellyel az emberi lélek eléri igazi rendeltetését.

Az iszlám gondolkodóira is nagy hatást tett az újplatonista rendszer. Követői azt a célt tűzték ki, hogy e világnézetet az iszlám tanaival összhangba hozzák. A *ṣūfī* (misztikus) tanokban félreismerhetetlen módon tükröződik az újplatonizmus, de a hagyományos iszlám nemigen tudott megbarátkozni vele, úgy gondolták, hogy tanait eredeti jelentésüktől elhajlítja és tőle idegen ösvényekre vezeti.

E világnézetet az iszlámon belül elsősorban egy Bašra-ban és Bagdadban a IV/X. században alakult titkos társaság művelte, amely ezen gondolati rendszert nemcsak a természettudományos szemléletre, hanem a vallás és erkölcs kérdéseire is alkalmazta. E társaság tagjai magukat “az őszinteség testvéreinek” (**Iḥwān aṣ-Ṣafā'**) nevezték. Tanaik összességét egy névtelenül kibocsátott rendszeres munkában dolgozták fel, amely bizonyára a társaság vezéreinek közös dolgozata volt. A mű ötven értekezésben tárta elő e filozófiai társaság elmékedéseit és azok alkalmazását a vallás tanaira e cím alatt: *Rasā'il Iḥwān aṣ-Ṣafā'* (Az őszinteség testvéreinek értekezései). Az volt a céljuk, hogy az újplatonikus gondolkozáson alapuló világnézetet általánossá tegyék és az iszlámon belül jogosultságot vívjanak ki számára. Az értekezéseket a *Qur'an*-ból és a *ḥadīth*-ből kölcsönzött idézetekkel szőtték át, amelyeket a saját értelmükben alkalmaztak, hogy tanaik mellett bizonyítsanak. Természetes, hogy ez az alkalmazás sokban eltért a szövegek hagyományos, azok nyilvánvaló (*zāhir*) értelmét követő magyarázatától és mélyebben fekvő belső (*bāḥin*) értelmet keresett mögöttük.

7. Mármost a tulajdonképpeni arab filozófiára, vagyis az arisztotelészire térve át, amely az arab irodalomban gazdagon kifejlődött, tudnivaló, hogy az nem hű és tiszta kifejezője a nagy görög bölcselő gondolatainak és rendszerének. Az arab filozófia Arisztotelész tanait azon alakban adja elénk, amint azt újplatonista értelmezői magyarázták, akik filozófiájukat ily magyarázat útján az arisztotelészi filozófiával kiegyeztetni óhajtották. Amit tehát arab nyelven arisztotelészi filozófiának adtak elő, az sok tekintetben eltér azon tanoktól, amelyek magukban Arisztotelész munkáiban találhatóak, sőt nagyon sokat visznek bele Arisztotelész rendszerébe, amitől ő maga még távol állt.

8. Ilyen értelemben az arab irodalomban a filozófia legelső önálló művelője Abū Yūsuf Ya'qūb **al-Kindī** (megh. 252/866 k.), tősgyökeres arab családból, a kúfai Kinda törzsből származott férfiú, amely az iszlám előtt fejedelmet adott az arab népnek; e törzshöz tartozott Imru' ul-Qays fejedelmi költő is. Mintegy 200 munkát írt, amelyek az ismeretek különféle köreiben mozognak: bölcsészeti, orvostani, csillagászati és matematikai munkákat, sőt még asztrológiai értekezései is vannak és a zenetudomány is képviselve van bőséges iro-

dalmi tevékenységében. A zenetudomány (*‘ilm al-mūsīqī*) általában a matematikai ismeretek közé van sorolva, e tudomány művelőinek a zeneelméletet is bele kellett vonni kutatásaik körébe.

Abū °Alī Aḥmad b. Muḥammad **Miskawayhi** (v. Ibn Miskawayhi) (megh. 421/1030), Rayy-ban született, iráni származású arab filozófus és történész volt. Filozófusként az erkölcsnek tulajdonította a legnagyobb jelentőséget. E kérdésről írt művének címe *Tahdīb al-aḥlāq wa-taḥīr al-‘rāq* (Az erkölcsök megjavítása és a vérerek megtisztítása), amely a görög hagyományok hatása alatt íródott.

9. A következő század vezető filozófusa a közép-ázsiai török származású Abū Naṣr **al-Fārābī** (megh. 339/950), aki tanulmányait Bagdadban folytatta és férfikorát Aleppóban a ḥamdānida fejedelmek mellett teljes visszavonultságban töltötte. Egy utazása során Damaszkuszban érte őt a halál. Hírét különösen Arisztotelész logikai munkáihoz (*manṭiq*) írt kommentárjai alapozták meg. Arisztotelész oly hű tolmácsául ismerték el, hogy az irodalomban e kitüntetett melléknéven szerepelhet: *al-Mu‘allim at-tānī* (‘a második tanító’), az első ugyanis maga Arisztotelész. Arisztotelészt magyarázó munkáin kívül írt számos matematikai és zeneelméleti dolgozatot; ez utóbbi tudomány terén az arab irodalomban alapvető érdeme van. Platón nyomán a politikai és az állami élet filozófiai tárgyalásával is foglalkozott (*nawāmīs*, törvények; *siyāsa*, államkormányzás). Nagy munkáin kívül sok kisebb értekezést is írt, amelyek közt a legelterjedtebbek egyike *Ārā’ ahl al-madīna al-fāḍila* (A kiváló társadalom embereinek véleményei), amelybe lélektani és etikai tanának rövid előadását is belefoglalta. al-Fārābī életfelfogása közel járt a *ṣūfī* tanokhoz, amelyet maga, bár az aleppói udvar kegyét élvezte, az élettől távol, elmélkedő magányosságba visszavonuló életmódjával valósított meg.

10. Összes elődjét háttérbe szorította azonban az al-Fārābī után egy évszázaddal író Abū °Alī **Ibn Sīnā** (megh. 428/1037), szintén közép-ázsiai tudós. A nyugati irodalomban Avicenna néven ismert. Afszánában, Buḥārā közelében született és tanulmányainak befejezése után egész életét a perzsi és közép-ázsiai fejedelmek udvaraiban töltötte. Egy ideig a hamadáni fejedelem vezire is volt. Kisebb munkáit nagyrészt az őt pártoló fejedelmi személyeknek ajánlotta. Ibn Sīnā korának legegységesebb elméje volt; alig van tudományszak, amelyhez vagy száz munkájában hozzá ne szólt volna. Írt vallástudományi, filozófiai, orvostudományi, csillagászati és egyéb természettudományi munkákat és értekezéseket. Világirodalmi hírnevét és jelentőségét különösen két nagy munkája alapította meg:

- a) *Kitāb aš-šifā'* (A gyógyítás könyve), amelyben teljes tudományrendszerét foglalta össze (filozófia, természettudományok, matematika és csillagászat). E munkából kivonatot is szerkesztett *Kitāb an-naġāt* (Az üdvözülés könyve) címen.
- b) *al-Qānūn fī t-ṭibb* (Az orvostudomány kánonja), amelyet latin fordításban az európai középkorban az orvostudomány legnagyobb tekintélyeként becsültek.

E munkákban Ibn Sīnā összefoglalta és rendszeresen előadta korszaka tudományának minden eredményét. A görög tudomány alapján mozgó fenti nagy könyvei mellett vannak azonban kisebb értekezései a legváltozatosabb tárgyakról. Némelyikükben filozófiai munkáival teljes ellentétben misztikus szempontokból indult ki, máskor allegóriákba foglalta tanítását. De nem ezek a munkái azok, amelyekhez híre kapcsolódott, hanem azok, amelyek a filozófiai és a természettudományi tanulmányok tetőpontját jelezték e században. Az ő filozófiai kifejtéseit tekintették a filozófiai világnézet érvényes formulájának. Ezért a filozófia ellenfeleinek támadásai is leginkább Ibn Sīnā művei ellen irányultak.

A nyugati filozófia

11. Ilyen támadásnak volt a filozófia – különösen abban az alakban, amelyben tételeit Ibn Sīnā megformálta – a következő nemzedékben kitéve a nagy al-Ġazālī részéről, aki e támadást megelőzőleg a filozófusok tanait összefoglalóan mutatta be *Maqāsid al-falāsifa* (A filozófusok céljai) c. munkájában. Miután ebben részrehajlás nélküli tárgyilagossággal adta elő a filozófia tételeit, *Tahāfut al-falāsifa* (A filozófusok [érveinek] cáfolata) c. munkájában törekedett kimutatni azok tarthatatlanságát és ellentmondásait azokon a pontokon és azokban a kérdésekben, amelyek a vallásos tanokkal érintkeznek. al-Ġazālī nagy hatású fellépésének az a következménye volt, hogy a VI/XII. századtól kezdve a filozófia önálló művelése a keleti iszlám világban hanyatlásnak indult. Az al-Ġazālī által a filozófiának üzent harcban ő volt a győztes, Ibn Sīnā pedig a vesztes fél. De az eredmény nem jelentette a filozófia teljes elbukását az iszlám műveltségében; midőn csillaga Keleten lealkonyodott, nagy fényrel lépett elő a nyugati iszlám látóhatárán, Andalúziában és közvetve a vele kapcsolatos Észak-Afrikában.

12. A VI/XII. században támadtak legkitűnőbb képviselői, akik közül érdemes a következőkkel megismerkednünk: Abū Bakr **Ibn Bāġġa** (megh.

533/1138), zaragozai születésű ember, aki Sevilleban és Granadában, később Fezben, az almoravida (al-Murābiṭūn) szultán udvarában élt; éppoly jeles volt a filozófiában, mint az orvostanban és a természettudományokban. A középkori európai irodalomban Avempace néven volt ismeretes. Sok értekezése közt legnagyobb elterjedése *Tadbīr al-mutawahhid* (A magányban élő életmódja) c. iratának volt, amelyben a köznéptől visszavonuló nemes gondolkodó világfel-fogását mutatta be.

Abū Bakr Ibn Ṭufayl (megh. 581/1185), aki előbb Granadában állami szolgálatban működött, később az almohád (al-Muwahhidūn) uralkodó udvari orvosa és vezire volt Marokkóban. A középkori Európában Abubacer néven volt ismert. A világirodalomban *Risālat Ḥayy Ibn Yaḡzān** (Értekezés Ḥayy Ibn Yaḡzānról) c. műve révén vált híressé. E filozófiai elbeszélés hőse, akinek nevét a könyv címe mutatja, egy elhagyatott szigeten született, távol minden emberi társadalomtól. Dajkája egy gazella. Egész ifjú- és férfikorát egyedül, minden emberi érintkezéstől elszigetelten tölti el, és minden tanítás híján, csupán önszemlélettel és magányos elmélkedéssel a természeti tapasztalatok és ismeretfejlődés minden fokán át az ismeret legmagasabb fokáig jut el. Már Ibn Sīnā megteremtette Ḥayy Ibn Yaḡzān alakját egyik misztikus irányú munkájában, de csak Ibn Ṭufayl kölcsönzött ezen alkotásnak filozófiai jelentőséget, midőn az ismeretek fokozatos fejlődését mutatta ki benne.

13. Az arab filozófiában Abū l-Walīd Ibn Rušd (megh. 595/1198) jutott a tökéletesség legmagasabb fokára. Azonos nevű nagyapja (megh. 520/1126) híres mālikita törvénytudó és córdobai bíró volt, ezért a nagyapjától való megkülönböztetés céljából a filozófust szokás az al-Ḥafīd ('unoka') névvel is illetni. Európában neve Averroës alakban vált ismertté. Különben maga is sokat foglalkozott a törvénytudományokkal szülőhelyén, Córdobában, sőt Sevilleban bíróként is működött, míg az almohád fejedelem orvosául nem hívta Marokkóba. Számos munkájában Arisztotelész magyarázatával foglalkozott. A nagy görög filozófus tanaiba arab magyarázói számos olyan elemet csempésztek, amit Ibn Rušd valódi arisztotelészi tannak nem akart elismerni, és amelytől az arisztotelizmust megtisztítani óhajtott. Arisztotelész nála a forráshoz közelebb álló, valódibb, mint elődeinél, különösen Ibn Sīnā-nál. De azért Ibn Rušd sem szabadult meg sok újplatonikus elemtől, ami a görög magyarázók nyomán Arisztotelész rendszerébe került. E szakszerű írásokon kívül legfontosabbak a művelt közönség érdeklődésére számító értekezései, amelyekben kifejti a filozófia viszonyát a valláshoz, különösen a teológusok (*mutakallimūn*)

* Magyarul *A természetes ember* címen jelent meg 1961-ben.

ellenében, akiknek módszerét a legkeményebb módon ítéli el. Mélyreható azon műve, amelyet al-Ġazālī támadó műve ellen írt a filozófia védelmére *Tahāfut at-tahāfut* (A cáfolat cáfolata) címen, és amelyben al-Ġazālī ellenvéleményeit pontról pontra igyekszik elutasítani. Averroës e munkáját a középkori európai bölcselek buzgón tanulmányozták, forrásul használták az arab filozófia megismerésére. De érdekes ennek a könyvnek a hatása egy másik nevezetes mozzanat miatt is. Ugyanis II. Muḥammad szultán, Konstantinápoly meghódítója, aki nagy érdeklődéssel kísérte a filozófiai mozgalmakat, egy bašrai teológust, Muṣṭafā **Hogāzāda**-t (IX/XV. század), a híres Tāšköprüzāda apját azzal bízta meg, hogy al-Ġazālī módjára írjon egy újabb *tahāfut* jellegű művet. Nevezett vallástudós a megbízatásnak eleget tett és művének ugyanazt a címet adta, amellyel három évszázaddal előbb al-Ġazālī intézte támadásait a filozófia ellen.

A matematikai irodalom

14. Hogy milyen nagy hatása volt az arabok tevékenységének a matematikai tudományok terén, világosan bizonyítja azon nyelvi tény is, hogy az *algebra* műszó, amellyel Nyugaton a matematika egy jelentős területét jelölik, az arab nyelvből van átvéve. Ti. *al-ġabr* 'a hiányos részek kiegészítése', vagyis azon számtani műveletek, amelyek segítségével ismert mennyiségek alapján egyenletek felállítása által egy keresett ismeretlent megtalálhatunk. E műszó átvétele arról világosít fel bennünket, hogy a nyugati világ kiktől tanulta meg legelőször az algebrát.

A legelső arab matematikai író, akinek művei ránk maradtak, Abū Ġa'far Muḥammad b. Mūsā **al-Hwārizmī** (megh. 235/849 k.), éppoly tudós volt a matematikában, mint az asztronómiában. Azon férfiak egyike volt, akiket al-Ma'mūn kalifa a fent említett *Dār al-ḥikma* nevű tudományos intézetbe meghívott. Ő írta az első algebrát, és a kalifa rendeletére csillagászati táblákat is szerkesztett.

A jeles matematikusok közé tartoztak e korszakban azok is, akikkel a görög munkák fordítói között ismerkedtünk meg, s akik e fordítói tevékenység mellett önálló munkákkal is gazdagították a tudományt. Elég ezek közül most visszaidéznünk Tābit b. Qurra-t és a családjából való tudósokat. A későbbiekben a matematikai irodalomban kiváló helyet foglal el Abū Bakr Muḥammad **al-Karāġī** (megh. 407/1016), aki matematikai tankönyvét, *al-Kāfī fī 'ilm al-ḥisāb* (A kielégítő [összefoglaló] – a számtan tudománya) Faḥr al-Mulk buwayhida vezírnek ajánlotta, amiért is a könyvet *al-Faḥrī*-nak nevezte el.

A csillagászat irodalma

15. A matematikával párhuzamosan járt a csillagászat fejlődése. Ennek kezdetei az araboknál al-Mansūr kalifa idejére nyúlnak vissza, aki egy ind asztronómiai munkát (*Siddhānta*) arabra fordíttatott le, amely fordításból később a matematikusok közt említett Abū Ġa'far al-Hwārizmī egy kivonatot készített. Még nagyobb hatást gyakorolt az arab csillagászat kialakulására Ptolemaiosz alexandriai görög matematikus és csillagász (Kr.u. II. sz.) nagy asztronómiai munkájának arab fordítása, amelyet 214/829-ben **al-Ḥaġġāġ b. Maṭar** készített, és amely a későbbi korok csillagászati tevékenységének kiindulópontjává szolgált. E fordítás címe *al-Maġisṭī* (*Almagest*), ennek alapján ismerték Ptolemaioszt az európai középkorban.

Az arab irodalomban az asztronómia legkiválóbb képviselői a következők voltak: Aḥmad b. Kaṭīr **al-Farġānī** (Alfraganus), aki irodalmi munkáin kívül arról nevezetes, hogy 247/861-ben Egyiptomban egy új Nílus-mérő (nilometer, *miqyās*) alkotásával volt megbízva, amely a Nílus áradásainak mérésére szolgált. **Abū Ma'shar** al-Balḥī (megh. 272/885), akinek inkább asztrológiai számításai váltak híressé a keleti világban. Muḥammad **al-Baṭṭānī** (megh. 317/929), aki a nyugati irodalomban Albategnius néven ismeretes, nevezetes csillagászati táblák szerkesztője volt, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a csillagászat fejlődéséhez, míg egy másik alapvető munkájában, amely Európában *Opus astronomicum* c. lett ismert, a trigonometrikus függvények használatát vezette be a tudományba. Abū 'Alī **Ibn al-Hayṭam** (megh. 430/1038) egyike a Kelet legnagyobb matematikusainak és csillagászainak, akinek az volt a szerencsétlensége, hogy a Nílus áradásainak szabályozására akart vállalkozni. E célra őt al-Hākim fātimida kalifa országába hívta, de a tudós csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy sikertelen vállalkozásba fogott. Ezért az uralkodó haragját vonta magára és haláláig rejtőzködve kellett élnie. Magányos visszavonultságát világraszóló munkái megírására használta fel, amelyek az európai tudományban is nagy fontossággal bírnak. Itt Ibn al-Hayṭam neve az Alhazen alakot öltötte fel. Különösen az optika az, amelyben Alhazen a tudomány történetének egyik kiemelkedő alakjaként ismeretes.

Az arab orvostudomány

16. Az arab orvostudomány a nagy görög orvostudósok munkáinak fordításával és tanulmányozásával indult meg, és önálló fejlődését azon bő tapasztal-

talatoknak köszönheti, amelyeket a kalifák által a nagyvárosokban alapított közkórházak az orvostudomány elméleti fejlesztéséhez nyújtottak. E fordítási és az azt kiegészítő magyarázó tevékenységből, valamint az épp említett gyakorlati megfigyelésekből és tapasztalatokból már korán hatalmas önálló irodalom bontakozott ki, amelynek művelése, mint azt Ibn Sīnā példája is mutatja, a bölcsélet művelésével járt karonfogva. Ibn Sīnā-t az orvosi irodalom képviselőinek nagy sora előzte meg, amelyből különösen Abū Bakr Muḥammad b. Zakariyyā **ar-Rāzī** (megh. 313/925 v. 323/935) emelhető ki. Szülővárosából, Rayy-ból (**Horāsān**) már érettebb férfikorában Bagdadba került orvosi tanulmányokra, amelyeket aztán részint szülőföldjén, részint Bagdadban mint kórházak igazgatója a gyakorlatban folytatott. Fejedelmi udvarokba is hívták udvari orvosnak, mialatt nagyhírű munkákban az orvostudomány legjelentősebb továbbfejlesztőjévé vált. Számos munkája van az orvostudomány egyes fejezeteiből pl. a himlőről (*al-ḡadarī*) stb. Legmaradandóbb hatása nagy összefoglaló könyveinek volt: a *Kitāb al-ḥāwī* (Az összegyűjtő), amely harminc részben az egész orvostant és sebészetet rendszeresen öleli fel, valamint a sāmarrāi fejedelemnek, Manšūr b. Ishāq-nak ajánlott műve, *aṭ-Ṭibb al-manšūrī* tíz könyvben. E munkákat nagyon korán lefordították latin nyelvre, és szerzőjüket az európai orvostudományban is nagy tekintéllyé emelték, melyben mint Rhazes szerepel.

Kevéssel utána az andalúziai arabság körében is feltűnt egy nagy hatású orvostudós, a córdobai Abū l-Qāsim **az-Zahrāwī** (megh. 403/1012), akinek számos munkája Abulcasis név alatt ment át az európai orvosi irodalomba. Keleti kortársa volt Ibn Sīnā, akinek *Qānūn*-ja ugyancsak a középkor legjelentékenyebb orvostudományi munkái között foglal helyet.

Abū Marwān °Abdalmalik b. Abī l-°Alā' Zuhr **Ibn Zuhr** (megh. 557/1161) sevillai születésű andalúziai orvos és tudós volt, akit a középkori Európa csak Avenzoar néven ismert. Hat művéből csak három maradt fenn, amelyek közül is kiemelkedik a *Kitāb al-iqtisād fī islāḥ al-anfus wa-l-aḡsād* (A gazdaságosság könyve – a lelkek és testek megreformálása) és a *Kitāb al-aḡdiya* (Az ételek könyve).

Egy századdal később nagy neve volt kora orvosai között a híres zsidó tudósnak, Abū °Imrān Mūsā Ibn Maymūn-nak (megh. 600/1204), akit Európában csak **Maimonides** néven ismerünk. Córdobában született, de az Almohádok alatt családjának keletre kellett mennie. Egyiptomban telepedett le, ahol az ayyūbida udvarban mint orvos működött. Valláskülönbség nélkül nagy híre volt mint bölcselőnek és orvostudósnak, felekezetének egyik legnagyobb alakja mint teológiai és vallásfilozófiai író. Arab nyelven írta *Dalālat*

al-hā'irīn (Tévelygök útmutatója) c. korszakalkotó könyvét, amelyben a valóság tanait az arisztotelészi bölcsélet szempontjából fejtegeti, és amely az arab arisztotelianizmus legkitűnőbb irodalmi termékei közt foglal helyet. Orvostudományi értekezései közül többet azon fejedelmek felszólítására írt, akik orvosi tanácsával éltek.

A természetrajzi irodalom

17. Ide tartoznak még az arabok természetrajzi munkái is. Már az *adab* kapcsolatában szóltunk al-Gāhiz-nak azon munkájáról, amelyben ugyan az *adab* szempontjából tárgyalta az állatvilágot, de amelyben természetrajzi szempontból is nagyon élesszemű megfigyelőnek bizonyult. A botanikát gyarapította Abū Hanīfa **ad-Dīnawarī** (megh. 282/895) könyve, a *Kitāb an-nabāt* (A növények könyve). Míg ebben szintén túlnyomóak az *adab*-szempontok, amelyekre a tárgy alkalmat nyújt, addig Abū Muḥammad **Ibn al-Bayṭār** (megh. 646/1248) andalúziai tudós már a gyógyszerészet szempontjából tárgyalta a növénytant. Kiterjedt utazásokat tett Egyiptomban, Szíriában, Kis-Ázsiában és Görögországban a növényvilág beható tanulmányozása céljából, és az egyiptomi és szíriai fejedelmi udvarokban dolgozta fel e téren szerzett nagy tudományos tapasztalatait. Legnevezetesebb munkája *al-Gāmi' fī l-adwiya al-mufrada* (Az összegyűjtő – az egyszerű gyógyszerek). Az ásványtan terén kiváló munkát írt Šihāb ad-Dīn **at-Tifašī** (megh. 651/1253), *Azhār al-afkār fī ḡawāhir al-aḡḡār* (A gondolatok virágai – a drágakövek) címen. Mind a három természeti kört (az állat-, növény- és ásványvilágot) felöleli Zakariyyā **al-Qazwīnī** (megh. 682/1283), aki az iráni Qazwīn-ban született, de életének egy részét Damaszkuszban töltötte, míg az utolsó 'abbāsida kalifa, al-Mu'atašim alatt Irakban mint *qādī* működött. Munkájának címe *'Aḡā'ib al-mahlūqāt wa-ātār al-bilād* (A teremtmények csodái és az országok nevezetességei). Két részből áll, amelyeket a könyv címében jelez; az elsőben az égitesteknek egy népszerű csillagászat keretében történő ismertetése után áttér az állat-, növény- és ásványvilág nevezetességeinek fejtegetésére; a második részben a hét klíma (*iqlīm*, égvő) során, amelyekre a régi földrajz a lakott világot (*ar-rub' al-maskūn*, azaz a föld azon negyede, amely emberek által lakott) felosztja, a legnevezetesebb országokat és városokat tárgyalja. E könyv tehát éppúgy tartozik a természet-, mint a földrajzi irodalomba.

Az egzakt tudományok forrásai

18. Az araboknak a bölcsészetben és az egzakt tudományokban tanúsított gazdag tevékenységéről, valamint ezen tudományok arab nyelvű képviselőiről, életrajzokról és munkáikról a legrészletesebb tájékozást két nagy forrás-munkából meríthetjük. Az egyik szerzője Abū l-Ḥasan Ġamāl ad-Dīn **al-Qifṭī** (megh. 646/1248), aki Qifṭ-ben (Koptos), Felső-Egyiptomban született. Családja régebbi idők óta az állami hivatalokban tünt ki, ő maga is az aleppói fejedelem vezíri hivatalában szolgált. Híres volt mint szenvedélyes könyvgyűjtő; kora több híres tudósa merített a nála felhalmozott irodalmi kincsekből, amelyek neki is lehetővé tették többrendbeli irodalom- és tudománytörténeti munka szerkesztését. Közülük a legnevezetesebb egy nagyszabású munka, amelyben a bölcselők és természettudósok történetét ismertette; e nagy munkából készült egy kivonat e cím alatt: *Tārīḥ al-ḥukamā'* (A tudósok története), amely ezen irodalom ismeretének egyik legfontosabb forrása. Ifjabb kortársa volt Muwaffaq ad-Dīn **Ibn Abī Uṣaybi'a** (megh. 668/1269), aki már szülei házában megismerkedett az orvostudománnyal: apja szemorvos volt Damaszkuszban. Ő maga is jeles orvossá képezte ki magát a Ṣalāḥ ad-Dīn által Kairóban alapított kórházban, később hasonló minőségben Szíriában működött. Munkája, amely az orvostudomány nagy képviselőit és munkáit ismerteti: *Kitāb 'uyūn al-anbā' fī tabaqāt al-aṭibbā'* (Pontos tudósítások – az orvosok osztályai).

19. Az első összefoglaló tudományos enciklopédia szerzője a balḥi Abū 'Abdallāh Muḥammad b. Aḥmad b. Yūsuf **al-Ḥwārizmī** (megh. 387/997) volt. Művének címe: *Mafātīḥ al-'ulūm* (A tudományok kulcsai). Két fő részből (*maqāla*) áll. Az első a *šarḥ*-ával és kapcsolt tudományokkal (*fiqh*, *kalām*, metrika, történelem) foglalkozik. A második rész az ún. régiek tudományait (filozófia, logika, orvostudomány, matematika, geometria, asztronómia, zene, mechanika /*ḥiyal*/) mutatja be, s e részhez maga is fordított részleteket görög szerzőktől.

V. Fejezet

Földrajzi irodalom

A földrajzi irodalom kezdetei

1. Igen kevés nyoma maradt a fordítási tevékenység azon részeinek, amely a görög földrajzi irodalomra terjedt ki. Ptolemaiosz geográfiai munkája volt az alapkönyv, amelynek arab feldolgozói közt **Tabit b. Qurra** és **Abū Gaʿfar al-Hwārizmī** nevével találkozunk. A ránk maradt arab földrajzi irodalom különösen politikai és közigazgatási szempontoknak köszönheti eredetét. A nagy kiterjedésű kalifátus megfelelő kormányzása szükségessé tette, hogy minden egyes tartománynak népesedési, adózási és egyéb társadalmi viszonyairól pontos tudomással bírjon a központi kormányzat, hogy ismerje a tartományok egyes helységeit, azok helyzetét, lakosságának számát és körülményeit. Ezenfelül a postaforgalom is szükségessé tette, hogy a birodalom földrajzi körülményeiről részletes adatok álljanak rendelkezésre. Már az Umayyádok kezdeményezték a postaintézményt (*barīd*), amely az ʿabbāsida korszakban érte el tökéletes rendszerességét. A birodalom egyes pontjain gondoskodtak postaállomásokról és lóváltásról, amelynek segítségével a gyors személy- és levélforgalom a központból a birodalom legtávolabbi részeibe is lehetővé vált. Ez úton elsősorban a kormány rendeleteit küldhették a lehető leggyorsabban a tartományokba, de a tartományokban működő kormányzati közegek is ily módon érintkezhetek a központtal, de utazók és levelezők hasznát vették a magánélet céljaira is. Ennek az intézménynek a szolgálatában megfelelő hivatalnokszemélyzet állt rendelkezésre minden állomáson. A tartományok fővárosaiban a helytartó mellett működött a postaigazgató, aki nemcsak a posta ügyeit igazgatta, hanem politikai jelentéseket is kellett küldenie Bagdadba, ahol az egész birodalmi postaügy egy külön államhivatalban (*dīwān al-barīd*) összpontosult, amely a tartományok postaigazgatóitól érkezett jelentéseket is kezelte. Ez a postaügy és szervezete a geográfiai feljegyzések legelső mozgatórugói közé tartozott. Nem lehettek meg pontos jegyzékek nélkül a különféle utazási irányokról, a helységek egymás közti távolságáról, maguknak a közbeneső helységeknek helyzetéről és körülményeiről. Ilyen közigazgatási szükségletek teremtették meg a legelső földrajzi feljegyzéseket, amelyekből aztán egyéb műveltségi mozzanatok hozzájárulásával az országok és lakosságuk minden

oldalról való ismeretére törekvő gazdag irodalom fejlődött, amely lassan-lassan felszabadulva a pusztán közigazgatási szempontok alól, a tudományos ország- és útleírások színvonalára emelkedett.

Átfogó földrajzi leírások

2. A legkorábbi geográfus °Ubaydallāh **Ibn Hurdādbih** (megh. 280/893) perzsa származású ember volt, aki Bagdadban nagy zenei és *adab* műveltségre tett szert. Mint apja, aki Ṭabaristān tartomány helytartója volt, ő is az állam szolgálatába lépett, és mint tartományi postaigazgatót alkalmazták az iráni Média tartományban, majd pedig a központi postahivatalban (*dīwān al-barīd*) működött. Ilyen minőségben írta *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (Az utak és tartományok) c. munkáját, amely a kalifátus tartományainak postaközpontjairól, az azokból kiinduló utazási irányokról és a tartományok adózási viszonyairól nyújt korára nézve pontos adatokat.

Még teljesen a közigazgatás igényeinek szolgált **Qudāma b. Ġa°far** (megh. 310/922), aki munkáival az arab szépirodalomhoz és filológiához is hozzájárult, de itt kiváltképpen *Kitāb al-ḥarāġ* (A földadó) c. könyvével jön számításba. Ebben – mint elődje – részletesen kifejtette a postaszervezet viszonyait, a tartományok közigazgatási beosztását, az egyes kerületek adózási és gazdasági viszonyait.

Már teljesebb körű szempontokból indult ki **Aḥmad b. Abī Ya°qūb b. Wādiḥ** (megh. 278/891), aki közönségesen csak **al-Ya°qūbī** néven ismeretes. Sokáig élt Arméniában és Horāsānban, majd nagy utazásokra indult; járt Indiában, Egyiptomban és az észak-afrikai tartományokban. Mindenütt beható kutatásokat végzett az országok és lakosságuk viszonyairól. Maga beszéli el, hogy ahol személyesen nem járt, az illető helységek lakóitól, akikkel útjain találkozott, megbízható tudósításra tett szert, amit munkájában feldolgozott. Művének címe *Kitāb al-buldān* (Az országok könyve). Bagdadból kiindulva kelet és nyugat felé ágazik el a kalifátus tartományainak és a nagyobb városoknak a leírásával, azután Szíriára, Egyiptomra és az észak-afrikai Maġrib leírására tér át, mely utóbbi különösen emeli munkája értékét. al-Ya°qūbī is nagy súlyt helyezett a gazdasági mozzanatokra. Jelentős földrajzírói munkáján kívül lesz alkalomunk vele még mint történetíróval is találkozni.

Ugyancsak *Kitāb al-buldān* címen írt a III/IX. század vége felé **Abū Bakr Ibn al-Faqīh al-Hamaḏānī**, aki munkájában nagy gondot fordított tárgya szépirodalmi kapcsolataira; kortársa, **Abū °Alī Aḥmad b. °Umar Ibn Rusta** (megh.

290/902 után) egy enciklopédiai munkájába (*Kitāb al-ʿlāq an-nafīsa*; A nagybecsű dísz tárgyak) belefoglalt egy földrajzi részt, amelynek bevezetőjéül a csillagászat szükséges ismereteit bocsátotta előre. Abū Zayd **al-Balḥī** (megh. 322/933) egy földrajzi munkáját vette alapul Abū Ishāq Ibrāhīm **al-Iṣṭahṛī** (írt 340/951 k.) és Abū l-Qāsim **Ibn Ḥawqal** (367/977 körül írt) földrajzi könyvében, amelynek mindketten a *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (Az utak és tartományok) címet adták.

E földrajzi forrásmunkák közt a legterjedelmesebb kört öleli fel, egyszerűs mind élénk és művészi előadása által a legélvezetesebb olvasmányt Abū ʿAbdallāh Muḥammad **al-Muqaddasī** [más olvasat szerint **al-Maqdisī**] (megh. 378/988) nyújtja, aki Jeruzsálemben született, és 375-78/985-89 körül írta földrajzi munkáját: *Aḥsan at-taqāsīm fī mawārifat al-aqālīm* (A legjobb felosztás – az égövek ismerete). Húsz év alatt az iszlám területének legnagyobb részét bevándorolta, nemcsak a földrajzi viszonyokat tanulmányozta, hanem pontosan megfigyelte a népek erkölcsi és művelődési viszonyait is. Minthogy utazásai közben maga is részt vett a lakosok társadalmi életében különféle hivatásokban, nagyon érdekes és hiteles tudósítást képes nyújtani sokoldalú személyes tapasztalatairól, amelyeket fölöttébb vonzó módon adott elő. Ő volt e korszak legkiválóbb geográfiai írója.

3. A földrajzi ismeretek bővülését azon követségek is előmozdították, amelyeket a kalifák és egyéb muszlim fejedelmek idegen, nem muszlim uralkodókhoz bizonyos céllal menesztettek. E küldöttségek irodalmi képességgel bíró tagjai ilyenkor a bejárt országokról, azok lakóiról, szokásaikról és intézményeiről, amelyek szokatlanságuknál fogva figyelmüket és érdeklődésüket felkeltették, jelentést szerkesztettek. Ezek a leírások az eddig bemutatott földrajzi irodalom körét lényegesen kitágítják, amennyiben az ismereteket az iszlám világon túlra terjesztik ki.

al-Muqtadir kalifa 309/921-ben követséget menesztett a volgai bolgárok fejedelméhez, mely küldöttségben Aḥmad **Ibn Faḍlān** is részt vett. Visszatérésük után erről az utazásról, a bejárt területekről, föld- és néprajzi tapasztalatairól terjedelmes leírásban adott számot. Ez a követjelentés a legfontosabb forrás az észak-európai népek viszonyairól ezer évvel a mi időnk előtt. Így például Ibn Faḍlān tudósításaiból értesülünk az orosz nép akkori állapotairól.

Nem sokkal Ibn Faḍlān utazása után (331/942) a sāsánida fejedelem udvarába, Buḥārāba érkezett egy ind fejedelem küldöttsége azon céllal, hogy a két fejedelmi család közt házassági frigyét hozzon létre. Mikor e küldöttség távoli hazájába visszatérni készült, a buḥārāi fejedelem kíséretet rendelt melléjük, amelynek egyik tagja **Abū Dulaf** Misʿar b. Muḥalhil al-Yanbūʿī (megh.

330/941) volt, egy Medina környékéről (Yanbū° partvárosból) való tudós költő, aki a sāsanida udvarban tartózkodott. Abū Dulaf erről az útról, amelynek során Tibeten, Malabáron, a Himalája vidékén, Afganisztánon át utazott, érdekes munkát írt e cím alatt: *‘Aġā’ib al-buldān* (Az országok csodái), amelyben Ázsia olyan vidékeit, amelyek a földrajzi irodalomban addig vagy egyáltalán nem, vagy csak hézagosan és megbízhatatlan módon voltak ismertetve, az arab földrajzi irodalomba bevezette. Ibn Faḍlān és Abū Dulaf munkáiból a későbbi írók bő kivonatot vettek át saját könyveikbe, és így ők is megőrizték tartalmukat és a belőlük levonható tanulságokat.

4. Fejedelmi rendeletre keletkezett e korszak egy nagy területre kiterjedő földrajzi munkája, amely – minthogy szintén túllépi a muszlim világ határait – szintén ide tartozik. Szerzője Abū °Abdallāh Muḥammad **al-Idrīsī** (megh. 561/1165), aki az Idrīsidák fejedelmi családjából származott, amely az általa alapított Fez területén (175-314/791-926) uralkodott. Már fiatal korában eljutott Córdobaba, amely akkoriban a tudomány egyik híres központja volt, ahonnan aztán később nagy utazásokra indult Észak-Afrikába és Kis-Ázsiába, amit II. Roger szicíliai király meghívására csakhamar még tovább kiterjesztett. E király azzal bízta meg őt, hogy a birtokában levő ezüst földtérképhez írja meg a magyarázó szöveget. Így keletkezett részint saját utazásai, részint más utazóktól szerzett értesülései alapján al-Idrīsī nagy földrajzi munkája, amelyet 548/1153-ban végzett be e címen: *Nuzhat al-muštāq fī iḥtirāq al-āfāq* (A vágyakozó gyönyörködése – a világtájak átszelése); keletkezése és rendeltetése miatt a *Kitāb Rūġār* (Roger könyve) nevet is viseli. Ez az arab irodalom első nagy összefoglaló földrajzi munkája, amelynek egyes fejezeteit nagyon hasznosnak találták és lefordították különböző európai nyelvekre. al-Idrīsī a könyvében tárgyalt európai, ázsiai és afrikai országokat a művelt ember magas szempontjaiból mutatja be, érdeklődést ébresztve a kultúrelvet fontos mozzanatairól. Könyve nagy fontosságúnak bizonyult többek közt nemcsak a VI/XII. század néprajzának dolgában, hanem belőle merítették a kereskedelmi érintkezés ismeretét is azon korszakra nézve, amelyre al-Idrīsī értesülései terjednek.

Egy-egy terület leírásai

5. Az arab föld- és néprajzi irodalom oly sok kiváló munkával is gazdagodott, amelyek nem egy nagy terjedelmű kört tűznek ki az ismertetés céljául, hanem egy korlátozott területre szorítkoznak, amelynek minden apró részleteire kiterjednek (monográfiák). Így pl. Abū Muḥammad al-Ḥasan **al-Hamdānī**

(megh. Šan‘ā-ban, Jemenben 334/945) dél-arábiai tudós tudományos törekvéseinek céljául tűzte ki, hogy hazájának, Jemennek földrajzát, dicső történetét és régiségeit felkutassa. E feladatának több munkában tett eleget, amelyek közül a földrajzi a legnevezetesebb: *Šifat ġazīrat al-‘arab wa-asmā’ bilādihā wa-awdiyatihā* (Az Arab-félsziget leírása, városainak és völgyeinek nevei).

E téren a legjelentékenyebb munkával adományozta meg a világirodalmat korszaka legnagyobb tudósainak egyike, a perzsa származású Abū r-Rayhān Muḥammad **al-Bīrūnī** (megh. 440/1048). Ibn Sīnā kortársa volt, akivel tudományos levelezést is folytatott, és akivel közös vonása volt az a tudományos sokoldalúság, amely mindkettejük műveiben tükröződik. al-Bīrūnī egyenlőképpen jeles volt a matematikában, csillagászatban, orvostudományokban, és történelemben. Mindezen tudományok, de különösen a csillagászat terén híres munkái vannak. A régi történelmet és kronológiát egy nagy fontosságú könyvvel gazdagította: *al-Ātār al-bāqīya ‘an al-qurūn al-ḥāliya* (Az elmúlt korszakokból megmaradt nyomok). A föld- és néprajzi irodalomban előkelő helyet foglal el *Tārīḥ al-Hind* (India történelme) c. munkája. Az iszlám terjesztésében híres szultán, Maḥmūd al-Ġaznawī nagy harci sikerei épp ez idő tájt hódították meg É-Indiát az iszlámnak. Ezt az alkalmat al-Bīrūnī arra használta fel, hogy több évig utazzon Indiában, tanulmányozza az országot és népeit. E tanulmányaiból keletkezett munkája Indiáról, amely addig teljesen ismeretlen területet tárt fel a tudománynak. Az iszlám tudományos irodalmának legdicsőbb termékei közé tartozik ez az úttörő munka. Indiai tanulmányának bevégezése után a ġaznawida udvar kitüntetéssel fogadta a nagy tudóst, aki haláláig ott élt.

Ide tartozik még egy Egyiptomot ismertető speciális munka, amelynek szerzője ‘**Abdallaṭīf al-Baġdādī** (megh. 629/1231). Szülővárosában, Bagdadban a Nizāmiyya főiskolán tanult, ahonnan később Damaszkuszba, majd Kairóba költözött, ahol Šalāḥ ad-Dīn udvarát a kor nagy tudósai ékesítették, és ahol ‘Abdallaṭīf az Azhar főiskola tanárai közt foglalt helyet. Tudós képességei nagyon sokoldalúan érvényesültek. Írt a *ḥadīṭ* körébe tartozó dolgozatokat, filozófiai és orvostudományi munkákat. Fő műve Egyiptomról írt könyve, amely a földrajzi és éghajlati viszonyokról éppúgy ír, mint a társadalmi életéről. Címe: *Kitāb al-ifāda wa-l-‘tibār fī l-umūr al-mušāhada wa-l-ḥawādiṭ al-mu‘āyana bi-arḍ Mišr* (A tudás és okulás könyve – az Egyiptom földjén megfigyelt dolgok és megvizsgált események).

6. Az eddig említettekén kívül még két mozzanatot kell tekintetbe vennünk, amelyek az arab nyelvű föld- és néprajzi irodalom gazdagságát és tartalmasságát előmozdították. Az iszlámnak mind vallásos élete, mind tudományos mozgalmi nagyon kedveztek a kiterjedt utazásokra való vállalkozásnak.

Az iszlám vallástörvénye szerint a kegyes igazhitűnek, ha módjában van, bármily távoli vidékről egyszer életében Mekkába kell zarándokolnia (*ḥaġġ*). Azán a tudományos élet kezdetétől fogva az iszlámban a (vallás)tudomány elsajátítása céljából (*talab al-ilm*) a tudásra vágyók a legtávolabbi országokba utazgattak egy-egy híres mesterhez. Andalúziából Bagdadba meg Horāsānba utaztak a tudásra vágyó ifjak, sőt meglelt férfiak is, hogy az ott működő nagy tudósok előadásain gyarapítsák tudásukat. Különösen a *ḥadīṭ* elsajátítása adott okot ilyen tanulmányutakra. A *ḥadīṭ* anyagot közvetlenül azon tekintélyek szájából óhajtották megtanulni, akik azt megszakítatlan *isnād* (hagyománylánc) mellékelésével tudták az első forrásig visszavezetni. Az épp említett vallásos kötelesség teljesítése és a nagy arányú tudományos törekvések a föld- és néprajzi ismeretek nagyszabású bővülésével jártak, és igen termékeny utazási irodalom fejlődött ki. Ebből az irodalomból itt két nevezetes munkáról teszünk említést.

Abū l-Ḥasan Muḥammad Ibn Ġubayr (megh. 614/1217) andalúziai tudós férfiú, aki három ízben tett zarándoklással egybekötött utazásokat az iszlám keleti országaiba. Az egyikről (578-581/1182-1186), amely öt Szírián, Irakon, Egyiptomon, visszautazásában pedig Szicilián át vezette, igen részletes útleírást (*Riḥla*) szerkesztett, amely mind előadásának varázsát, mind tanulságos tartalmát tekintve az utazási irodalom gyöngyei közé tartozik. Három évig volt útban, míg hazájából Mekkába és onnan visszatért. Ezalatt az iszlám műveltség leghíresebb központjaiban fordult meg. Mindegyiknek vallási, társadalmi és műveltségi viszonyáról, figyelemre méltó szokásairól és intézményeiről igen beható értesítést nyújtott.

7. Bár koránál fogva e könyv egy későbbi fejezetébe tartozik, az összefüggés kedvéért már itt megemlítjük az arab irodalom legnevezetesebb és minden elődjét túlszárnyaló utazási munkáját: *Tuḥfat an-nuẓẓār fī ġarā'ib al-amṣār wa-ʿaġā'ib al-asfār* (Az értelmesek értékes ajándéka – az országok ritkaságai és az utazások csodálatosságai). Szerzője Abū ʿAbdallāh Muḥammad **Ibn Baṭṭūṭa** (megh. 779/1377), Tangerből (Marokkó) származó arab tudós. Hazájából 22 éves korában azzal a céllal indult útnak, hogy a mekkai zarándoklatot teljesítse. Több ízben megfordult Arábia szent városaiban, de e kegyes utazásokat egyúttal arra is felhasználta, hogy rengeteg kerülővel Ázsia és Afrika kevéssé ismert vagy éppen ismeretlen vidékeit is bejárja és D-Európát is érintse. Arábiát, Szíriát, Perzsiát, Mezopotámiát, Zanzibárt, Kis-Ázsiát éveken át utazta be, Kis-Ázsiából a kipcsakok vidékére (Dél-Oroszország) ment át, ahol abban az időben Dzsingisz kán utódai uralkodtak. Konstantinápolyt is meglátogatta, s Buḥārān és Afganisztánon át az Indus völgyébe hatolt be. Delhiben, amely akkor a muszlim India fővárosa volt, két évig mint bíró működött, míg

az indiai szultán egy követséggel bízta meg a kínai császárhoz. Ez alkalommal beutazta Malabár partvidékét, Kalkuttából átment a Maldív-szigetekre, ahol ismét bírónak nevezték ki. Innen Ceylonba vitte utazási vágya, meglátogatta az indonéz szigetvilágot és Kína egy részét. 725-750/1324-1350-ig huszonöt évet töltött el ezeken az utazásokon. Hazatérte után sem nyugodott meg: 752-755/1351-1354 között újra vándorbotot ragadott, és utazást tett Marokkóból előbb Granadába, ahol akkor még muszlim fejedelem uralkodott, majd rövid szünet után a nyugat-afrikai szudáni övezetbe kirándult és egészen Timbuktuig jutott el. Huszonnyolc éven át csaknem szakadatlanul folytatott utazásainak eredményeit a fent említett vonzó útleírásban találjuk, amelyet európai fordításokban is olvashatunk. E rendkívüli munka gazdag adataival és változatos szempontjaival a földrajz, kultúrtörténet és az etnográfia értékes forrása, s a világirodalom legtanulságosabb utazási munkái közé sorolható.

A földrajzi szótárak és kézikönyvek

8. A földrajzi irodalom egy külön ágát alkotják a geográfiai szótárak. Ezekben mintegy a megelőző irodalom összefoglalásául ábécérendben egy-egy cikk keretében vannak tárgyalva a földrajzi nevek, mégpedig nem csupán földrajzi szempontból, hanem a pontos földrajzi meghatározásokon kívül egybe-szedve mindazt, amit filológiai és történeti szempontból az illető helyről közzölni lehet, pl. költemények, amelyek a helységekhez fűződnek, nevezetes események, amelyek ott megtörténtek, azon tudósoknak és jeles férfiaknak nevei, akik a helységekben születtek vagy éltek és tanítottak.

Abū ʿUbaydallāh **al-Bakrī** (megh. 487/1094) andalúziai tudós *Muʿğam mā istaʿğam* (A nehezen érthető dolgok szótára) cím alatt egy ilyen szótári munkát állított egybe, amelyben azonban csakis a régi arab költészetben előforduló helynevekre szorítkozott. E munka – habár az arab terület földrajzi ismeretére is nagy fontossággal bír – közvetlen céljával inkább a filológiát, a régi költők tanulmányozását szolgálja.

Nagyobb szabású és egyetemesebb célú munkát írt **Yāqūt** b. ʿAbdallāh ar-Rūmī al-Ḥamawī (megh. 626/1228). Görög származású ember volt, aki zsenge ifjúkorában mint rabszolga került Bagdadba, ahol egy kereskedő házában muszlim nevelésben részesült. Kiterjedt kereskedelmi utak keltették fel benne a geográfiai irodalom iránti szeretetet és fogékonyságot; ezek alkalmával ébredt fel benne a gondolat, hogy egy nagy enciklopédiaszerű munkában nemcsak az előző gazdag irodalmat ölelje fel, hanem feldolgozza saját utazása-

it és megfigyeléseit is, amelyek az iszlám területének nagy részére kiterjedtek. Ezeknek az irodalmi kutatásoknak és közvetlen tapasztalatoknak s tanulmányoknak eredményét Yāqūt nagy geográfiai lexikonja foglalja magába (hat vaskos kötetben kiadva) e címen: *Muḡam al-buldān* (Az országok szótára), amellyel az első effajta európai munkát csaknem négy évszázaddal előzte meg. Saját nyilatkozatából látjuk, mennyire mozdította elő nagy vállalata sikerét a birodalom távoli részeiben mindenfelé felvirágozó tudományos élet: “Tíz nagy nyilvános könyvtárt használtam Marw városában – írja –, ezekben búvárkodtam, tudományukból sok hasznot húztam; a könyvek szeretete elfeledtette velem családomat és szülőföldemet. Innen merítettem legnagyobb részét annak, amit munkáimban egybegyűjtöttem.” Az aleppói fejedelemség tudós minisztere, Ibn al-Qiftī adott neki módot arra, hogy hatalmas anyagát rendbeszedhesse és az ottani nagy könyvtárakból kiegészíthesse. Neki ajánlotta aztán enciklopédiáját, amelyet napjainkig a keleti földrajz leghasznosabb segédforrásaként használunk. Yāqūt munkája felöleli mindazon anyagot, amelynek feldolgozása elődje, al-Bakrī célját képezte, de messze túlterjed annak korlátolt körén, amennyiben az iszlám irodalmában ismert minden helységet belefoglalt munkájába, és a földrajzi tudnivalókon kívül történelmi, tudományos vonatkozásait is tárgyalja. A költők versei mellett, amelyekre az illető helységek alkalmat nyújtottak, felsorolja a helységekkel kapcsolatban lévő jeles embereket és munkáik jellemzését nyújtja. Ilyképpen Yāqūt *Muḡam*-ja nemcsak elsőrendű földrajzi segédmunka, hanem irodalomtörténeti tanulmányok céljából is haszonnal lehet forgatni. Yāqūt irodalomtörténeti érdeklődésének gyümölcsét különben egy másik szótárba rendezett munkában adta át a művelt közönségnek: *Muḡam al-udabā'* (Az irodalmárok szótára) címen, amelyben a tudósok életrajzait adta elő szintén ábécérendben.

9. A földrajztudomány gyakorlati alkalmazásának kiemelkedő alakja volt a XV. sz. második felében élt nagy ománi navigátor (*mu'allim*), Šihāb ad-Dīn Aḥmad Ibn Maḡid as-Sa^odī an-Naḡdī, akinek már apja és nagyapja is több műben foglalkozott a hajók navigálásával az Indiai-óceánon. Ő maga gyakorlati navigációs tapasztalatait csillagászati és földrajzi tanulmányokkal kiegészítve írta meg prózai és verses (*urgūza*) műveit, melyek közül kiemelkedik a *Kitāb al-fawā'id fī uṣūl 'ilm al-baḥr wa-l-qawā'id* (A hasznos tudnivalók könyve – a tengerészet és a hajózási szabályok alapjai) és a *Hāwiyat al-iḥtiṣār fī uṣūl 'ilm al-biḥār* (Rövid összefoglaló – a tengerészet alapja). Ő vezette Vasco da Gama portugál hajóst, amikor az 1499-ben a Jóreménység fokát megkerülve eljutott Indiába.

VI. Fejezet

Történetírás

A korai történetírás

1. A tudományos ismeretek iránti érdeklődés az arab nép régmúltjának búvárlásában is kifejezésre jutott. E kutatási kör részletei a régi költészet magyarázásában is megnyilvánultak, azonban rendszeresen a történelmi tanulmányok körében nyertek kifejezést. E tanulmányok nemcsak az arab régiségből hagyományozott történetekre (*aḥbār*), szokásokra és intézményekre terjedtek ki, hanem egyik legfontosabb elemét a régi arab törzsek genealógiai viszonyai (*‘ilm an-nasab, al-ansāb*) felkutatása és ismerete képezte. E kutatási körben a legnagyobb hírré tettek szert: Muḥammad **al-Kalbī** (megh. 146/763) és még inkább ennek fia, Hišām b. Muḥammad **Ibn al-Kalbī** (megh. 204/819), aki a legnagyobb szorgalommal gyűjtötte össze mindazt, amit a régi arabok viszonyairól, genealógiájáról és vallásáról az ő idejében még tudni lehetett, és olyan munkákba foglalta, amelyek azonban csak későbbi szerzők idézeteiben maradtak fenn.

2. A pogány idők emlékeinél sokkal nagyobb buzgalommal adták magukat a történetek iránt érdeklődő tudósok azon események feljegyzésére és értesítések összegyűjtésére, amelyek az iszlám kezdeteinek ismeretével a legszorosabb kapcsolatban állnak. Két tárgy állott az érdeklődés előterében:

- a) a Próféta életrajza és a vele kapcsolatos események (*sīrat ar-rasūl*);
- b) az iszlám első háborúinak eseményei (*al-mağāzī*).

Mindkét történetírási körnek kezdeményei még az umayyād korszakba nyúlnak vissza, de irodalmi kifejlődésükre csak az °abbāsida idők vallásos légkörében voltak adottak a feltételek. Mindkét ismeretkörre vonatkozó adatok szorosan *ḥadīṭ* alakjában vannak közölve. Minden egyes adat az első közlőre visszamenő *isnād*dal van ellátva, aki az adott esemény közvetlen szemtanúja volt. Minden nagyobb *ḥadīṭ* gyűjteménynek van egy-egy fejezete a *sīra* és a *mağāzī* köréből. A különféle egyedi adatok felhasználásából és összedolgozásából álltak elő a tárgyat lehetőleg kimerítő, összefüggő munkák mind a Próféta életrajzáról, mind az első háborúkról. Mindkettő alkotóelemeit a rájuk vonatkozó *ḥadīṭ* közlések képezik.

3. A Próféta életrajzáról a legrégebb összefüggő munkát Muḥammad **Ibn Ishāq** (megh. 151/768) medinai férfiú írta, aki később Irakba költözött, ahol al-Manšūr kalifa közelébe került. Ennek buzdítására szerkesztette *Sīrat Rasūl Allāh* c. munkáját, amelyet azon átdolgozásban birtokolunk, amelyet Abū Muḥammad °Abdalmalik **Ibn Hišām** (megh. 218/833) bašrai tudós végzett rajta. Ez a Próféta életrajzának klasszikus műve. A tudomány e szakát a későbbi nemzedékek is művelték, és e téren néhány jeles művel még tanulmányunk az utolsó részében is meg fogunk ismerkedni.

4. A *mağāzī*-irodalom alapvető munkáját Muḥammad b. °Umar **al-Wāqidī** (megh. 207/822) írta. E tudós ember Medinában született, ahol módjában volt a Próféta háborúiról a leghitelesebb tudósításokat összegyűjteni. Később Bagdadba költözött, ahol mint *rāwī* működött és az iszlám első történeteinek fontos munkáját megszerkesztette. Mint a *mağāzī* legfőbb képviselője, al-Wāqidī neve olyannyira híressé vált, hogy a későbbi időkben mindenféle, az iszlám régi háborúiról szóló könyvet is az ő nevéhez kapcsoltak, bár nem ő szerkesztette azokat, és tartalmukból könnyen kiderül, hogy későbbi idők termékei.

5. al-Wāqidī nemcsak a *mağāzī* hagyományok gyűjtésével foglalkozott, hanem mindazon közlések megőrzésével, amelyek a Próféta korszakát illetik, nevezetesen azon hirdásokkal, amelyek a Próféta közvetlen környezetében élő "társakra" (*aṣḥāb*), férfiakra és nőkre vonatkoztak. Ezen *hadī* alakban megőrzött életrajzi adatokat tőle tanítványa és titkára, Muḥammad **Ibn Sa'd** (megh. 230/844) vette át, akit ezért Kātib al-Wāqidī-nak (al-Wāqidī írnokának) is neveznek. Bašrai ember volt, aki azonban több évet töltött tanulással Mekkában és Medinában, az iszlám hagyományainak hazájában; majd Kūfában, a tudományos élet egyik fészkeiben, míg végre Bagdadba került al-Wāqidī-hoz, akinek bizalmas tanítványává, munkája folytatójává és beteljesítőjévé lett. Ibn Sa'd túlmelve a "társak" korán, az iszlám különféle vidékén szétszórt *tābi'ūn*-ről ('követők', akik a társakkal személyes érintkezésben álltak), sőt még az ezekkel érintkezett *tābi'ū t-tābi'īn*-ről ('a követők követői') tudomására jutott értesítéseket hiteles alakban, a legjobb személyes források alapján gyűjtötte össze. Ezt a csaknem a III/IX. század elejéig terjedő anyaggyűjtést osztályokra (*ṭabaqāt*) osztotta; egy-egy osztályban azon életrajzok foglaltak helyet, amelyek bizonyos helyi vagy személyes oknál fogva együvé tartoztak. Címe ennél fogva *Kitāb at-ṭabaqāt al-kabīr* (Az osztályok nagy könyve). Megbecsülhetetlen e könyv fontossága az iszlám két első századának történetére, amelynek legjelentékenyebb forrásai közé tartozik. Nemcsak a háborúk és hódítások eseményeire nézve szolgál tanúsággal, hanem a korszak irányító embereinek, uralkodóinak és hadvezéreinek, továbbá tudósai-

nak és tanítóinak, jámbor férfiaknak és nőknek jellemrajzára, belső életére, törekvéseire és cselekedeteire nézve is, amelyeket ezen híradások a legbehatóbb módon ismertetnek.

6. Ibn Sa'd nagy munkájának felosztási elvét az életrajzok nyújtották, de az egyes osztályokon belül nem időrendi sorban adta elő közléseit, hanem egy-egy személy körül csoportosította mindazon értesítéseket, amelyeket róla elérhetett, és ezeket befejezve egy másik életrajzra tért át.

7. °Alī b. Muḥammad **al-Madā'inī** (752-839) történész és *adab* szerző volt. Bašrában született, majd Madā'in-ban, később Bagdadban élt. Kritikai szempontok szerint megszürtte és rendezte a korábbi történetírók *mağāzī* és *sīra* műveit. Munkáit aṭ-Ṭabarī és al-Balādurī is forrásként használta. Az *adab* területén leghíresebb munkája: *al-Farağ ba'da š-šidda* (Megkönnyebbülés a baj után, vagyis: Minden jó, ha jó a vége) c. adomagyűjtemény.

Az évkönyvek

8. Ibn Sa'd módszerétől különbözik a történetek idősorrendben való előadása, midőn a történelmi munka szerzője előadásában évről évre haladt, egymás után előadva az egyes évek nevezetes eseményeit. Ezt az előadási módszert az arab történetírásban az a nagy férfiú követte, akivel mint *Qur'an*-magyarázóval annak helyén megismerkedtünk: Muḥammad b. Ğarīr **aṭ-Ṭabarī** (megh. 310/922). Nagy *tafsīr* munkáján kívül ránk maradt óriási történelmi kincsesháza is, amely széleskörű tudományos munkásságának halhatatlan emléke. aṭ-Ṭabarī nagy történelmi munkájának címe: *Tārīḥ ar-rusul wa-l-mulūk* (A próféták és királyok évkönyve). A világ teremtésénél kezdte, majd bibliai és perzsa történeteken át jutott el az iszlám keletkezéséig, ahonnan kezdve aztán az eseményeket évről évre következő rendjükben adta elő egészen a saját koráig, a 302/914. évig. Amiben aṭ-Ṭabarī elődei módszerét követte és ami munkáját a tudományos kutatás céljaira is különösen értékessé teszi, az a mód, ahogyan az előadott eseményeket közölte. Az *isnād* módszerét vette át, azaz minden egyes tényről való tudósítását egy szemtanúig vagy legalább kortársig vezeti vissza, akinek elbeszélését *hadīṭ* láncolatban szerezte meg. Előfordul, hogy ugyanazon tényről különböző forrásokra visszavezetve különböző, egymással nem mindenben egyező, sokszor éppen ellentmondó értesítésekkel bírt; ilyen esetekben az *isnād* láncolatok pontos feltüntetésével egymás mellett közölte az egymástól eltérő tudósításokat. Így az olvasó a történeteket különböző szempontokból figyelheti meg és annál elevebb és köz-

vetlenebb fogalmat alkothat róluk. Ennélfogva aṭ-Ṭabarī könyve nem pusztán történeti elbeszélést tartalmaz, hanem egyúttal kezünkre adja a történeteket hitelesítő okmányokat is. Ebben áll aṭ-Ṭabarī nagy történelmi művének érdeme és értéke a tudomány számára. aṭ-Ṭabarī-t joggal nevezhették az “arab történetírás atyjának”.

9. Míg aṭ-Ṭabarī munkája a világtörténelmi előzmények kapcsolatába helyezve az iszlám történetének egyetemes előadását nyújtja, addig idősebb kortása, Aḥmad b. Yaḥyā **al-Balādurī** (megh. 279/892) a *mağāzī* szempontjából veszi szemügyre az iszlám alakulását munkájában, a *Kitāb futūḥ al-buldān*-ban (Az országok meghódításai), amely az iszlám harci tevékenységének és győzelmeinek, a meghódított országokban való megtelepedésének képét nyújtja. A szerző még egyéb munkákkal is gazdagította az iszlám történetírást, amelyek közül csak részben ismerjük a *Kitāb ansāb al-ašrāf* (A nemesek genealógiái) c. nagy könyvet.

Érdekes ismerni a történetíró nevének okát is. Rendesen a neveknek azon elemei, amelyek a *nisba* nevet viselik, vagy az illető személyek helyi származását (Ṭabarī, Rāzī, stb.), vagy törzsbeli hovatarozását (Kindī, Ašma‘ī, Wāqidī, Kalbī) jelölik. Jelen esetben a személynév e része másra mutat. Ugyanis a keleti világban a mai napig az emlékezőtehetség erősítésére a *balādur* (*atropa belladonna*) nevű növény levelének élvezése van elterjedve. Ezzel élt a *Futūḥ al-buldān* tudós szerzője is, de oly mértéktelenül, hogy megártott egészségének, és épp az ellenkező esemény állott be: lelki betegségbe esett tőle; ezért kapt a Balādurī melléknevet.

Világtörténeti leírások

10. Eddig a történelmi irodalom azon termékeit vehettük szemügyre, amelyekben az iszlám terjedése mozzanatainak és fontos eseményeinek előadása képezi az író kizárólagos célját; legfeljebb az iszlám előtti arabság, a *ḡāhiliyya* történetei készíteneek elő az arab nép új korszakára. Világtörténeti szempont némileg aṭ-Ṭabarī-nál is mutatkozik, amennyiben az iszlám története előadásának egyéb, az iszlámmal szellemi vagy történeti kapcsolatba hozható népek történeteit bocsátja előre. Az izraelita történet mellett különböző terjedelemben tárgyalja a perzsa történet középső, az iszlámot megelőző nagy korszakát, a sāsānida királyokét. Sőt e korszak tudományos tárgyalásában ugyancsak aṭ-Ṭabarī erre vonatkozó fejezetét a nyugati történelmi tudomány a legfontosabb forrásként használhatta. E szempont azonban már kevéssel aṭ-Ṭabarī előtt

nagyobb mértékben érvényesült az arab történelmi irodalomban és az öt követő időben mind nagyobb terjedelemben domborodott ki.

Kevéssel aṭ-Ṭabarī előtt írta a kalifátus történetét ugyanaz az **Aḥmad b. Wāḍih al-Yaʿqūbī**, akivel a földrajzi írók közt az imént találkozhattunk. Láttuk, hogy milyen terjedelmes utazásokon szerezte meg tudományos tapasztalatait és nagy irodalmi műveinek anyagát. Ezek az utazások és tanulmányok átfogóbb szemléletet adtak neki, semhogy történelmi előadásában csak a saját népére korlátozza magát. Két kötetre oszlik *Tārīḥ* (Kronika) c. munkája; az elsőben szól az izraelitákról, indusokról, görögökről, perzsákról, egyiptomiakról és egyéb afrikai népekről; aztán az iszlám előtti arabokra térve átmegegy az iszlám részletes történelmére, amelyet al-Muʿtamid kalifa idejéig (256-279/869-892) folytat. Előadása minden tekintetben különbözik aṭ-Ṭabarī-étól. Nem nevezi meg forrásait; tudósításait nem támogatja *isnāddal*, ennél fogva nem is nyújtja ugyanazon tényeknek egymástól eltérő különböző felfogásait, hanem a maga sokszor pártos szempontjából mutatja be az eseményeket.

Még nagyobb terjedelemben és rendszeresebben vonta be a nem arab népek történetét a maga előadásába **Ḥamza al-Iṣfahānī** (megh. 350/961 k.), akinek műve a *Tārīḥ sinī mulūk al-arḍ wa-l-anbiyāʾ* (A föld királyai és a próféták éveinek története) c. viseli. Mint már a cím is mutatja, nem annyira történelem, mint inkább kronológia. Az események nagyon száraz érintése mellett Ḥamza e kis terjedelmű művében a perzsa, római, görög, egyiptomi, izraeli, iszlám előtti arab és végül a muszlim dinasztikiák kronológiai lajstromát adja, mégpedig nemcsak a kalifákét, hanem a mellettük hatalomra került fejedelmekét is. Előadását, amelynek során végig nagy elfogultsággal viseltetik a perzsa faj iránt, egészen a 350/961. évig viszi.

Miskawayhi (megh. 421/1030), akit filozófusként már említettünk, nagy világtörténelmi művet írt *Ṭaḡārib al-umam* (A nemzetek tapasztalatai) címen.

11. A világtörténelmi szempontokat kitűző írók közül külön hely illeti meg Abū l-Ḥasan ʿAlī b. al-Ḥusayn **al-Masʿūdī**-t (megh. 345/956), akit – magas felfogását és egyetemes szempontjait tekintve – bátran említhetünk al-Bīrūnī mellett. Bagdadban született; családja törzsfáját Masʿūd-ra, a Próféta egyik társára vezette vissza. A *ṭalab al-ʿilm* (a tudomány keresése) már fiatal korától kezdve nagy utazásokra indította, amelyek az iszlám világ határain túl terjedtek. Bevándorolta Perzsiát, a Kaszpi-tenger partvidékét, India nagy részét, járt a Kínai- és a Vörös-tengeren, tartózkodott Ceylonban és Madagaszkár szigetén, aztán Szíria és Palesztina nagy városaiban élt, míg öreg korában Egyiptomban telepedett le. Mindenféle ismeretét gazdagította a föld- és néprajz s a népek története terén. Sokat kereste más vallású tudósok érintkezését, hogy

jó forrásból megismerhesse vallásuk tanait és történeti hagyományait. Egy terjedelmes művet írt, különösen a különböző népek történeteiről és vallásairól, amelynek kivonatát birtokoljuk egy önmagában is vaskos munkában. Ennek címe: *Murūġ ad-dahab wa-ma'ādin al-ġawāhir* (Aranymezők és drágakő bányák), amelyben a régi népek és az iszlám történetét 336/947-ig vonzó, különösen a művelődéstörténeti mozzanatokkal szemmel tartó módon beszéli el. Távol minden tudós feszességtől, valóban lebilincselő, kellemes elbeszélésekkel tarkított előadási modorával, találó jellemzéseivel a történelmi ismeretek egész kincsesházát nyújtja olvasóinak. Maga így jellemzi munkáját: "E könyvünkben sokoldalú híradásokat, a tudás mindenféle ágát mutattuk be a próféták és királyok történeteiből, a szárazföldről, a tengerekről és a bennük megtalálható csodálatos dolgokból és emlékekből. Az emberi tudásnak nincsen semmi faja, a történeteknek nincsen ága, nincsen módja a régi emlékeknek, amelyet e könyvünkben akár részletesen, akár egész általánosságban fel ne hoztunk volna, vagy amelyre legalább valamiképpen rá ne mutattunk volna akár arabokat, akár idegeneket illessenek e dolgok, vagy minden nép történeteit és eseményeit."

al-Mas'ūdī-nak még egy másik, hasonló célú könyve is birtokunkban van: *Kitāb at-tanbīh wa-l-iṣrāf* (A figyelmeztetés és vizsgálat könyve), amelyben a történeti részt egy földrajzi ismertetés előzi meg.

Helytörténeti irodalom

12. Már a történeti irodalom e régi korában is gyakorta írták meg az arab írók egyes városok és területek történeteit. Alig van nevezetes városa az iszlámnak, amelynek ne akadt volna külön történetírója. E mozgalom élén természetesen a Mekka történetét tárgyaló könyvek állnak, különösen Aḥmad b. Muḥammad **al-Azraqī** (megh. 219/834) és Muḥammad b. Iṣḥāq b. al-^cAbbās **al-Fākihī** (megh. 272/885) *Tārīḥ Makka* (Mekka története) c. könyvei.

Később a városok történeteit különösen azon céllal szerették megírni, hogy belefoglalják mindazon tudósok és jeles férfiak életrajzát, akik az illető városból származtak vagy ott tanulás céljából megfordultak, mint tanárok ott működtek vagy egyéb nyilvános hivatásban ott tartózkodtak. E feladat kimerítő megoldása rendszerint igen nagy terjedelmet kölcsönöz e munkáknak. Közülük az egyik legnevezetesebb a *Tārīḥ Bagdād* (Bagdad történelme, 14 kötetben). Szerzője egy kiváló *ḥadīṭ* tudós, aki a kalifátus székvárosában mint prédikátor (*ḥaṭīb*) működött: Abū Bakr **al-Ḥaṭīb al-Bagdādī** (megh. 463/1070).

A *Tārīḥ Dimasq* (Damaszkusz története) 80 kötetes mű, amelyet bagdadi elődje példájára szerkesztett Abū l-Qāsim **Ibn ʿAsakir** (megh. 571/1175), szintén nagy *ḥadīṭ* tudós és damaszkuszi tanár Šalāḥ ad-Dīn idejében, aki őt nagy tiszteletben részesítette. A *Buḡyat aṭ-ṭalab fī tāriḥ Ḥalab* (A keresés kívánsága – Aleppó története) c. mű Kamāl ad-Dīn Aḥmad **Ibn al-ʿAdīm** (megh. 620/1223) aleppói *qādī* műve, aki még megérte a mongol hódítást, és Hülegü kán Szíria főbírójává nevezte ki.

13. Míg az előbbi munkák egyes városok nagy férfúinak életrajzát foglalják magukba, az arab irodalom e korszaka éppoly gazdag egyes nagy férfiak életét külön könyvben leíró munkákban.

Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. ʿAbdūs **al-Ġahšiyārī** (megh. 331/942) kūfai származású, a bagdadi udvarban élt, történész és irodalmár (*adīb*) volt. Történeti munkái közül a *Kitāb al-wuzarāʾ wa-l-kuttāb* (Vezírek és írnokok könyve) ill. az *Aḥbār al-Muqtadir al-ʿabbāsī* (Az ʿabbāsida al-Muqtadir kalifa története) a legnevezetesebbek. Megírta az *Ezeregyéjszaka* előzményét is, de könyve elveszett.

A hős szultán, Maḥmūd al-Ġaznawī nagy alakja életének dicsőítő megírására csábította Abū Našr Muḥammad **al-ʿUtbi**-t (megh. 427/1035). Könyvének az *al-Kitāb al-Yamīnī* címet adta hősének mellékeve után, akit Yamīn ad-Dawla-nak (‘az állam jobbkezének’) neveztek.

Többen próbálkoztak meg Šalāḥ ad-Dīn életének és viselt dolgainak a megírásával. A nagy stilművész, aki történelmi előadásában is a *saġʿ*-ot gyakorolta, ʿImād ad-Dīn Muḥammad **al-Kātib al-Išfahānī** (megh. 597/1200), a Nizāmiyya tanítványa volt, aki a szeldzsukok történetét is egy külön könyvben írta meg, majd Šalāḥ ad-Dīn Szíriában és Palesztinában a keresztésekkel vívott háborúit dolgozta fel egy munkában. Šihāb ad-Dīn **Abū Šāma** (megh. 665/1266) együttesen tárgyalta a két szultán, Nūr ad-Dīn és Šalāḥ ad-Dīn történeteit e cím alatt: *Kitāb ar-rawḍatayn fī aḥbār ad-dawlatayn* (A két virágoskert – a két dinasztia története). Mindkét munka igen fontos forrása a keresztetes hadjáratok történetének.

Őnmaga élettörténetét írta meg a VI/XII. század egy nagyszerű férfúja, **Usāma b. Munqid** (megh. 584/1189). Egy szíriai kisfejedelemség, Šayzar, sarja volt, aki azonban uralkodó rokona féltékenysége miatt kénytelen volt elhagyni szülőföldjét és más fejedelmek mellett élni. Sokat élt Damaszkuszban és Kairóban, és Nūr ad-Dīn alatt részt vett a frankok elleni háborúkban, míg agg korában Šalāḥ ad-Dīn udvarába került, aki kegyeibe fogadta. Változatos életének eseményeit, nyilvános és privát élményeit, háborúit, vadászatait, ud-

vari életét egy vonzó emlékiratban írta meg: *Kitāb al-ītibār* (Az okulás könyve), amely kora művelődéstörténetéhez fontos és tanulságos okirat.

14. Az életrajz-irodalomnak eddig két módját láttuk: a helyi szempontból csoportosított életrajz-sorozatokat és az egyes nagy férfiak életét tárgyaló munkákat. Ezeket kiegészítik a tudományszakok művelőit csoportosító életrajzi munkák, amelyek egy-egy tudományág jeles képviselőit, életüket és munkáikat ismertetik. Ezek közül már megismerkedtünk Ibn Abī Uşaybi'a és al-Qiftī fontos könyveivel a természettudósokról és bölcsészekről.

Mindezen életrajz-irodalmi kísérleteket mintegy összefoglalták az olyan munkák, amelyek – tekintet nélkül helyi vagy tárgyi szempontokra – az iszlám történetének kiváló alakjait: uralkodókat, államférfiakat, hadvezéreket, a különféle tudományok kitűnőségeit (bármely vidékről valók voltak) egységes keretben tárgyalták. Ilyen munkák közt leginkább elterjedt egy: *Kitāb waḡayāt al-a'yān wa-anbā' abnā' az-zamān* (A kitűnő emberek halálkozásának időpontjai és a kor embereiről szóló híradások) c. nagy könyv, amely 865 életrajzban az iszlám legjelentékenyebb embereinek mutatja be az életét. Szerzője Šams ad-Dīn **Ibn Hallikān** (megh. 681/1282) Arbelából (Irbil), aki Szíriában és Egyiptomban gyakori megszakításokkal mint šāfi'ita főbíró és különböző mecsetiskolák tanára működött.

15. E korszak nem záródott le anélkül, hogy aṭ-Ṭabarī, Ya'qūbī és al-Mas'ūdī általános történeteinek a fonalát tovább ne szőtték volna azon időhatárokon túl, amelyekig azok eljutottak. 'Izz ad-Dīn **Ibn al-Atīr** (megh. 630/1232), akit már mint az *Usd al-ġāba* szerzőjét ismerjük, a IV/X. század elejéig aṭ-Ṭabarī munkájának kivonatát adta csak, de innen kezdve egyéb források felhasználásával a történetet saját koráig (628/1231) folytatta egy sok kötetre terjedő munkában, amelynek e címet adta: *al-Kāmil fī t-tārīḥ* (A tökéletes – a történelem). Időben egy kicsit még tovább halad Šams ad-Dīn **Sibt b. al-Ġawzī** (megh. 654/1256) történelmi könyve, a *Mir'āt az-zamān fī t-tārīḥ al-a'yān* (Az idő tükre – az előkelők történelme). A történetek előadását ez a munka is a világ teremtésétől a szerző koráig (654/1256) viszi. Szerzője a híres erkölcstanító és teológus, Abū l-Farag 'Abdarrahmān Ibn al-Ġawzī anyai ágú unokája (*sibt*) volt.

HARMADIK RÉSZ

AZ ARAB IRODALOM A NYUGATI ISZLÁMBAN

Az arab Nyugat általános jellemzése

1. A muszlimok az iszlám világát két nagy földrajzi egységre osztják:

- a) al-Mašriq, a Kelet;
- b) al-Mağrib, a Nyugat.

Az elsőn az iszlám ázsiai területeit értik, a másodikon Észak-Afrikát, rendszerint Egyiptom kivételével, amelyet a Kelethez kapcsolnak. Az Ibériai-félsziget jelentős része az arab hódítás idejében szintén a Mağrib része volt. E felosztás nem pusztán földrajzi szempontokból indul ki, van művelődéstörténeti alapja is. A Mağrib szelleme sok lényeges dologban különbözik a Mašriq-tól: az iszlám egységének dacára a nyugati iszlám összességében külön politikai életet folytatott, hisz csak rövid ideig volt szoros kapcsolatban a keleti kalifátussal. Andalúziában a Keletről elűzött Umayyádok külön virágzó államot alkottak. Ez az egységes iszlám állam 139-423/756-1031 között állott fenn, majd belső zavargások osztották meg a virágzó államot, és tartományaiban más-más családi dinasztiák emelkedtek hatalomra. A VI/XII. századtól kezdve az Almoravidák (al-Murābiṭūn), Almohádok (al-Muwaḥḥidūn), Almarinidák (Banū Marīn) stb. nemzeti dinasztiái váltakoztak. Ugyanezen kultúrkörbe tartozott Szicília szigete is, midőn 265-453/878-1061 között az Afrikából a tengeren átkelt muszlim hódítók tartották a szigetet birtokukban és ott az iszlám vallást és műveltséget meghonosították. A nyugati muszlimok önálló fejlődése még vallási tekintetben is észrevehető; leginkább a mālikita irányt követik, míg Keleten e rítus csekélyebb számmal van képviselve.

A szellemi műveltség legalapvetőbb elemének, az írásnak alakja is mutatja a nyugati arabság önálló fejlődését. Nyugaton az arab írásnak a keletitől lényegesen különböző módja alakult ki, amely a keleti íráshoz szokott szemnek a nyugati iszlám területein készült kéziratok olvasását nagyon megnehezíti. Legfeltűnőbb különbség a két írásmód közt, hogy a nyugatiak a *qāf* betűnél a betűjel fölé, a *fā'* betűnél a betűalak alá tesznek egy pontot; ott, ahol a keletiek a *fā'*-nál egy, a *qāf*-nál két felső pontot alkalmaznak. Mivel a hagyományos ábécé sorrend nem azonos, a betűk számértékében is különbségek vannak.

2. Az irodalom és tudomány pártolásában az Andalúziában életre kelt új umayyād kalifátus folytatta a keleti arab művelődés hagyományait és a keleti kalifák példájával versenyzett. Az andalúziai arab uralkodók udvarai és központjai adóztak a magasabb szellemi törekvéseknek, amelyeket az uralkodók itt is nagy bőkezűséggel pártoltak. Legkimagaslóbb II. al-Ḥakam umayyād uralkodó (350-366/961-976) példája, aki – miután elődei a mór építőművészet remek emlékeit teremtették meg – nagy buzgósággal pártolta a tudomány és

közművelődés érdekeit. Bár az elemi oktatás már az ő ideje előtt is elég jól állt Andalúziában, al-Ḥakam úgy gondolta, hogy ezt az ügyet még tökéletesebbé kell tennie. Fővárosában, Córdobaiban huszonzét iskolát alapított, melyekben a szegény emberek gyermekeit részesítette ingyenes oktatásban. Ez idő tájt Andalúziában majdnem minden ember tudott írni-olvasni, míg a többi európai országban ezek az ismeretek még nem voltak általánosan elterjedve. Córdoba iszlám egyeteme egyike volt a világ leghíresebb főiskoláinak, és mellette még Sevilleában, Toledóban, Valenciában, Almeriában, Malagában, Jaenben is nagy tudós iskolák virágoztak. A tudománynak és irodalomnak bő alkalma volt nagyban fejlődni és a szellemi élet gyors felvirágozását előmozdítani. A kalifa udvara a tudósok és szép lelkek gyűjtőpontja volt; az uralkodó bőkezűsége mindnyájuknak jómódot biztosított. al-Ḥakam könyvtáráról mesés adatokat közölnek az arab történetírók. Azt mondják, hogy a kalifa 400.000 kötetből álló könyvtárat alapított Córdobaiban, amelynek csak katalógusa 24 kötetből állott. Nagy súlyt helyezett nemcsak arra, hogy könyvtára a régi irodalom minden nevezetes termékét egyesítse, hanem az is kívánsága volt, hogy a távoli országokban készülő nevezetesebb irodalmi munkák első példánya Córdobaba kerüljön a fejedelem könyvtárába. Midőn tudomására jutott, hogy kortársa, az iraki Abū l-Farağ al-Isfahānī a régi költészet irodalmának híressé vált forrásmunkáját, a már említett *Kitāb al-ağānī*-t (Énekek könyve) szerkeszti, ezer aranyat küldött a szerzőnek azon kérelemmel, hogy óriási munkájának első kész példányát neki küldje meg, még mielőtt az Keleten ismeretessé válnék.

A tudomány pártolása nem lohadt le, midőn Andalúziában az egységes umayyād kalifátus bukása után az V/XI. században a birodalom apró kis fejedelemségekre oszlott szét, melyek mindegyike a tudomány, az irodalom és a művészet buzdításának egy-egy új gócpontjává vált, amikor a VI/XII. században Afrikából a Gibraltári-szoroson túl terjeszkedő nemzeti dinasztikiák ismét egységes birodalommá forrasztották össze a Mağrib szétdarabolt iszlámságát.

Vallástudományok

3. Ilyen kedvező körülmények közt az iszlám összes tudományága a nyugati iszlámban is gyors virulásnak indult, amit még az a törekvés is elősegített, hogy a Mağrib ifjai sűrűn látogatták a keleti iszlám tudományos központjait, hogy az ottani nagy tudósok és tanárok előadásait hallgassák. Különösen áll ez a vallástudományokra. A nyugati iszlám e téren kiváló munkákat hozott létre. A *Qur'ān* tudományok terén már említettük ad-Dānī-t és aš-Šāṭibī-t mint az

‘ilm al-qirā’a (*Qur’ān* olvasás) nagy képviselőit; mindkettő Andalúziából való tudós volt. A *tafsīr* terén is számos kimagasló művelő gazdagította a nyugati iszlám irodalmát; Malagában született és Granadában művelődött Abū l-Qāsim **as-Suhaylī** (megh. 581/1185), aki a *Qur’ān* tudományról írt több munkát és az Ibn Hišām által szerkesztett Próféta életrajzot látta el tudós kommentárral. Córdoba-ból származott, bár Egyiptomban élt Muḥammad b. Farah al-Farrā’ **al-Qurṭubī** (megh. 671/1272), aki egy terjedelmes, *Gāmi‘ aḥkām al-Qur’ān* (A *Qur’ān* törvényeinek gyűjtője) c. munkájával járult hozzá a *Qur’ān* magyarázásához; a túlvilági életéről szóló hagyományokat egy nagyon népszerűvé vált könyvben adta elő e címmel: *at-Taḍkira bi-aḥwāl al-mawtā wa-aḥwāl al-āḥira* (Emlékeztetés a halottak és a túlvilág állapotára). A nyugati iszlám tudósai széleskörű tevékenységet fejtettek ki a *ḥadīth*-tudomány körében is. E téren néhány nagyon híres nevet mutat fel a nyugati iszlám. Már megismertedtünk a Maḡrib legnagyobb *ḥadīth* tudósával, Abū ‘Umar Yūsuf **Ibn ‘Abdabarr an-Namarrī**-val; előkelő helyet foglal el Abū l-Faḍl ‘Iyād **al-Yaḥsubī** (megh. 544/1149), aki szülőhelyén, Córdoba-ban és Granadában mint bíró működött. Nevezetes munkája a *Kitāb as-šifā’ fī ta’rīf ḥuqūq al-Muṣtafa* (Gyógyítás könyve – Muṣtafa [= Muḥammad] jogainak ismertetése). E munkában a szerző a *ḥadīth* alapján azokat a kötelességeket tárgyalja, amelyekkel az igazhitű a Próféta-nak tartozik. Ezenkívül még számos munkát írt a *ḥadīth* tudomány körében. Külön helyet foglal el a vallástudományok terén Abū Muḥammad **Ibn Ḥazm** (megh. 456/1063), aki előkelő családból származott Córdoba-ból, maga is az államhivatalnoki pályára lépett és a vezírségig vitte. Különös érdeklődéssel viseltetett a vallástudományok iránt, de olyan irányban, amely az uralkodó *madhab*okkal nem állt egyetértésben: az úgynevezett *zāhirita madhabot* (a szó szerinti értelmezés irányát) követte és védelmezte, sőt az uralkodó irányokat mind a *fiqh*, mind az *uṣūl ad-dīn* tudományában a leghevesebb módon támadta. Ezért sok ellensége támadt és életét teljes visszavonultságban végezte be. Főbb munkái: *al-Muḥallā fī l-fiqh* (Az ékesített), amelyben a törvénytudományban (*fiqh*) vallott rendszerét adja elő, és a *Kitāb al-milal wa-n-niḥal* (A vallásfelekezetekről és vallási pártokról), amelyben a nem iszlám vallások, valamint az iszlám különféle vallástudományi iskoláinak tanait ismerteti és cáfolja. A benne használt éles és kíméletlen hang miatt e munkája az uralkodó pártok részéről kemény üldöztetésnek volt kitéve. Kevés kézirat maradt belőle.

4. Az előző részben nem kerülhettük ki, hogy a folytonosság szempontjából már a keleti iszlám irodalmának kapcsolatában ne említsük meg a legkiválóbb irodalmi termékeket, amelyeket a Maḡrib az *adab*, a filozófia és a természettudományok körében létrehozott. Ezekre most csak visszamutatunk

anélkül, hogy ismétlésbe bocsátkoznánk. Külön megfigyelést követel azonban e helyen azon virágzás, amelynek Andalúziában az arabok alatt egyrészt a nyelvtudományi kutatások, másrészt a költészet és a szépirodalom minden ága örvendhetett. Andalúziában működött mint tanár és író az örményországi Qaliqua hegységéből származó Abū ʿAlī **al-Qālī** (megh. 356/966), a nyelvtudomány andalúziái meghonosítója. Miután Bagdad híres tudósai, különösen Ibn Durayd tanításában részesült, Andalúziába tette át lakóhelyét. Huszonöt évig működött ott mint tanár; a córdobai mecsetben adta elő diktátumok alakjában filológiai munkáját (*al-Amālī*, Diktálások), amelyben az arab nyelvtudomány kérdéseit tárgyalja sokoldalúan. Tartalmát és célját tekintve ezen irodalomban leginkább hasonlít al-Mubarrad *al-Kāmil* c. nagy könyvéhez.

A régi költők *dīwān*jait gyűjtötte és magyarázta al-Aʿlam **aš-Šantamarī** (megh. 476/1083). Santa Mariában született, tanulmányait Córdobában végezte, Sevilleben folytatta tanári működését. A régi költők tanulmányozása céljából a legtávolabbi vidékekről jöttek el hozzá. Legfontosabb munkája a *Šarḥ aš-šurʿarāʾ as-sitta*, egy kitűnő kommentár, amellyel a hat költő verseskötetét (*dīwān*) ellátta, továbbá azon magyarázatok, amelyekkel Sībawayhi grammatikájában előforduló bizonyító verseket (*šawāhid*) megvilágította. Az Andalúziában folytatott arab filológiai tanulmányok legnagyobb termékét Abū l-Ḥasan ʿAlī **Ibn Sida** al-Mursī (megh. 458/1065) murciai tudós hozta létre. Nagy szótári munkája: *al-Muḥaššaš fī l-luġa* (A szókincs osztályozása szakonként), amely az arab szókincset fogalmi csoportokba rendezve tárgyalja, Kairóban nyomtatott kiadása 17 kötetre terjed, s a régi arab filológia legjelesebb emlékei közé tartozik.

Költészet

5. A sivatagban született arab költészet Andalúzia derült ege alatt gazdag fejlődésnek indult. A kedvező műveltségi feltételek, amelyek közt az andalúziái arabság önálló életét folytatta, több változatosságot és szabad mozgást nyújtott a költészetnek, mint amennyire keleti hazájában lehetősége volt. Új tárgyat vont be körébe, és a régi stílus mellett az újabb, az élő költészetnek inkább megfelelő formákat fejlesztett. Inkább mint Keleten, ahol keletkeztek, itt gyakorolták a műköltészetben azokat a formákat, amelyek a *muwaššah* (övköltemény) és *zaġal* (dallam) néven ismeretesek; valódi strófákra osztott költemények, amelyek a régi distichonokkal szemben haladást mutatnak, és a régi *qašidánál* népiesebb alkalmazásra nyújtottak módot. A költői tehetség az arab

nyelv birodalmának egyik területén sem nyilvánult meg olyan bőséggel és általánossággal, mint Andalúziában. al-Qazwīnī beszéli a Sevilla közelében levő Silves hegységről, hogy ott alig akad olyan foglalkozású ember, akinek ne volna költői tehetsége: “Ha szántóvető ember előtt elmész és tőle bármely tárgyról kívánsz verset, az ekevas mögül szép költeményeket hallhatsz, melyeket földműves szerzőjük rögtönözve ad elő”. Fényes sikerek örvendtek az udvari költők, akik előbb a córdobai kalifa udvarába, később az apróbb tartományok fejedelmei köré sereglettek. Ezekben az új udvarokban, Badajozban, Toledóban, Malagában, Murciában mind megannyi új célpont keletkezik az arab udvari költők számára, akiknek dalait a fejedelmek elismeréssel jutalmazták.

A korai andalúziai költészet legkiemelkedőbb alakja a sevillai születésű **Muḥammad Ibn Hāni’ al-Andalusī** (megh. 362/973), aki egyben az ismā‘ilita tanok propagátora is volt. Később elhagyva Andalúziát, a fātimida al-Mu‘izz li-dīn Allāh udvari költője lett. Vaskos *dīwān*ja maradt fenn.

A legnagyobb andalúziai arab költők közt foglal helyet a córdobai Abū ‘Āmir Aḥmad b. Abī Marwān **Ibn Šuhayd** (megh. 426/1035). Az életrajzírók szerint léha életet élt és verseiben is többre becsülte a frivol hangnemet a komolyságnál. *Dīwān*ja mellett, emelkedett stílusú prózai értekezéseket is írt irodalomkritikai kérdésekről.

Abū l-Walīd Aḥmad Ibn Zaydūn (megh. 463/1070) híres andalúziai költő volt. Córdobában született és élete nagy részét is ott töltötte. A sevillai udvarba gyakorta ellátogatva költői viadalokat vívott al-Mu‘tamid Ibn ‘Abbād emírrrel, aki maga is híres költő volt. Életét és költészetét a leghíresebb andalúziai költőnőhöz, al-Wallāda-hoz fűződő viharos kapcsolata uralta. Versei neoklasszicista jellegűek voltak, és szokás a ‘nyugati Buḥturīnak’ is nevezni.

A költészet leginkább Sevillában, az ‘Abbádidák (414-489/1023-1091) udvarában virágzott, amely minden tekintetben a keleti Ḥamdānidákéval állítható párhuzamba. Ami Córdoba volt a filozófusoknak, az volt Sevilla a költőknek, zenészeknek és művészeknek. S a művészetet kedvelő ‘abbárida fejedelmek csak öregbítették Sevilla jelentőségét az arab költészet művelésében. Maguk az uralkodók is szívesen pályáztak költői babérra. E dinasztia utolsó fejedelme, **al-Mu‘tamid Ibn ‘Abbād** (megh. 487/1095) volt, aki uralmának teljes idejét hódító és védő háborúkkal töltötte, míg végül 484/1091-ben az Afrika felől betörő almoravida uralkodónak volt kénytelen a virágzó Sevillát átadni. Maga is kiváló költő volt és sikerrel vetélkedett udvarának jeles költőivel. Midőn a győztes afrikai fejedelem a marokkói Aḡmāt-ban életfogytiglan

fogságban tartotta a finomlelkű al-Muʿtamid-ot, a fejedelmi fogoly érzékeny versekben siratta el hajdani fényét, elpanaszolván a jelen keservét.

Az arab költészet a Mağrib egyéb részeiben is virágzott; jeles költői voltak az észak-afrikai részeknek és még Szicíliának is. Itt a legkiválóbb költő **Abū Bakr Muḥammad Ibn Ḥamdīs** volt (megh. 527/1132), akit élete viszontagságai az épp említett al-Muʿtamid ʿabbádida fejedelemmel hozták kapcsolatba. Már fiatal korában jeles költőnek ismerték hazájában. Harminc éves lehetett, amikor a normannok hódítása (471/1078) véget vetett az arabok uralmának Szicíliában; akkor Andalúziába menekült al-Muʿtamid udvarába, akit – midőn az almoravida ellenség trónjától megfosztott – afrikai számkivetésébe is elkísért. Ibn Ḥamdīs-tól egy nagy terjedelmű *dīwān* maradt fenn.

Az andalúziai költészet legeredetibb és talán legnagyobb alakja Abū Bakr Muḥammad al-Ašğar **Ibn Quzmān** (megh. 555/1160) volt. Patrónusokat keresve sokat utazott Andalúziában, s végül Córdobaiban telepedett le és ott is halt meg. Az elsősorban a helyi nyelvjárásban íródott és újlatin elemeket is tartalmazó strófikus *zağal* költészet mestere volt, s egyes feltételezések szerint hatással lehetett az európai strófikus (trubadúr) költészet kialakulására is. Másik fontos jellegzetessége verseinek a klasszikus *qašīda* költészetben ismeretlen refrén használata. Versei csak egyetlen, nehezen kiolvasható és értelmezhető kéziratban maradtak fenn.

Prózairodalom

6. A középkori Andalúzia legnagyobb történésze a cárdobai születésű Abū Marwān Ḥayyān b. Ḥalaf **Ibn Ḥayyān** (megh. 469/1076) volt. Két nagy művet írt. Az egyik a teljes egészében fennmaradt *al-Muqtabis* (A tűzből parazsat kivévő – vagyis, aki más műveiből másol ki részeket), amely, mint a címe is mutatja, Andalúzia történelmének kompilációja, és az *al-Matīn* (A szilárd [mű]), amely saját koráról írt hatalmas eredeti munka volt, de elveszett. Egyes részét azonban más művekből rekonstruálni lehet.

Az állami kormányzat épp úgy alkalmat nyújtott a prózai művészeti stílus kifejtésére, mint Keleten. Ügyes vezírek álltak a fejedelmek szolgálatában, akik tollal és karddal egyaránt jeleskedtek. Az arab irodalomban nagy hírnű az andalúziai fejedelmek kancelláriáiból kikerült okiratok stílusművésze. Az andalúziai arab írnokok (*kātib*) és vezírek méltán versenyezhetek a keleti kalifák és fejedelmek államhivatalainak hasonló irányú termékeivel. Abū Naşr al-Faṭḥ **Ibn Ḥağān** (megh. 549/1139), aki maga is a granadai fejedelem

államtitkára volt, egy külön munkában jellemezte a Magrib kiváló stilisztá, költő és tudós vezireit, amelyben életrajzaik mellett egyúttal próbákat is közölt műveikből. E munka címe: *Qalā'id al-^ṣiqyān wa-maḥāsin al-^ṣyān* (Színarany nyakdíszek és a kiváló férfiak kitűnőségei). A tudós vezírek közt, akik az andalúziai fejedelemségek államügyeit vezetve egyúttal az irodalom kincseit is gazdagították, egy sem áll előbbrevaló helyen, mint **Lisān ad-Dīn Ibn al-Ḥaṭīb** as-Salmānī (megh. 776/1374). Mint apja, ő is a granadai fejedelemség vezire volt, de e minőségben sok ellenségeskedésnek és gyűlöletnek volt kitéve, olyannyira, hogy ellenségei vallásellenes iratai címén halálos ítéletet eszközöltek ki ellene, amely elől Afrikába, a Marínidák udvarába menekült, ahol egy ideig biztonságban élt. Később azonban kiszolgáltatták és Granadában újra elítélték; a börtönben ellenségei megölték.

Dacára mozgalmas életének, csodálatos terjedelmű irodalmi tevékenységet fejtett ki. Az éjszaka legnagyobb részét mindig tanulmányaira és irodalmi műveire fordította; ezért így nevezték: **Dū l-^ṣumrayn**, 'kétéletű ember'; élt egy nappali, hivatalos és egy éjjeli, tudományos életet. Nemcsak költő és kiváló stilisztá volt, hanem egyszersmind egyike volt Andalúzia legkiválóbb történetíróinak is. Van egy munkája az iszlám általános történetéről; de leginkább nevezetesek azok a könyvek, amelyekben hazája, Granada történetével, az ott uralkodó különböző dinasztiákkal, az ott megfordult nagy tudósokkal és írókkal foglalkozik. Legismertebb e körben az *al-Ḥāṭa fī tāriḥ Ġarnāṭa* (Granada átfogó története) c. munkája; ebben saját önéletrajzát is közli.

7. Akárcsak a keleti iszlámban, ugyan úgy a nyugati iszlám irodalmában is fontos helyet foglalnak el mind az egyes városok szerint szerkesztett, mind a tudományszakok alapján csoportosító életrajzi munkáknak. Az Andalúziában működött tudósok életrajzának irodalmából egy nagyon hasznos gyűjteményt adtak ki a spanyol arabisták azon kézirati munkákból, amelyek Andalúzia arab fénykorából az Escorial palota (Madrid közelében) híres könyvtárában a mai napig fennmaradtak. E gyűjtemény címe: *Biblioteca arabico-hispana* (1882-93). Csupa életrajzi és irodalomtörténeti gyűjtőmunka tíz kötetben egyesítve. E munkák az andalúziai iszlám szellemi életének tanulmányozására a legfontosabb forrásmunkául szolgálnak. Mellettük az andalúziai arab kulturális, irodalmi és tudományos élet beható és részletekre terjedő jellemzését találjuk egy nagy munkában, amelynek címe: *Nafḥ at-^ṣīb min ḡuṣn al-Andalus ar-^ṣarīb* (Illatok lehelete Andalúzia viruló ágából), amelynek szerzője Aḥmad b. Muḥammad **al-Maqqarī** (megh. 1041/1631). E tudós Tilimsān-ból (Algéria) származott, tanulmányait Fezben és Marokkó egyéb városaiban végezte, de életének javát Szíriában és Egyiptomban töltötte. Hétszer végezte el a zarán-

doklatot Mekkába és Medinába, ahol a *ḥadīṭ* tudományból nyilvános előadásokat is tartott, mely tudománykörből néhány könyvet is írt. Később Damaszkuszban működött mint *ḥadīṭ* tanár, ahol életét is bevégezte. Habár Keleten élt és működött, irodalmi műveinek irányával a nyugati iszlám ismertetésének szolgált.

NEGYEDIK RÉSZ

**AZ ARAB IRODALOM
AZ ^cABBĀSIDA KALIFÁTUS
BUKÁSA (656/1258) UTÁN**

A kor általános jellemzése

1. A 656/1258. év végzetes fordulópontot jelentett a kalifátus történetében. Már 616/1219-ben betört Dzsingisz kán mongol seregeivel az iszlám közép-ázsiai tartományaiba elárasztva Hurāsánt és Perzsiát. A mongolok egy második betörő serege Dzsingisz kán unokája, Hülegü vezérlete alatt a Távol-Kellet felől ismét átlépte az Oxus (Amu-Darja) folyamát és a kalifátus központjáig, Bagdadig nyomult előre. Harmincnégy napon át dühöngtek a vad seregek a kalifák fénylő székhelyén, vérfürdőt rendeztek a lakosság körében, elpusztították épületeit és zsákmányul ejtették kincseit. Magát al-Musta[‘]šim kalifát, az [‘]abbāsida ház utolsó uralkodóját Bagdadban, a vad mongol hódító kegyetlen módon kivégeztette. Bagdad elpusztítása után továbbindultak Mezopotámiába és délre, Szíria felé. Aleppót már hatalmukba ejtették, midőn további előrenyomulásukat az egyiptomi mamlūk szultán, Muzaffar Qu[‘]uz feltartóztatta, aki az iszlám legemlékezetesebb ütközeteinek egyikében, az [‘]Ayn Galūt melletti csatában pénteken, ramadán hó 25-én a hi[‘]gra szerinti 658. évben (1260. szeptember 3.) legyőzte a mongol seregeket. E csatának a sikere mentette meg Szíriát a mongolok előrenyomulásától, akik Perzsia felé visszatérve ott vetették meg lábukat. Hülegü ivadéka, Ġāzān áttért iszlámra, és 696/1296-ban megalapította az Ilhān-ok dinasztiáját.

2. A mongolok betörése és pusztításai pótolhatatlan veszteséget és hanyatlást jelentettek az arab irodalom és tudományosság terén. Az [‘]abbāsida uralkodók nem szüntek meg dicsőséget keresni azon szellemi kincsek gyarapításában, amelyeket elődeik felhalmoztak. Még közvetlenül a kalifátus bukása előtt az utolsó előtti bagdadi [‘]abbāsida kalifa, al-Mustanšir, annak a Musta[‘]šim kalifának az apja, akit Hülegü kán kegyetlenül kivégeztetett, Bagdadban a tudományok ápolására egy nagyszabású főiskolát alapított al-Mustanširiyya néven (631/1233). A kalifa palotájának tőszomszédságában egy nagyszerű épületet alkotott e főiskola céljaira, minden kényelemmel felruházva és bőkezűen gondoskodva a tanárok és a nagyszámú tanuló ifjak anyagi igényeiről. A kalifa annyira érdeklődött a főiskola iránt, amelyet nagy könyvtárral szerelt fel, hogy úgy intézkedett, palotájából egy függöny mögül megfigyelhesse a népes fötanoda sürgő életét, meghallgathassa az előadásokat és a tanulók vitatkozásait. A kalifa az intézet alkotásával felül akarta múlni a híres Nižāmiyya főiskolát, amelyet a szeldzsukok lelkes vezíre, Nižām al-Mulk közel két évszázaddal korábban alapított. A Mustanširiyya épülete a mai napig is látható.

A mongol pusztításnak áldozatul estek a tudományos intézetek, a nagy könyvtárak és a művelődés céljainak szolgáló alapítványok is. Az arab iroda-

lom és a rajta megszólaló iszlám tudomány ezután leginkább csak Szíriában és Egyiptomban talált menedéket, ahová a mongol hódítások nyomán beállott felfordulás hatásai nem terjedtek el. Mezopotámia és a tőle függő tartományok elvesztették azt a nagy szerepet, amelyet addig az arab műveltségben játszottak.

De megváltozott az irodalom egész jellege is. Már kevés nyoma mutatkozik a teremtő tudománynak. Nagy tudósokkal ugyan minden téren találkozunk, de az általuk létrehozott irodalom inkább a gyűjtés és összehordás, semmint az eredeti alkotások jellegzetességeit mutatja. Annál szembeötlőbb az utána következő korszakban a tudósoknak a szakmák korlátait meghaladó sokoldalúsága és a tudományok különféle területeinek egyidejű művelése, valamint az irodalmi alkotások nagy mennyisége és terjedelme. A következőkben, mintegy függelékéül az arab irodalmi virágzás korszakainak, ennek az utókornak csak a legkiválóbb alakjaival fogunk megismerkedni az arab nyelven művelt tudományok terén.

Vallástudomány és jogtudomány

3. Természetesen szorgalmasan foglakoztak a vallástudományok minden ágával. A *tafsīr* terén egy munkának sikerült ebben a korszakban tekintélyre emelkednie, amely a *Tafsīr al-Ġalālayn* (A két Ġalāl magyarázata) név alatt ismeretes. E név onnan eredt, hogy a mű két szerző munkája, akik mindketten a Ġalāl ad-Dīn nevet viselték: Ġalāl ad-Dīn **al-Maḥallī** kairói tanár (megh. 864/1459) és tanítványa, a később még említésre kerülő Ġalāl ad-Dīn **as-Suyūfī** (megh. 911/1505), aki tanárának bevégezetlenül maradt munkáját befejezte.

A *Qur'ān* tanulmányozása, és a *fiqh* mellett, amelynek valamennyi *madhabban* jeles tekintélyei támadtak, leginkább a *hadīṭ* volt az, amelyre ezentúl is nagy gondot fordítottak. Két Ibn Ḥaġar nevű nagy teológus tűnt ki e tanulmányok terén. Már megismerkedtünk Šihāb ad-Dīn **Ibn Ḥaġar al-ʿAsqalānī** (megh. 852/1448) egy munkájával, amelyben a "társak" ismeretét lezáró módon foglalta össze. Mint neve mutatja, Askalonból származott. Több ízben teljesítette a mekkai zarándoklatot (*ḥaġġ*), és ilyen alkalmakkor sokszor megfordult Jemenben is, de állandó lakhelye Szíriában, majd később Egyiptomban volt, ahol a főbíró tisztét viselte. A már említett *Išāba* c. művön kívül sok munkája van a *hadīṭ* tudományról és a vallásstanok egyes kérdéseiről. Terjedelmes kommentárt írt al-Buḥārī *Šaḥīḥ*-jához is. Emellett érdekeltte őt a tudós férfiak biográfiai adatainak megállapítása. A VIII/XIV. század híres embereiről egy

terjedelmes könyvet írt: *ad-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'a at-tāmina* (A rejtett gyöngyök – a VIII. század híres embereiről). Bár névrokonától több mint egy évszázad választja el, vele együtt szokás említeni Aḥmad b. Muḥammad **Ibn Ḥaġar al-Ḥaytamī** (megh. 973/1565) nevét is. Egyiptomban született, de már ifjú korában Mekkába került, amelynek haláláig állandó lakosa maradt. Előadásaival és munkáival a vallástudomány számos ágában az iszlámtudomány általánosan elismert nagy tekintélyévé emelkedett. Előadásai közül híressé váltak azok, amelyekben az ellen a párt ellen küzd, amely az iszlám első szunnita kalifáinak jogait nem akarja elismerni: *aṣ-Ṣawā'iq al-muḥriqa 'alā ahl ar-rafd wa-z-zandaqa* (Égető villámcsapások az eretnekség emberei ellen). Van két nagyon hasznos gyűjteménye is: *al-Fatāwā al-ḥadīṭiyya* (A *ḥadīṭ*-t illető *fatwák*) és *al-Fatāwā al-fiqhiyya* (A törvénytudományt illető *fatwák*).

A *ḥadīṭ* tudósok közt különösen előkelő helyet foglal el a híres Abū l-^cAbbās Šihāb ad-Dīn **al-Qaṣṭallānī** (megh. 923/1517-ben ugyanazon napon, amelyen I. Salīm török szultán bevette Kairót), aki Kairóban született és ugyanott mint *ḥaṭīb* működött. Vannak munkái a *Qur'ān* szöveg olvasásmódjairól (*qirā'āt*), továbbá egy híres nagy könyve a Próféta életéről és működéséről, az őt illető tiszteletről szóló *ḥadīṭ*-okról: *al-Mawāhib al-laduniyya fī l-minaḥ al-muḥammadiyya* (Égi ajándékok – a muḥammadi adományok). De leginkább használt és a tudósoknál közkezen forgó könyve az a remek kommentár, amelyet al-Buḥārī *ḥadīṭ* gyűjteményéhez írt, és amelyben két magyarázó elődjének vitáit is ismerteti, ill. eldönti. Ugyanis Ibn Ḥaġar al-^cAsqalānī a következő címen írt egy nagy kommentárt: *Faṭḥ al-bārī* [sic!] *fī šarḥ al-Buḥārī* (A Teremtő segítsége – al-Buḥārī magyarázása, 14 kötetben). Ellene sok bíráló megjegyzést és cáfolatot intézett kortársa, Badr ad-Dīn **al-Aynī** (megh. 855/1451) kairói tudós és főbíró al-Buḥārī művéhez írt kommentárjában: *'Umdat al-qārī* [sic!] *fī šarḥ al-Buḥārī* (Az olvasó támasztéka – al-Buḥārī magyarázása, 11 kötetben). A két munka vitáit egyenlítette ki al-Qaṣṭallānī tízkötetes könyve: *Irsād as-sārī fī šarḥ al-Buḥārī* (Az utazó jó útra vezetése – al-Buḥārī magyarázása). E munka – mint címe joggal ígéri – egyike a leghasznosabb útmutatóknak a *ḥadīṭ* tanulmányozásában. Vele együtt a legjobb segédeszközök az ilyen tanulmányokban a már említett Abū Zakariyyā Yaḥyā an-Nawawī kommentárja Muslim gyűjteményéhez és az-Zarqānī már említett magyarázata Mālik b. Anas *al-Muwatta'* c. könyvéhez.

4. A VII/XIII. és VIII/XIV. század iszlám vallástudományát Szíriában és Egyiptomban nagy izgalomba hozta egy teológiai mozgalom, amelyet a ḥanbalita irány néhány neves képviselője a muszlim tudósok közössége által (*iġmā'*) általánosan elismert aš'arita dogmatika ellen indított. E mozgalom ta-

nító és irodalmi központja Taqī d-Dīn **Ibn Taymiyya** (megh. 728/1327) szíriai ḥanbalita tudós, aki számos munkájában heves harcot indított al-Ašʿarī hívei és egyéb, az igazhitű iszlámban meggyökeresedett tan és szokás ellen. Ő a tulajdonképpeni kiindulópontja annak a sokkal későbbi, Arábiában támadt mozgalomnak, amely a wahnābiták neve alatt ismeretes. Ibn Taymiyya meggyőződésének nyílt hirdetése miatt, amelynek sok kisebb és nagyobb munkát is szentelt, az egy azon hatalom alatt álló Szíriában és Egyiptomban ellenfelei és a hatóságok részéről sok zaklatásnak volt kitéve; több ízben is börtönbe vetették, s ott is halt meg Damaszkuszban. Számos híve közül a leghíresebb Šams ad-Dīn **Ibn Qayyim al-Ġawziyya** (megh. 751/1350), ‘a Ġawziyya mecset felügyelőjének fia’, aki híven osztozott tanítója harcaiban és üldöztetésében. Tudományos és irodalmi munkájának ő az igazi folytatója. Számos könyvet írt azon vitás kérdésekről, amelyeket tanára helyezett a kor vallástudományi érdeklődésének középpontjába, és amelyek még a későbbi nemzedékek tudósait is élénken foglalkoztatták.

5. Ezek közt nagyon nagy hírnév övezi az iszlám világban a két Subkī-t, apát és fiút, akik a šāfiʿita irány legjelentékenyebb képviselői közé tartoztak Egyiptomban, és egyúttal az ellenzök ellenében az ašʿarita tan mellett foglaltak határozott állást. Taqī d-Dīn ʿAlī **as-Subkī** (megh. 756/1355) már ifjú korában elhagyta Egyiptomot és Szíriában telepedve le Damaszkuszban magas rangra emelkedett. Szíriai főbíró, az Umayyād-mecset prédikátora (*ḥaṭīb*) és számos főiskola tanára lett. A főbíró méltóságában utódja lett fia, Tāġ ad-Dīn ʿAbdalwahnāb **as-Subkī** (megh. 771/1369), aki munkáival apja hírét is túlszárnyalta. A későbbi tanulmányok számára mintegy alapkönyv lett az *uṣūl al-fiqh* körében írt munkája: *Ġāmiʿ al-ġawāmiʿ fī l-uṣūl* (A gyűjtemények gyűjteménye – a jog alapelvei), amely számos kommentárnak és kivonatnak szolgált alapul. Egyike a leghasznosabb segédeszközöknek, amelyeket as-Subkī az iszlám tanulmányoknak nyújtott *Ṭabaqāt aš-šāfiʿiyya* (A šāfiʿita tudósok osztályai) c. nagy könyve. E munkában évszázadonkénti osztályozásban a šāfiʿita iskola képviselőinek életrajzát készítette el, bőven ismertetve nyilvános tevékenységüket és irodalmi munkásságukat a kezdetektől egészen a saját koráig. Nincsen munka, amelyből jobban tájékozódhatnánk az iszlám vallásos tudományok belső történetéről.

6. Szírián és Egyiptomon kívül, a tulajdonképpeni Törökországban is behatóan foglalkoztak az iszlám vallástudományának minden ágával. Erre a legkiemelkedőbb példa Šams ad-Dīn b. Kamāl Paša vagy **Kamāl-Pašazāda** (megh. 940/1534). Fiatal korában mint katona szolgált Bāyazīd szultán hadseregében, de csakhamar a tudomány művelésére adta magát oly sikerrel, hogy

előbb Üsküb, majd Drinápoly és Isztambul főiskoláinak tanára volt. Utána előbb *qāḍī* lett, majd az anatóliai katonai bíró (*qāḍī ʿaskar*) rangjáig emelkedett. Tanári és hivatalos működését óriási irodalmi tevékenységgel kapcsolta össze arab nyelven. A teológia majd minden ágában vannak nagy munkái vagy részletes értékezései. Legtöbbet a *tafsīr* körében és a vallástan kérdéseiről írt, de vannak dolgozatai a *fiqh* egyes kérdéseiről is, sőt a misztika (*taṣawwuf*) sem hiányzik gazdag irodalmi munkásságából.

7. E korszak termékei olyan vallástani (dogmatikai) összefoglalások, amelyek a muszlimok körében mind az irodalomban, a hozzájuk írt kommentárok révén, mind pedig az oktatásban a mai napig nagy tekintéllyel bírnak. Itt különösen két szerzőt kell kiemelnünk. Az egyik Abū ʿAbdallāh Muḥammad b. Yūsuf **as-Sanūsī** (megh. 892/1486), aki Tlemcenben (Tilimsān), Észak-Afrikában élt. Számos vallástani munkát írt, közülük többet az igazhitű valláselvek (*ʿaqīda*) rövid összefoglalásáról. Ezek között nagy hírnévre tett szert az egész iszlám területén az *Umm al-barāhīn* (A bizonyítékok alapja) c. *ʿaqīda* munka. Hasonló tekintéllyel bírnak az egy századdal később élt török tudós, nevezetesen Muḥammad b. Pīr ʿAlī **al-Birkawī** (vagy al-Birgilī, megh. 981/1573) munkái. Sok vallástudományi munkája van, melyek közül a leghíresebb: *aṭ-Ṭarīqa al-muḥammadiyya* (A muḥammadi út). Népszerű *Risālat al-Birkawī* (al-Birkawī értekezése) néven ismert vallástani összefoglalója is, amely mindenfelé az igazhitű iszlám tankönyvéül használatos.

8. A misztika körében e korszak legkiválóbb alakja Abū l-Mawāhib ʿAbdalwāhhāb **as-Šaʿranī** (megh. 973/1566), aki Fustāt-ban (Ó-Kairó) élt és a *taṣawwuf* terén nagyszámú irodalmi munkát hagyott ránk. Saját életrajzát és misztikus élményeit a *Laṭāʿif al-minan wa-l-aḥlāq* (Az isteni kegyadományok és tulajdonságok finomságai) c. munkában írta meg. *Lawāqih al-anwār fī ṭabaqāt al-aḥyār* (A virágok megtermékenyítője – a jó emberek osztályai) c. munkájában híres szentek életrajzát adja elő a “társak” idejétől egészen a X/XVI. századig; összesen 217 életrajzot foglal magában. Több műve van a misztikusok (*ṣūfīyya*) vallásos tanairól, többek között: *al-Yawāqūt wa-l-ḡawāhir fī bayān ʿaqāʿid al-kabāʿir* (Jácintok és drágakövek – a nagy férfiak hitvallásának magyarázása). Írt *fiqh*-dolgozatokat is, amelyek között a legjellegzetesebb *al-Mīzān* (A mérleg) c. munkája, amelynek célja, hogy a törvénytudomány egyes fejezeteiben a négy igazhitű *maḏhab* közt fennforgó eltéréseket (*iḥtilāfāt al-maḏāhib*) kimutassa és egyúttal bebizonyítsa, hogy mindegyik nézetnek és eltérő törvénszokásnak megvan a maga jogosultsága. Azért nevezte el munkáját ‘mérlegnek’, minthogy a különféle nézeteket egymáshoz viszo-

nyitva mérlegelte. A jogtudományban (*fiqh*) megnyilvánuló eltérő nézetek és tanok tanulmányozásánál nagy hasznát lehet venni.

Késői történetírás

9. A történeti irodalom e korszakban sokat foglalkozott a Próféta életrajzának tudományos feldolgozásával. Már a korszak kezdetén találkozunk egy idetartozó munkával Abū l-Faṭḥ **Ibn Sayyid an-Nās** (megh. 734/1334) tollából ezzel a címmel: *‘Uyūn al-aṭar fī ġazawāt sayyid Rabī‘a wa-Muḍar wa-fī šamā’ilihi* (A legkiválóbb hagyományok – a Rabī‘a és Muḍar törzsek urának [t.i. a Próféta] a hadjáratai és tulajdonságai). A Kairóban született szerző Andalúziából származó családhoz tartozott, de tanulmányait Damaszkuszban végezte és Kairóban működött mint *ḥadīṭ* tanár. Írt még egy *qaṣīda* sorozatot is a Próféta dicsőítéséről.

Ibn Hišām (ld. korábban) munkáját fejlesztette tovább a *sīra* terén Ḥusayn **ad-Diyārbakrī** (megh. 960/1550 után) *Tārīḥ al-ḥamīs fī aḥwāl anfas naḥīs* (A társak története – a legértékesebb értékes élettörténete) című munkájában, amely terjedelmesen tárgyalta a Próféta életrajzát, s amelyhez aztán az iszlám uralkodóinak történetét egészen saját koráig rövid átnézetben hozzátoldja. Ide tartozik továbbá *Insān al-‘uyūn fī sīrat al-amīn al-ma’mūn* (A pupilla – a bizalmas és megbízható [próféta] élete), amelynek szerzője a kairói Burhān ad-Dīn **al-Ḥalabī** (megh. 1044/1634), ezért a könyv neve röviden csak *as-Sīra al-ḥalabiyya* (A Ḥalabī féle Próféta-életrajz).

Az iszlám irodalmának természetszerűen legkedveltebb tárgya maradt a *Sīrat an-Nabī* (A Próféta életrajza) a legújabb időkig. Néhány éve adta ki Aḥmad b. Zaynī **Daḥlān** (megh. 1304/1886), aki szülővárosában, Mekkában mint *šayḥ al-ulamā’* (a vallástudósok mestere) működött, több egyéb vallástudományi és történelmi munkája közt *as-Sīra an-nabawiyya wa-l-āṭār al-Muḥammadiyya* c. könyvét.

10. A korszak történetíróinak sorát egy fölöttébb érdekes férfiú nyitja meg, Muḥammad b. ‘Alī **Ibn at-Tiqṭaqā**, aki 701/1301 körül a kalifátus történetét írta meg, annak kezdetétől a mongol hódításig. Előadását a mongol dinasztia-nak kedvező érzület hatja át; a mongolok betörését isten büntető rendelkezésének tekinti a régi kalifák ellenében. A szerző maga az új uralom, az iszlámra áttért mongol Ġāzān kegyét élvezte és egyre dicséri a rendet, amelyet az addig elhanyagolt állam kormányzásába hoztak. Munkáját jótévőjének, Moszul fejedelmének, Fahr ad-Dīn ‘Īsā-nak ajánlotta s ezért könyvének az *al-Fahrī* címet

adta. Mindenesetre nagyon érdekes történelmi előadás, amely a kalifátus történetét szokatlan szempontból tárgyalja.

Világtörténelmi nagy összefoglalásokkal is találkozunk e korszakban; ezek között első helyen áll Ismā‘īl **Abū l-Fidā’** (megh. 732/1331) nagy történelmi munkája, a *Muḥtaṣar tāriḥ al-bašar* (Az emberiség történetének rövid összefoglalása). Abū l-Fidā’ az ayyūbida család (amelyhez Šalāḥ ad-Dīn is tartozott) sarja és ḥamāi fejedelem volt. E munkában az iszlám előtt és után történeteket adja elő, elkezdve a történelem kezdeteitől egészen a 729/1328. évig. Munkájában a Próféta élete is bele van foglalva; ez az első eredeti arab forrás a Prófétaról, amely Európában is ismeretessé vált. Abū l-Fidā’ nagy történelmi munkáját, amely az európai tudomány által felhasznált legelső arab történelmi munkák közé tartozik, jelentőségében csak Ibn al-A‘īn, majd később aṭ-Ṭabarī forrásmunkái szorították háttérbe. Abū l-Fidā’ történelmi munkáján kívül még egy nagy geográfiai munkát is szerkesztett *Taqwīm al-buldān* (Az országok felmérése) címen, táblázatos alakban, mindenütt meghatározva az egyes földrajzi pontok hosszúsági és szélességi fokait.

Mellette szerepel kortársa, Abū ‘Abdallāh Šams ad-Dīn **ad-Dahabī** (megh. 748/1348) híres damaszkuszi tudós, akinek tulajdonképpen szakmáját nem a történelem, hanem a *ḥadīṭ* és általában a vallástudomány képezte: előbbinek hosszú ideig tanára is volt Damaszkuszban. Munkái is leginkább e körben mozognak. Főképpen a *ḥadīṭ*ok láncában (*isnād*) előforduló tekintélyekkel (*riḡāl al-ḥadīṭ*) szeretett foglalkozni és életviszonyaikat megállapítani; erről szól munkája: *Ṭabaqāt al-ḥuffāz* (A tradícióörzők osztályai); aztán külön foglalkozik még a tradíciók közlöinek kritikai bírálásával abból a szempontból, hogy mennyire van közöttük gyanús egyén, aki a Próféta nevében hitelt nem érdemlő mondásokat hozott forgalomba. E fontos kimutatást egy alfabetikus alakban felosztott munkájában nyújtja: *Mizān al-riḡāl fī naqd ar-riḡāl* (Az egyensúly mérlege – a férfiak kritikája), mely munkában az illető férfiak életkörülményeit ismerteti és közli annak okát, minek alapján vonja kétségbe hitelességüket, valamint azon hamis *ḥadīṭ*okat, amelyeket ők hoztak forgalomba. Mindezekből látható, hogy ad-Dahabī-t a *ḥadīṭ* tudományban is főképpen történeti szempontok érdekelték. Ez érvényesül legterjedelmesebb művében is, melynek címe: *Tāriḥ al-islām* (Az iszlám történelme), amelyben életrajzi rendben, 10-10 évenkénti 70 osztályban (*ṭabaqāt*), Muḥammadtól közel saját idejéig (715/1315) adja elő az állami életben és a tudományban legkiválóbb személyek történeteit. Idővel külön pótkötetekben egészen 740/1339-ig folytatta e történelmi dolgozatot. Még tovább folytatta e munkát saját feldolgozásában Taqī d-Dīn **Ibn Qaḍī Šuhba** (megh. 851/1447) damaszkuszi tudós és ta-

nár: *al-ʿlām bi-tārīḥ al-islām* (Értesítés az iszlám történetéről). E körbe tartozik továbbá Abū l-Fidā' Ismāʿīl **Ibn Kaṭīr** (megh. 774/1372), ugyancsak szíriai *ḥadīṯ* tudós történelmi munkája: *al-Bidāya wa-n-nihāya* (A kezdet és a végcél), amely a világ teremtésétől kezdve egészen a szerző idejéig terjed.

11. Ilyen általános, az iszlám történetének egész terjedelmét felölelő munkákon kívül e korszakból nevezetes részletes munkák is említendők, amelyek az iszlám világ egyes részeit tűzik ki a történelmi tárgyalás céljául. Természetesen továbbra is sok szerző foglalkozott a szent városok, Mekka, Medina és Jeruzsálem részletes történetével. Mekka történetét Taqī d-Dīn **al-Fāsī** (megh. 832/1429) mekkai tudós, később egészen saját idejéig Quṭb ad-Dīn **an-Nahrawālī** (megh. 990/1582) írta meg. A Mekka történetéről szóló forrásmunkákat e tárgy legrégebb előadójától, al-Azraqī-tól kezdve egészen an-Nahrawālī-ig Wüstenfeld német tudós egy külön gyűjteményben állította össze (*Die Chroniken der Stadt Mekka*) négy kötetben. Medina történetét **aṣ-Ṣamhūdī** (megh. 911/1505) egyiptomi író írta meg, aki élete java részét Medinában töltötte és ott a *ṣayḥ al-islām* (az iszlám sejkje) méltóságra emelkedett. Jeruzsálem történetét Muḡīr ad-Dīn al-Ḥanbalī **al-ʿUlaymī** (megh. 927/1520) írta meg e cím alatt: *al-Uns al-ḡalīl bi-tārīḥ al-Quds wa-l-Ḥalīl* (A magasztos közelség – Jeruzsálem és Hebron története). Mindezen munkák nemcsak az illető városok viszontagságos történetét tárgyalják, hanem helyrajzi viszonyait is ismertetik, különös tekintettel a zárandoklat céljait képező helyekre.

12. E részletes történeti irodalomban leggazdagabban Egyiptom története képviselteti magát. Számos előmunkát használhatott fel ennek az irodalomágnak a legkiválóbb képviselője, Taqī d-Dīn **al-Maqrīzī** (megh. 845/1441), aki mint *ḥaṭīb* és tradíciótanár működött Kairóban, és vallástudományi érdeklődésén kívül elmélyült tanulmányokat fordított hazája történetének felkutatására. E tanulmányok eredményét nagy munkájában adta elő: *al-Mawāʿiẓ wa-l-irṯibār fī dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-āṭār* (Intelmek és példázatok – a települések és régiségek felsorolása). Az egyiptomi nagyvárosok helyrajzának, valamint Egyiptom történetének nagyszabású ismertetése az ókortól kezdve az iszlám térfoglalásán és az összes ott uralkodott dinasztiákon át. Különös fontossággal bír a Fāṭimidák és a mamlūk uralkodók korszakainak kimerítő előadása. De a *Ḥiṭaṭ* jelentőségét leginkább az a nagy bőség mutatja, amellyel Egyiptom politikai, művelődési és emberbaráti intézményeiről, népszokásairól és ünnepegeiről értekezik a történelem különféle korszakaiban. E munka elsősorú forrása nemcsak Egyiptom állami történetének, hanem a szerző sokoldalú szempontjainál fogva az ország gazdasági és művelődéstörténetének is.

Egyiptom politikai történetét krónikaszerű rendben tárgyalja Abū l-Maḥāsīn **Ibn at-Taḡribirdī** (megh. 874/1469), egy felszabadított török rabszolga fia, akit gazdája, al-Malik az-Zāhir Barqūq szultán kiműveltetett és magas állásba helyezett. Abū l-Maḥāsīn Kairóban többek között al-Maqrīzī tanítványa volt. Fő munkája: *an-Nuḡūm az-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-Qāhira* (A fénylő csillagok – Egyiptom és Kairó uralkodói), amelyben a történeteket az iszlám hódításától 857/1453-ig adja elő. Egyiptom egy másik történetírója Abū l-Barakāt Aḥmad **Ibn ‘Iyās** (megh. 930/1523), aki *Badā’i‘ az-zuhūr fī waqā’i‘ ad-duḥūr* (A virágok kitűnőségei – a korszakok eseményei) cím alatt állította össze, szintén krónika alakban, hónapok és napok szerint felosztva hazája történetét egészen 928/1521-ig. A régebbi korszakokon hamar átsiklik és csak a mamlūk szultánok uralkodásával kezdi meg a részletes előadást.

‘Abdarrahmān b. Ḥasan **al-Gabartī** (megh. 1241/1825) Kairóban élt. Kiemelkedő képességű történész volt, aki 1688-tól 1821-ig krónikaszerűen megírta Egyiptom történetét, a rendelkezésre álló adatok és később saját megfigyelései alapján. Művének címe: *‘Aḡā’ib al-āṭār fī t-tarāḡim wa-l-aḥbār* (A fennmaradt emlékek csodái – életrajzok és híradások).

Ibn Haldūn

13. Habár e korszak jellemzésére azt bocsátottuk előre, hogy benne már nemigen mutatkozik nyoma az eredeti alkotásokat létrehozó teremtő erőnek, hanem inkább a gyűjtő és összefoglaló törekvéseknek, ez ítélet alól éppen a történelem terén egy hatalmas kivételtől kell szólnunk. A VIII/XIV. században jelentkezett az arab történelmi irodalom legnagyobb alakja, aki mintegy elszigetelve elődeitől, a történelmi tudományt új gondolatokkal, új módszerrel gazdagította, a világesemények szemléletében új ösvényt nyitott, amely a nyugati történetírásban is csak századokkal később nyílt meg. E férfiú ‘Abdarrahmān b. Muḥammad **Ibn Haldūn** (megh. 808/1406). Tuniszban született egy Andalúziából Afrikába átvándorolt családból, amely eredetét a Kinda arab törzsre vezette vissza. Életének legnagyobb részét állami szolgálatban töltötte É-Afrikában és Granadában; ügyességénél fogva gyakran használták őt diplomáciai küldetésekre a keresztény fejedelmekhez (Pedro kasztíliai fejedelemhez) és az afrikai nomád törzsekhez. Ezek közt bőséges alkalma nyílt a sivatagi élettel megismerkedni. Mindezen alkalmakat a különféle művelődési állapotok megfigyelésére használta fel. Később Egyiptomba került, ahol a szultán a mālikiták főbírójává nevezte ki, majd 803/1400-ban a Timūr Lenk elleni hadjáratban is

részt vett, amelynek kedvezőtlen kimenetele után egy küldöttség élén a mongol fejedelem elé járult, hogy a meghódolt Damaszkusz számára kedvező feltételeket eszközöljön ki. Ilyen változatos, az izgalmaktól meg nem kímélt életpálya közt írta meg Ibn Haldūn nagy történelmi munkáját: *al-ʿIbar wa-dīwān al-mubtadaʿ wa-l-ḥabar fī ayyām al-ʿarab wa-l-ʿaǧam wa-l-barbar* (Példázatok, s a kezdetek és híradások gyűjteménye – az arabok, perzsák és berberek történeti eseményei), amely a legkiemelkedőbb történeti munka az arab irodalomban. Ibn Haldūn e munkájába az emberiségnek addig irodalmilag nem tárgyalt köreit foglalta bele, különösen az afrikai berber törzseket, amelyeknek származását, genealógiai vonatkozásait, történeti és társadalmi viszonyait a nagy munka egy külön ennek szentelt kötetében tudományosan ő adta elő legelőször. Ezen tartalmi érdeme mellett azonban még egy mozzanat emeli Ibn Haldūn nagy munkáját az addigi történelmi irodalom fölé. Ugyanis e munkát egy bevezető kötet (*Muqaddima*) előzi meg, amelyben a művelődéstörténet és társadalmi alakulás legmélyebb kérdéseit tárgyalja, és legelőször tesz kísérletet arra, hogy az emberi társadalom alakulásának és változatainak feltételeit és törvényeit kimutassa. Kutatja a befolyást, amelyet a társadalmi lét különböző fokai, a nomád és földművelő életmód, a gazdasági és egyéb társadalmi körülmények a nemzetek fejlődésére gyakorolnak. Keresi a társadalmi alakulás módzatainak törvényeit, és a különböző népek történetéből levonható tapasztalatokon igazolja azokat. Ezt az utat ő törte *Muqaddima* c. munkájával és ezért ő nemcsak a legnagyobb történetíró az arab irodalomban, hanem egyúttal egyike a legelső történelmi gondolkodóknak a világirodalomban.

Török történetírók

14. Az arab nyelven író török tudósok is gyarapították az arab történelmi irodalmat. Legkiválóbb e körben a tudós **Hogāzāda fia, Tašköprüzāda** (megh. 968/1560), aki Isztambulban, Üskübben és Drinápolyban előkelő tanári helyeken működött. Számos történelmi és teológiai munkát írt, melyek közt legismertebb *aš-Šaqāʿiq an-nuʿmāniyya fī ʿulamāʾ ad-dawla al-ʿuṯmāniyya* (Piros szellőrózsák – az oszmán birodalom tudósai), amelyben tíz osztályban 522 tudós ember életrajzát közli ʿUṯmān Ğāzī-tól Sulaymān szultán idejéig.

Török tudósnak köszönjük végül az arab és egyáltalán az iszlám irodalom legkimerítőbb áttekintését. Ugyanis **Muṣṭafa Ḥaǧǧī Halifa (Halifa)** (megh. 1067/1657), aki Kātib Čelebī néven is ismert, és török nyelven többrendbeli geográfiai és történelmi munkát írt, *Kašf az-zunūn fī asāmī l-kutub wa-l-funūn*

(A téves vélemények felfedése – a könyvek és tudományszakok nevei) cím alatt szakok szerint rendezve a számára hozzáférhető teljes muszlim, de elsősorban arab irodalmi munkákat sorolja fel. Mái az arab irodalmi kutatók nélkülözhetetlen segédforrása. Hāggī Halīfa e fontos munkával saját kora számára ugyanazt a munkát végezte, amelyet közel hét évszázaddal előtte Ibn an-Nadīm teljesített a maga *Fihrist* c. munkájával az addig felhalmozott irodalmi anyaggal.

Késői adab irodalom

15. Az *adab* különféle irányait e korban is művelték. Ezek közül leginkább igényli a figyelmet Abū l-°Abbās Aḥmad **Ibn °Arabšāh** (megh. 854/1450). Damaszkusból származott és itt nevelkedett. Midőn Timūr Lenk 803/1400-ban Szíria fővárosát hatalmába ejtette, Ibn °Arabšāh anyjával és testvéreivel együtt a hódító mongolok fogságába került, akik Samarqandba hurcolták. Hosszú ideig tartózkodott Közép-Ázsiában, ahol híres tanárok előadásain képezte ki magát, sőt Mongóliába is eljutott, míg végül sikerült neki Törökországba kivándorolni, ahol Drinápolyban bemutatkozott a szultánnak, aki titkárává nevezte ki. Majd ismét hazájában, később Kairóban telepedett meg, ahol életét bevégezte. Ibn °Arabšāh egyik legismertebb munkája Tīmūr életrajza, amelyet a XVII. sz.-ban latinra is lefordítottak. Címe: *°Aḡā'ib al-maqdūr fī nawā'ib Tīmūr* (A végzet csodái – Timūr Lenk viszontagságai). De irodalmi tekintetben még inkább mutatja a mestert az a munka, amelyre a perzsa irodalommal való megismerkedése indította őt, ugyanis újból megpróbálkozott a *Kalīla wa-Dimna* irodalmi fájával, és egy perzsa munka, a *Marzubān-nāma* módjára állatbeszélgetések formájában az uralkodókat bölcs és igazságos kormányzásra tanító munkát írt, amelyben az arab stílművészet minden finomságával élt; címe: *Fākihāt al-ḥulafā' wa-mufākahāt az-ḡurafā'* (A kalifák gyümölcse és a finom elmék mulatsága).

Költészet és filológia

16. Az arab irodalomban igazi költő nemigen jelentkezett e korszakban, az utánczók pedig eredetiség híján elődeik kitaposott útját járták. Legkiválóbb költő ez időben Šafī d-Dīn **al-Ḥillī** (megh. 750/1349) volt, aki nagyszámú költeménye közt egy egész gyűjteményt szánt a Mārdīnban székelő türk-

mén artuqita fejedelem dicsőítésének. Verseiben elsősorban külsődleges formai eszközökkel élt. Így pl. a Próféta dicsőítésére írt nagy költeményébe 151 retorikai fogást dolgozott bele, egy másik versében az összes főnév kicsinyítő formára van alkotva. Többrendbeli költészeti antológiát szerkesztett **Šalāh ad-Dīn aš-Šafadī** (megh. 764/1362), amelyek leginkább a szerelmi kesergés tárgya köré csoportosulnak. Különben aš-Šafadī ezenkívül a biográfiai írók között foglalhat helyet, amennyiben egyrészt Ibn Hallikān munkájának egyik folytatója volt, másrészt sajátos módon csoportosított életrajz-gyűjteményeket szerkesztett pl. híres vakokról, félszeműekről.

17. Az arab irodalom ezen korszaka néhány kitűnő nevet adott a filológia tudományágának. Közülük a legkiemelkedőbb Mağd ad-Dīn **al-Fīrūzabādī** (megh. 817/1414), aki egyike azon számos nem arab anyanyelvű tudósoknak, akik az arab nyelvtudomány fejlesztése terén maradandó érdemeket szereztek. Šīrāz-ban született, de korán Irakba, majd Damaszkuszba ment, ahol Taqī d-Dīn as-Subkī szorgalmas tanítványa volt. Később nagy utazásokat tett Indiába, Mekkába, Jemenbe, mindenütt évekig tartózkodott. Élete utolsó éveit Jemenben élte, ahol főbírónak nevezték ki, és ahonnan több ízben kirándult Mekkába és Medinába. Zabīd dél-arábiai városban halt meg. Utazásai jó alkalmat nyújtottak neki nyelvtudományi tapasztalatok gyűjtésére, az arab nyelv terén különösen jemeni tanulmányai tágíthatták látókörét. Egy óriási, hatvan (néhány szerint száz) kötetre terjedő szótári munkát írt, amely azonban elveszett. Ennek az elveszett munkának kivonatát írta meg *al-Qāmūs al-muhīt* (A mindent felölelő) c. híres arab szótárban, amely az arab nyelvtanulmány egyik legfontosabb segédeszköze, s így vetekszik elődje, al-Ġawharī (X. sz.) szótárával és ennek bővítésével, Ibn Manzūr munkájával (XIII. sz.).

A *Qāmūs* c. művel kapcsolatban áll egy újabb nagy arab filológus tudós, Muḥammad Murtaḏā **az-Zabīdī** (megh. 1205/1790) munkája, aki Dél-Arábiából származott, de férfikora derekán Kairóban telepedett le, ahol széleskörű tanári működést fejtett ki, különösen a *hadīth* tudomány körül. Kora tudósai közt nagy tekintélynek örvendett, s az uralkodók részéről is nagy elismerésben részesült. Az iszlám legtávolabbi vidékeiről küldtek neki ajándékokat, hogy életét gondtalanul a tudománynak szentelhesse. Fő munkája az anyagot is kibővítő és javító kommentár, amelyet a *Qāmūs* c. műhöz írt (10 kötet a nyomtatott kiadás) ily címen: *Tāğ al-ʿarūs min ġawāhir al-Qāmūs* (A menyasszony diadémja a *Qāmūs* drágaköveiből), amelyben az előző szótári irodalmat bővítette ki. Ugyanő írt egy terjedelmes magyarázó munkát al-Ġazālī *Iḥyāʿ ulūm ad-dīn* (A vallástudományok újjáélesztése) c. munkájához, *Iḥāf as-sāda al-muttaqīn* (Az istenfélő férfiak megajándékozása) cím alatt.

Kitűnő filológiai munkát végzett továbbá ʿAbdalqādir b. ʿUmar **al-Baġdādī** (megh. 1093/1682), aki részint Kairóban, részint Törökországban töltötte éveit. *Hizānat al-adab wa-lubb lubāb lisān al-ʿarab* (Az *adab* [műveltség] kincsesháza és az arab nyelv veleje) c. munkája, amelynek célja, hogy magyarázatot adjon egy grammatikai munka *šāhid*-verseihez, de messze meghaladja e közvetlen célt, és a szerző a versekhez fűzött magyarázataival, a költők életrajzainak közlésével, a versekben található utalások bőséges kifejtésével azzá lett, aminek címe mondja: “az *adab* kincsesháza”. ʿAbdalqādir al-Baġdādī óriási irodalomismerettel rendelkezett, látta, tanulmányozta és e nagy műve gazdagítására fordította a legtrikább régi könyveket, amelyek azóta elvesztek, így pl. régi költők *dīwānjait*.

Természettudomány

18. A természetrajz irodalmából is van egy munka, amelyet sokoldalú hasznosságánál fogva sűrűn veszünk igénybe. Kamāl ad-Dīn **ad-Damīrī** (megh. 808/1405) egyiptomi tudós, aki az Azhar-mecsetben mint *ḥadī* tanár működött, az állatvilággal foglalkozó könyve, a *Ḥayāt al-ḥayawān* (Az állatok élete) alfabetikus sorrendben mutatja be az állatvilágot, minden egyes cikkben az illető állat természetrajzi meghatározása mellett tárgyalja előfordulását a *Qurʾān*ban, a *ḥadī*ban, az arab költészetben, példabeszédekben, népmesékben, helyét a törvényben, jelentőségét az orvostudományban, a népi babonában, álomfejtésben stb. Számos irodalmi és történelmi kitérésével, nagyszámú idézetével, amelyeket gyakran félreeső és ismeretlen munkákból vett, egyúttal nagyon fontos irodalomtörténeti tanulságokat nyújt. ad-Damīrī munkájában nem kevesebb, mint 590 prózai munkát és 199 költői gyűjteményt idéz. Eből kitűnik, hogy a *Ḥayāt al-ḥayawān* c. műnek csaknem nagyobb a jelentősége az *adab*, mint a tulajdonképpeni állattan körében, amelynek címét viseli.

as-Suyūfī

19. Bevezetőleg mondtuk, hogy e korszak íróit szembeötlő módon jellemzi a szakmák korlátait meghaladó sokoldalúság és egyidejű alkotásuk a tudomány különböző, egymástól távol eső köreiben. E tényt egy író sem jeleníti meg oly nagy terjedelemben, mint Ġalāl ad-Dīn **as-Suyūfī** (megh. 911/1505), az arab irodalom legtermékenyebb alakja, aki Kairóban több mecsetiskolában

mint tanár működött, de túlzott önérzete által sok ellenséget szerzett magának. Alig van az arab irodalomban író, aki oly különféle szakokban oly nagyszámú munkát írt volna, mint as-Suyūṭī. Egy öndicsekvéstől duzzadó önéletrajzban ő maga 300-ra teszi művei számát, s tekintetbe kell venni, hogy ennek az önéletrajznak az elkészítése után sem szünetelt írói tevékenysége. Mindenesetre a szám értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az nemcsak nagy munkákat, hanem apró kis értekezéseket is magába foglal.

as-Suyūṭī tulajdonképpeni tanulmányai leginkább a vallástudomány különféle ágai, a *tafsīr*, a *ḥadīṭ* és a *fiqh* körül mozognak, de vannak nyelvtudományi, történelmi, *adab* és *šūfī* művei is. Munkái közül számos olyan van, amely inkább összefoglaló, semmint eredeti jellege dacára azért bír oly hatalmas beccsel, mert benne óriási irodalmi előzményeket dolgozott fel és néha számunkra elveszett munkákat helyettesít. E munkák közül különösen a következők nagy jelentőségűek:

- 1) *al-Itqān fī ʿulūm al-Qurʿān* (A tökéletesítés – a *Qurʿān* tudományai): e nagy munkában 80 fejezetben tárgyalja mindazon fontos kérdéseket, amelyek a *Qurʿān* tudományban tekintetbe jöhetnek, és ennél fogva még ma is nagy haszonnal szolgálhat bevezetésül e tudományban.
- 2) *Ṭabaqāt al-mufasssīrīn* (A *Qurʿān* magyarázók osztályai), amelyben a leghíresebb *Qurʿān* magyarázók rövid életrajzát nyújtja.
- 3) A *Tafsīr al-Ġalālayn* (A két Ġalāl, vagyis as-Suyūṭī és al-Maḥallī magyarázata) c. művével maga is részt vett a *Qurʿān*-magyarázat irodalmában.
- 4) *Ṭabaqāt an-naḥwiyyīn wa-l-luġawiyīn* (A nyelvtudósok és lexikográfusok osztályai), amelynek csak egy rövidebb változata maradt fenn kéziratban.
- 5) *al-Muẓhir fī ʿulūm al-luġa* (A virágzó [könyv] – a nyelv tudományai) kimerítő tájékoztatás az arab nyelvtudományi tanulmányok kérdéséről az *Itqān* c. munkájához hasonló gazdag irodalmi anyag felhasználásával.
- 6) *Tārīḫ al-ḥulafāʾ* (A kalifák története) az iszlám kezdetétől a szerző idejéig.
- 7) *Ḥusn al-muḥāḍara fī aḥbār Miṣr wa-l-Qāhira* (Az előadás szépsége – az Egyiptomról és Kairóról szóló híradások), mint címe mutatja, Kairó topográfiájával és Egyiptom történetével foglalkozik.

Tudománytörténet

20. A XI/XVII. és XII/XVIII. század jeles tudósainak és műveiknek ismeretét két könyvből meríthetjük: Muḥammad **al-Muḥibbī** (megh. 1111/1699) szíriai tudós *Hulāṣat al-āṭār fī ʿyān al-qarn al-ḥādī ʿašar* (A hagyomány lényege – a *hiġra* XI. századának jeles emberei) c. munkájából, valamint Abū l-Faḍl **al-Murādī** (megh. 1206/1791) aleppói mufti *Silk ad-durar fī ʿyān al-qarn at-tānī ʿašar* (Gyöngyfűzér – a *hiġra* XII. századának jeles emberei) c. művéből, mely utóbbi munka eredetileg török nyelven íródott. Az újkori egyiptomi tudományos élet képviselőiről becses értesülést nyerünk ʿAlī Pāšā **Mubārak** (megh. 1311/1893), volt egyiptomi oktatási miniszter munkájából: *al-Ḥiṭat at-tawfīqiyya al-ġadīda* (A Tawfīq khedivének ajánlott új topográfia), amelynek az a célja, hogy al-Maqrīzī munkájához hasonló, de annál részletesebb vezérfonalat nyújtson Egyiptom ismeretéhez az újkor igényeinek megfelelően. Az ábécérendben felsorolt városok leírásába az onnan származó tudósok, ott nyugvó szent életű férfiak és nők életrajzait foglalta bele.

Utószó

Goldziher Ignác annak a szerzőnek a máig nagyra tartott művével zárta irodalomtörténetét, akit személyesen is ismert egyiptomi tartózkodása idejéből, s aki maga küldte el neki *al-Hiṭaṭ at-tawfiqiyya* c. munkáját recenzióra. °Alī Mubārak pasa és irodalmi tevékenysége valóban joggal tekinthető a klasszikus arab irodalom utolsó darabjának, még inkább XVIII. századi, mint XIX. század végi alkotás. Goldziher jelen műve mai szemmel nézve jogosan nevezhető a klasszikus arab irodalom történetének. Az arab irodalom természetesen folytatódott a XIX. sz. végén is, új irányokat vett, és európai hatásra egyre határozottabban elvált a szépirodalom a tudományos és vallási irodalomtól. Ez azonban már valószínűleg nem keltette fel Goldziher érdeklődését. Az ún. arab reneszánsz (*nahḍa*) irodalma egyébként is kortárs irodalomnak számított, ami a korabeli felfogás szerint egyrészt még nem irodalomtörténet, másrészt semmiképpen sem való iskolai tankönyvbe, aminek Goldziher könyve eredetileg készült. A *nahḍa* legnevezebb szerzői, akik átmenetet képeztek a klasszikus arab irodalom és a modern arab irodalom között, a XX. sz. első harmadában fejezték be alkotótevékenységüket, míg a valóban modern alkotók még fiatal emberek voltak 1908 táján.

Dévényi Kinga

SZERZŐI NÉVMUTATÓ *

- °Abūd b. al-Abraş vii, 22
 Abū °Amr b. al-°Alā' 38, 65
 Abū °Amr aš-Şaybānī 39
 Abubacer ld. Ibn ʿUfayl
 Abū Dā'ud 48
 Abū Du°ayb 39
 Abū Dulaf 109, 110
 Abū Firās 82
 Abū Ḥanīfa 52-53
 Abū l-°Atāhiya 79
 Abū l-Farağ al-İşfahānī 41, 71, 81, 125
 Abū l-Fidā' 141
 Abū Ma°sar al-Balḥī 103
 Abū Nuwās 78, 79
 Abū Şāma 121
 Abū Şugā° 55
 Abū Tammām 40, 80
 Abū °Ubayd 40
 Abū °Ubayda 39
 Abū Yūsuf 53
 °Adī b. Zayd 22
 °Aggāg 43
 Aḥṭal 41, 42
 °Alqama 22, 40
 °Amr b. Kulṭūm 21, 37
 °Antara 16-17, 37, 38, 40, 93
 Arisztotelész viii, 95, 97, 98, 99, 101, 105
 °Askarī 40
 Aşmaṭī 39, 40, 65, 67, 118
 A°sā (al-Akbar) 24, 25, 38, 70
 Aš°arī 56, 138
 Avempace ld. Ibn Bağga
 Avenzoar ld. Ibn Zuhr
 Averroēs ld. Ibn Ruşd
 Avicenna ld. Ibn Sma
 Aws b. Ḥağar 18
 °Aynī 137
 Azraqī 120, 142
 Bağawī 49
 Bağdādī, °Abdallaṭīf 111
 Bağdādī, °Abdalqādir b. °Umar 147
 Bağdādī, Abū Mañşūr vii, 56
 Bağdādī, ld. Ḥaṭīb
 Bahā' ad-Dīn Zuhayr vii, 84
 Bakrī 113, 114
 Balāğurī 117, 118
 Balḥī, Abū Ma°sar 103
 Balḥī, Abū Zayd 109
 Bāqillānī 56
 Bassār b. Burd vii, 78
 Battānī 103
 Baydawī 53
 Bayhaqī 86
 Bazdawī 55
 Birkawī / Birgilī 139
 Bīrūnī 111, 119
 Buḥārī 48-50, 136, 137
 Buḥturī 40, 80
 Būşīrī 60
 Bustī 84
 Dabbūs 59
 Dahabī 141
 Daḥlān 140
 Damīrī 147
 Dānī 50, 126
 Dīnawarī, Abū Ḥanīfa 105

* A mutatókban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a címszavak elejéről az *al-* névelőt elhagytuk. A címmutatóban a *Kitāb* szó nélkül közöltük a címeket.

Szerzői névmutató

- Dioszkoridész 96
Diyārbakrī 140
Du'alī 63, 65
Dū n-Nūn 58
Dū r-Rumma 43
Euklidész 95
Fahr ad-Dīn ar-Rāzī 51
Fākihī 120
Fārābī, Abū Ibrāhīm 72
Fārābī, Abū Naṣr 99
Farazdaq 42
Fargānī 103
Farrā', Abū Zakariyyā' 69
Fāsī 142
Fīrūzābādī 146
Ġabartī vii, 143
Ġāhiz 85-86, 105
Ġahšiyārī vii, 121
Galénosz 96
Ġamīl 42
Ġarīr 42
Ġawharī 72, 146
Ġazālī 55, 56, 61-62, 100, 102, 146
Ġīlānī 58, 60
Ġunayd 58
Ġundī 54
Ġurgānī vii, 74, 75
Ġuwaynī 56, 57
Ĥaġġag b. Maṭar 103
Ĥaġġī Ĥalīfa 144, 145
Ĥalabī, Burhān ad-Dīn 140
Ĥalabī, Ibrāhīm 54
Ĥalaf al-Aḥmar 38, 46, 78
Ĥalīl b. Aḥmad 65, 66, 68
Ĥallāġ vii, ix, 58
Ĥamaḍānī x, 90
Ĥamdānī 110
Ĥammād ar-Rāwiya 37, 46
Ĥansā' 18, 23
Ĥarīrī x, 90
Ĥarīt b. Ĥilliza 21, 37
Ĥasan al-Baṣrī vii, 57
Ĥassān b. Ṭabīṭ 25
Ĥaṭīb al-Baġdādī 120
Ĥaṭīb at-Tibrizī 49
Ĥātim at-Ṭā'ī 18
Ĥillī 145
Ĥirmiġ 23
Ĥogaḏāda 102, 144
Ĥubayṣ 96
Ĥunayn b. Iṣḥāq 95
Ĥuṭay'a iii, 26
Ĥwārizmī, Abū 'Abdallāh vii, 106
Ĥwārizmī, Abū Bakr 88
Ĥwārizmī, Abū Ġa'far 102, 103, 107
Ibn 'Abbād 71, 72
Ibn 'Abbās 51
Ibn 'Abd Rabbihi 87
Ibn 'Abdalbarr 50, 126
Ibn Abī Uṣaybi'a 106, 122
Ibn Āġurrūm vii, 74
Ibn al-'Adīm 121
Ibn al-Aḥnaf 78
Ibn al-Anbārī 69-70, 71
Ibn al-A'rābī 39
Ibn al-Aṭīr, Diyā' ad-Dīn 89
Ibn al-Aṭīr, 'Izz ad-Dīn 50, 122, 141
Ibn al-Bayṭār 105
Ibn al-Faqīh 108
Ibn al-Farīḍ 59
Ibn al-Ġawzī iii, 60, 122
Ibn al-Ĥarīrī vii, 92
Ibn al-Ĥaṭīb 130
Ibn al-Ĥayṭam 103
Ibn al-Kalbī 115
Ibn al-Mu'tazz 79, 82

- Ibn al-Muqaffa' 85
 Ibn al-Qāsim 54
 Ibn an-Nadīm 95, 145
 Ibn °Arabī 59
 Ibn °Arabšāh 145
 Ibn ar-Rūmī vii, 82
 Ibn °Asākir 121
 Ibn as-Sikkīt i, 39, 69
 Ibn at-Taġrībirdī 143
 Ibn at-Ṭiqtaqā 140
 Ibn Baġġa 100
 Ibn Battūta 112
 Ibn Durayd 67, 71, 127
 Ibn Faḍlān 109, 110
 Ibn Fāris 72
 Ibn Ğubayr 112
 Ibn Ḥaġar al-°Asqalanī 50, 136, 137
 Ibn Ḥaġar al-Ḥaytamī 137
 Ibn Ḥalawayhi 71
 Ibn Ḥaldūn 143-144
 Ibn Ḥallikān 122, 146
 Ibn Ḥamdīs 129
 Ibn Ḥanbal 49, 53, 58
 Ibn Ḥāni' al-Andalusī vii, 128
 Ibn Ḥāqān 129
 Ibn Ḥawqal 109
 Ibn Ḥayyān vii, 129
 Ibn Ḥazm 126
 Ibn Hilāl aš-Šabī 88
 Ibn Hišām 116, 126, 140
 Ibn Hurdāġbih 108
 Ibn Išhāq 116
 Ibn °Iyās 143
 Ibn Kaṭīr 142
 Ibn Māġa 48
 Ibn Māġid vii, 114
 Ibn Mālik 73, 74
 Ibn Manzūr 73, 146
 Ibn Nubāta, Abdarraḥīm 60
 Ibn Nubāta, Ğamāl ad-Dīn 60
 Ibn Qāḍī Šuhba 141
 Ibn Qayyim al-Ġawziyya 138
 Ibn Qutayba 41, 86, 88
 Ibn Quzmān vii, 129
 Ibn Rušd 61, 101
 Ibn Rusta 108
 Ibn Sa'ad 116, 117
 Ibn Šadr aš-Šarī'a 54
 Ibn Sayyid an-Nās 140
 Ibn Sīda 127
 Ibn Sīnā ix, 99-104, 111
 Ibn Šuhayd vii, 128
 Ibn Ṭabātabā vii, 74
 Ibn Taymiyya 138
 Ibn Ṭufayl 101
 Ibn Ya'īš 73
 Ibn Zaydūn vii, 128
 Ibn Zuhr vii, 104
 Idrīsī 110
 Iḥwān aš-Šafa' 98
 Imru' ul-Qays 19, 20, 23, 37, 40, 98
 Išfahānī, Ḥamza b. al-Ḥasan 119
 Išfahānī Id. Abū l-Farag
 Išfahānī Id. al-Kātib
 Išfahānī Id. ar-Rāġib
 Išhāq b. Ḥunayn 95
 Ištāḥrī 109
 Ka'b b. Zuhayr 18, 25
 Kalbī 115, 118
 Kamāl-Pašazāda 138
 Karaġī 102
 Kātib al-Išfahānī 121
 Kindī 98, 118
 Kisā'ī 66, 68, 69
 Kumayt 43
 Kutayyir 42

Szerzői névmutató

- Labīd 24, 37
Layl 66
Ma[°]arrī 83
Madā'inī vii, 117
Maġnūn 42
Maġhallī 136, 148
Maimonides viii, 104
Makkī, Abū Ṭālib 58
Mālik b. Anas 52, 53, 54, 137
Maqdisī ld. Muqaddasī
Maqqarī 130
Maqrizī 142, 143, 149
Margīnānī 54
Mašmūdī 54
Mas[°]ūdī 119, 120, 122
Māturīdī 56
Māwardī 55
Mawsilī, Ibrāhīm 77
Mawsilī, Ishāq 77
Maydānī 40
Miskawayhi vii, 99, 119
Mubāarak, [°]Alī Pašā 149
Mubarrad 67, 69, 127
Mufaḍḍal ad-Dabbī 38
Muhallil 11, 12, 21
Muḥammad próféta ii, iii, viii, x, xii, xiv, 18, 24, 25, 27-35, 36, 46, 47-49, 51, 58, 60, 115, 116, 119, 126, 137, 140, 141, 146
Muḥāsibī 58
Muḥibbī 149
Mullā Ḥusraw 55
Muqaddasī 109
Muqātil b. Sulaymān vii, 51
Murādī 149
Muslim 48, 49, 137
Muslim b. al-Walīd 80
Mutalammis 20, 21
Mu[°]tamid Ibn [°]Abbād 128-129
Mutanabbī 81-82
Muṭṭ[°] b. Iyās 77-78
Nabīga ad-Dubyanī 22, 37, 38, 40, 70
Nahrwalī 142
Nasā'ī 48
Nasafī 56
Nawawī 49, 55, 137
Nuwayrī vii, 89
Platón 95, 97, 99
Plutarkhosz 95
Porphüriosz 95
Ptolemaiosz 103, 107
Qādī al-Fāḍil 89
Qālī 127
Qalqašandī vii, 89
Qasṭallānī 137
Qays b. al-Mulawwaḥ 42
Qazwīnī, Ġalāl ad-Dīn vii, 75
Qazwīnī, Zakariyyā 105, 128
Qifṭī 106, 122
Qudāma 108
Qudūrī 54
Qurtubī 126
Qušayrī 58
Qusṭā b. Lūqa 95, 96
Quṭāmī 43, 80, 155
Rābi'a al-[°]Adawiyya vii, 57
Rāfi'ī 55
Rāġib al-Iṣfahānī 88
Rāzī (Rhazes) 104, 118
Rāzī ld. Faḥr ad-Dīn
Ru'ba b. al-[°]Agġāġ 43
Šadr as-Šarī'a ld. [°]Ubaydallāh b. Mas[°]ūd
Šafadī 146
Šāfi'ī 53, 55
Šahrastānī 57
Sakkākī vii, 74, 75

- Samarqandī 56
 Samaw'al 23
 Šamhūdī 142
 Šanfarā 11, 14, 15, 84
 Šantamarī 39, 127
 Sanūsī 139
 Ša'rānī 139
 Šarīsī vii, 92
 Šaṭībī 50, 126
 Šaybānī 53, 54, 69
 Sībawayhi ix, 66, 67, 68, 73, 127
 Sibī b. al-Ġawzī 122
 Siġistānī iii, 39, 67
 Sīrāfi 66
 Šīrāzī 55
 Subkī, Tāġ ad-Dīn 138
 Subkī, Taqī ad-Dīn 138, 146
 Suhaylī 126
 Suhrawardī 59
 Sukkarī 39
 Šulī vii, 86
 Sulmā 18
 Suyūtī 49, 136, 147-148
 Ta'abbaṭa Šarran 15, 16
 Ta'alībī 81
 Ṭabarī xi, 51, 88, 117-122, 141
 Ṭabarsī vii, 52
 Ṭābit b. Qurra 96, 102, 107
 Taftāzānī 55
 Ṭa'lab 39, 69, 70
 Tanūhī x, 87
 Taqafī 66
 Ṭarafa 20, 21, 23, 37, 40, 76
 Ṭāšköprüzāda 102, 144
 Tawhīdī vii, 87
 Tīfašī 105
 Tirmidī 48
 Ṭuġrā'ī 84
 Ṭūsī vii, 52
 °Ubaydallāh b. Mas'ūd 55
 °Ulaymī 142
 °Umar b. Abī Rabī'a 42
 Umayya b. Abī s-Šalt vii, 19
 °Urwa 17, 18
 Usāma b. Munqid 121
 °Utbī 121
 Wāqidī 116, 118
 Warrāq 73
 Yaḥsubī 126
 Ya'qūbī 108, 119, 122
 Yāqūt 113, 114
 Yūnus 66
 Zabīdī 146
 Zahrāwī 104
 Zamaḥšarī xi, 51, 73, 88
 Zarqānī 54, 137
 Zayd b. Ṭābit 34
 Zuhayr 18, 19, 25, 37, 40, 70, 76

CÍMMUTATÓ

- Adab al-katib 86
 Adab al-kuttāb 86
 Addād 70
 °Aġa'ib al-aġār fī t-tarāġim wa-l-aġbār 143
 °Aġa'ib al-buldān 110
 °Aġa'ib al-maġlūqāt wa-ātar al-bilād 105
 °Aġa'ib al-maġdūr fī nawa'ib Tīmūr 145
 Aġanī 41, 71, 77, 81, 125
 Aġdiya 104
 Āġurrūmiyya 74
 Aġbār al-Muqtadir al-°abbāsī 121
 Aġlāq al-wazīrayn 87
 Aġsan at-taqāsīm fī ma°rifat al-aqālīm 109
 A°lāq an-nafīsa, al- 109
 Alfāz 69
 Alfīyya 73
 Alf layla wa-layla 92
 Almagest 103
 Ansāb al-ašraf 118
 °Antar regény 17, 93
 Anwār at-tanzīl wa-asrār at-ta'wīl 52
 Ārā' ahl al-madīna al-fādila 99
 Arba°ūn an-Nawawī 49
 Asās al-balāġa 73
 Asrār al-balāġa 74
 Ātār al-bāġiya °an al-qurūn al-ġāliya, al-
 111
 °Awārif al-ma°arif 59
 Awrāq 86
 °Ayn 65
 Azġār al-afkār fī ġawāhir al-aġġār 105
 Badā'ī° az-zuhūr fī waqā'ī° ad-duhūr 143
 Banāt Su°ād 25
 Bayān wa-t-tabyīn, al- 85
 Biblioteca arabico-hispana 130
 Bidāyat al-mubtadi' 54
 Bidāya wa-n-nihāya, al- 142
 Buġyat at-ṭalab fī tarīġ Ḥalab 121
 Buġalā' 85
 Buldān 108
 Burda 25; 60
 Chroniken der Stadt Mekka, Die 142
 Dalā'il al-iġāz 74
 Dalālat al-ġā'irīn 104
 Dawāwīn as°ār al-qabā'il 37
 Dawāwīn as-šu°arā' as-sitta al-ġāhiliyyīn 40
 Dīwān al-adab 72
 Dīwān al-ġuṭab 60
 Dīwān an-Nābiġa 37
 Dīwān as°ār Banī Tamīm 37
 Durar al-kāmīna fī a°yan al-mi'a at-tāmīna,
 ad- 137
 Durrat al-ġawwās fī awhām al-ġawass 90
 Elemek 95
 Ezeregyéjszaka x, 92-93, 121
 Fahrī 102, 140
 Fā'iq 73
 Fākihāt al-ġulafā' wa-mufākahāt az-zurafā'
 145
 Faraġ ba°da š-šidda 87, 117
 Farq bayna l-firaq 56
 Fašġ 69
 Fatāwā al-fiqhiyya, al- 137
 Fatāwā al-ġadītiyya, al- 137
 Fatġ al-bārī [sic!] fī šarġ al-Buġārī 137
 Fawā'id fī ušūl °ilm al-baġr wa-l-qawā'id,
 al- 114
 Fihrist 95, 145
 Fihrist kutub as-šī'a 52
 Fiġh al-luġa 72

- Fuṣūl wa-l-ğayāt, al- 84
 Fuṣūṣ al-ḥikam 59
 Futūḥ al-buldān 118
 Futūḥat al-makkiyya fī maʿrifat al-asrār al-
 malakiyya, al- 59
 Ğamʿ al-ğawāmiʿ 49
 Ğamhara fī l-luġa 67
 Ğamiʿ aḥkām al-Qurʿān 126
 Ğamiʿ al-ğawāmiʿ fī l-uṣūl 138
 Ğamiʿ al-kabīr, al- 53
 Ğamiʿ aṣ-ṣaġīr, al- 53
 Ğamiʿ aṣ-ṣaḥīḥ, al- 48
 Ğamiʿ fī l-adwiya al-mufrada 105
 Ğarīb al-ḥadīṯ 86
 Ğunya li-ṭalibī ṭarīq al-ḥaqq 59
 Ḥalq al-insān 67
 Ḥamāsa 40, 80
 Hamziyya fī l-madaʿih an-nabawiyya 60
 Ḥarāġ 53; 108
 Hāšimiyyat 43
 Ḥawī 104
 Ḥawiyat al-iḥtiṣār fī uṣūl ʿilm al-biḥār 114
 Ḥayāt al-ḥayawān 147
 Ḥayawān 85
 Ḥayl 67
 Ḥayy Ibn Yaqzān 101
 Hezār afsāna 92
 Hidāya 54
 Hirz al-amānī 50
 Ḥitaṭ 142, 149
 Ḥitaṭ at-tawfiqiyya al-ğadīda, al- 149
 Ḥizānat al-adab wa-lubb lubāb lisān al-
 ʿarab 147
 Hudāy-nāma 85
 Ḥudūd 69
 Ḥuḷāṣat al-ṭār fī aʿyān al-qarn al-ḥadī ʿaṣar
 149
 Husn al-muḥādara fī aḥbār Miṣr wa-l-
 Qāhira 148
 Iḥbāna ʿan uṣūl ad-diyāna 56
 ʿIḥbar wa-dīwān al-mubtadaʿ wa-l-ḥabar fī
 ayyām al-ʿarab wa-l-ʿaġam wa-l-barbar
 144
 Iḥbil 67
 ʿIdāḥ fī ʿulūm al-balaġa 75
 Ifāda wa-l-ʿiṭibar fī l-umūr al-muṣāhada
 wa-l-ḥawādiṯ al-muʿāyana bi-arḍ Miṣr,
 al- 111
 Iḥāta fī ṭarīḥ Ğarnāta 130
 Iḥyāʿ ʿulūm ad-dīn 62, 146
 Iʿlām bi-ṭarīḥ al-islām 142
 Imtāʿ wa-l-muʿānasa, al- 87
 Inṣāf fī maṣāʿil al-ḥilāf bayna l-baṣriyyīn
 wa-l-kūfiyyīn 65
 Insān al-ʿuyūn fī sīrat al-amīn al-maʿmūn
 140
 ʿIqd al-farīd, al- 87
 Iqtīṣād fī iṣlāḥ al-anfus wa-l-aġsād 104
 Irsād as-sarī fī sarḥ al-Buḥārī 137
 Iṣāba fī tamyīz aṣ-ṣaḥāba 50, 136
 Iṣlāḥ al-mantiq 69
 Istiʿāb fī maʿrifat al-aṣḥāb 50
 Istiqāq 67
 Itḥāf as-sāda al-muttaqīn 146
 Iʿtibār 122
 Itqān fī ʿulūm al-Qurʿān 148
 Kāfi fī ʿilm al-ḥisāb 102
 Kalīla wa-Dimna 85, 145
 Kāmil 67, 122
 Kāmil fī t-ṭarīḥ 122
 Kanz al-wuṣūl ilā maʿrifat al-usūl 55
 Kaṣf az-zunūn fī asāmī al-kutub wa-l-funūn
 144
 Kaṣṣaf ʿan ḥaqāʿiq at-tanzil 51
 Kīmiyā as-saʿāda 61

Cimmutatō

- Kitāb 66, 73
Kitāb al-Yamīnī, al- 121
Kitāb aṭ-ṭabaqāt al-kabīr 116
Kitāb Rūḡār 110
Lāmiyyat al-ʿaḡam 84
Lāmiyyat al-ʿarab 11, 15, 84
Laṭāʾif al-minan wa-l-aḥlāq 139
Lawāqih al-anwār fī ṭabaqāt al-aḥyār 139
Laysa 71
Lisān al-ʿarab 73
Luzūm mā lā yalzam (= Luzūmiyyāt) 83
Maʿānī l-Qurʾān 69
Maʿārif 86
Mafatīḥ al-ḡayb 51
Mafatīḥ al-ʿulūm 106
Maḡisṭī 103
Maḡmaʿ al-amṭāl 40
Maḡmaʿ al-bayān fī tafsīr al-Qurʾān 52
Maḡāsin wa-l-masāwiʾ, al- 86
Maḡāṣid al-falāsifa 100
Marzubān-nāma 145
Maṣābīḥ as-sunna 49
Masālik wa-l-mamālik, al- 108, 109
Maṭal as-sāʾir fī adab al-kātib wa-š-šāʿir,
al- 89
Maṭar 67
Matīn 129
Mawāhib al-laduniyya fī l-minaḥ al-mu-
ḥammadiyya, al- 137
Mawāʿiḡ wa-l-iʿtibār fī dīkr al-ḥiṭaṭ wa-l-
āṭār, al- 142
Miftāḥ al-ʿulūm 74
Milal wa-n-niḥal, al- 57, 126
Mīmiyya al-ḥamriyya, al- 60
Minḥāḡ aṭ-ṭālibīn 55
Mīrʾat az-zamān fī tāriḥ al-aʿyān 122
Mirqāt al-wuṣūl ilā ʿilm al-uṣūl 55
Miškāt al-maṣābīḥ 49
Mīzān 139
Mīzān al-iʿtidāl fī naqd ar-riḡāl 141
Muʿallaqāt 38, 70
Mudawwana 54
Mufaddaliyyāt 38, 70
Mufaṣṣal 73
Muʿḡam al-buldān 114
Muʿḡam al-udabāʾ 114
Muʿḡam mā istaʿḡam 113
Muḡmal fī l-luḡa 72
Muḡādarāt al-udabāʾ wa-muḡāwarāt aš-
ṣuʿarāʾ wa-l-bulaḡāʾ 88
Muḡallā fī l-fiḡḡ 126
Muḡassaṣ fī l-luḡa 127
Muḡīṭ 72
Muḡtaṣar 54
Muḡtaṣar tāriḥ al-baṣar 141
Multaqā l-abḡur 54
Munqid min aḡ-dalāl 61
Muqābasāt 87
Muqaddima 144
Muqaddima al-āḡurrūmiyya, al- 74
Muqtabis 129
Murūḡ aḡ-dahab wa-maʿādin al-ḡawāhir 120
Musnad 49
Muwaṭṭaʾ 54, 137
Muwaṭṭaʾ aš-Šaybānī 54
Muzhir fī ʿulūm al-luḡa 148
Nabāt 105
Naḡḡ aṭ-ṭīb min ḡuṣn al-Andalus ar-raṭīb
130
Naḡāt 100
Naḡāʾid 42
Naẓm as-sulūk 60
Nihāyat al-arab fī funūn al-adab 89
Nišwār al-muḡāḡara 87
Nuḡūm aẓ-zāhira fī mulūk Miṣr wa-l-
Qāhira, an-143

- Nūniyyat al-Bustī 84
 Nuzhat al-muštāq fī ihtirāq al-āfaq 110
 Opus astronomicum 103
 Pancsatantra 85
 Qalā'id al-‘iqyān wa-mahāsīn al-a‘yān 130
 Qāmūs 146
 Qāmūs al-muḥīt, al- 146
 Qānūn 104
 Qānūn fī ṭ-ṭibb 100
 Qiṣṣat ‘Antara 17, 93
 Qur‘ān vi, 24, 27-35, 36, 38, 50-52, 58, 63, 66, 69, 70, 71, 73, 84, 88, 98, 117, 126, 136, 137, 147, 148
 Qūt al-qulūb 58
 Rabī‘ al-abrār 88
 Rasā'il Iḥwān aṣ-Ṣafa 98
 Rawdatayn fī aḥbār ad-dawlatayn 121
 Riḥla 112
 Risāla 55, 88
 Risāla al-quṣayriyya, ar- 58
 Risāla as-sīniyya, ar- 91
 Risāla as-sīniyya, ar- 91
 Risāla fī ‘ilm at-taṣawwuf 58
 Risālat al-Birkawī 139
 Risālat al-gufrān 83
 Šā' 67
 Sab' aṭ-ṭiwāl, as- 38
 Šahībī 72
 Šahīḥ 48, 136
 Šahīḥān 48
 Šaqā'iq an-nu'māniyya fī 'ulamā' ad-dawla al-‘uṣmāniyya, as- 144
 Saqt az-zand 83
 Šarḥ al-Mufaṣṣal 73
 Sawād al-a‘zam, as- 56
 Šawā'iq al-mubriqa ‘alā ahl ar-rafd wa-z-zandaqa, aṣ- 137
 Sayf regény 93
 Siddhānta 103
 Šifa' 100
 Šifa' fī ta'rif ḥuqūq al-Muštafa 126
 Šifat gazīrat al-‘arab wa-asmā' bilādiḥā wa-awdiyatihā 111
 Šihāḥ 72
 Silk ad-durar fī a‘yān al-qarn at-tānī ‘aṣar 149
 Ši'r wa-š-šu'arā', aš- 41, 86
 Sīra al-ḥalabiyya, as- 140
 Sīra an-nabawiyya wa-l-āṭār al-muḥamma-diyya, as- 140
 Sīrat an-Nabī 140
 Sīrat Banī Hilāl 93
 Sīrat Rasūl Allāh 116
 Sīrat Sayf b. Dī Yazan 93
 Siyar 53
 Šubḥ al-a'ṣā fī sinā'at al-inšā' 89
 Sumūt 38
 Sunan 48
 Ṭabaqāt al-ḥuffāz 141
 Ṭabaqāt al-mufasssīrīn 148
 Ṭabaqāt an-naḥwiyyīn wa-l-luḡawiyyīn 148
 Ṭabaqāt aš-šāfi'iyya 138
 Tadbīr al-mutawahḥid 101
 Taḍkira bi-aḥwāl al-mawtā wa-aḥwāl al-āḥira 126
 Tafsīr al-Galālayn 136, 148
 Tafsīr al-qādī 52
 Tāḡ 88
 Tāḡ al-‘arūs min ḡawāhir al-Qāmūs 146
 Tāḡ al-luḡa wa-šihāḥ al-‘arabiyya 72
 Taḡārib al-umam 119
 Tahāfut al-falāsifa 61, 100
 Tahāfut at-tahāfut 61, 102
 Tahdīb al-ablāq wa-taḥīr al-a'rāq 99
 Tā'iyya al-kubrā, at- 60
 Talḥīš al-Miftāḥ 75

Cimmutató

- Talwīh 55
Tanbīh wa-l-išraf, at- 120
Tanqīh al-uşūl 55
Taqwīm al-buldān 141
Targūmān al-aşwāq 59
Tārīh 119
Tārīh al-ḥamīs fī aḥwāl anfas nafīs 140
Tārīh al-Hind 111
Tārīh al-ḥukamā' 106
Tārīh al-ḥulafā' 148
Tārīh al-islām 141
Tārīh ar-rusul wa-l-mulūk 117
Tārīh Bağdad 120
Tārīh Dimaşq 121
Tārīh Makka 120
Tārīh sinī mulūk al-arḍ wa-l-anbiyā' 119
Ṭarīqa al-muḥammadiyya, at- 139
Ṭawasīn 58
Ṭaysīr fī qirā'at as-sab' 50
Ṭibb al-manşūrī, at- 104
Ṭibyān fī tafsīr al-Qur'ān, at- 52
Tuḥfat an-nuzzār fī ġarā'ib al-amşār wa-
'aga'ib al-asfār 112
'Umdat al-qārī [sic!] fī şarḥ al-Buḥārī 137
'Umdat 'aқідat ahl as-sunna wa-l-ğamā'a 56
Umm 55
Umm al-barāḥīn 139
Unmüdag 73
Usd al-ğāba fī ma'rifat aş-şahāba 50, 122
Uns al-ğalīl bi-tārīh al-Quds wa-l-Halīl, al-
142
'Uyün al-aḥbār 86
'Uyün al-anbā' fī ṭabaqāt al-aṭibbā' 106
'Uyün al-aṭār fī ġazawāt sayyid Rabī'a wa-
Mudar wa-fī şamā'ilihi 140
Wafayāt al-a'yan wa-anbā' abnā' az-zamān
122
Wiqāya 54
Wuḥūs 67
Wuzarā' wa-l-kuttāb, al- 121
Yatīmat ad-dahr fī maḥāsin ahl al-'aşr 81
Yawāqīt wa-l-ğawāḥir fī bayān 'aқā'id al-
kabā'ir, al- 139

TÁRGYMUTATÓ

- abgād 65
adab ix, 68, 72, 73, 76-93, 105, 108, 117,
126, 145, 147, 148
aḡdād 70
adīb 85, 121
‘aḡam 63
aḡribat al-‘arab 16
aḡbār 13, 37, 86, 115, 121, 143, 148
aḡbār al-‘arab 13
algebra (al-ḡabr) 102
amtāl al-‘arab 37
ansāb 115
‘antariyya 17
‘aqā’id 56
‘aqīda 59, 139
‘aql al-kullī, al- 97
arbāb al-qalam 88
arbāb as-sayf 88
aṣ‘arita 57, 137, 138
asbāb an-nuzūl 50
aṣḡāb 47, 50, 116
asrār 57
aṭlāl 11, 21, 24, 76
āya (āyāt) 30-31, 33, 35, 50
ayyām al-‘arab 12, 13, 144
badī 75, 78
baḡr 10
barīd 107-108
bāṭin 98
bayān 74, 75
bayt 11
Bayt al-ḡikma 95
ḡamma 64
dār al-ḡiḡra 54
Dār al-ḡikma 95, 102
dār as-sunna 54
dikr 60
dīwān 37, 39, 40, 42, 43, 59, 60, 70, 72, 79,
82, 83, 127, 128, 129, 147
dīwān al-barīd 107, 108
dīwān ar-rasā’il 88
faḡl 22
falsafa 97
faṭḡa 64
fayḡ 97
faylasūf 97
fiḡh xiv, xix, 52-55, 56, 57, 58, 60, 61, 62,
69, 106, 126, 136, 137, 138, 139, 140,
148
fiḡra 9
furū‘ 55
ḡāhiliyya 9, 10, 12, 14-23, 40, 41, 87, 118
ḡarīb 67
ḡazal 78, 79
ḡinn 15
ḡūl 15
ḡadīṭ ii, iii, xiv, 47-50, 51, 52, 54, 58, 60,
62, 71, 73, 86, 98, 111, 112, 115, 116,
117, 120, 121, 126, 131, 136-140, 141,
142, 146, 147, 148
ḡadīṭ ṣaḡīḡ 47
ḡaḡḡ 112, 136
ḡakawātī 92
ḡamāsa 40
ḡamriyyāt 79
ḡanafita 52, 54, 55
ḡanbalita 53, 58, 60, 137, 138
ḡariḡita 43
ḡaṭīb 60, 120, 137, 138, 142
ḡawāriḡ 43, 68
ḡazaḡ 10
ḡiḡa’ iii, 10, 13, 20, 26, 41, 42

- hiġra 29, 30, 34, 54, 149
 hikāya 92
 ħiyal 106
 huṭba 60
 huṭab 60
 iġma^c 137
 iḥtilāfāt al-maḍāhib 139
 ʿilm 85
 ʿilm al-ʿarūd 10, 65
 ʿilm al-bayān 74
 ʿilm al-luġa 63
 ʿilm al-maʿānī 74
 ʿilm al-mūsīqī 99
 ʿilm al-qirāʾa 50, 126
 ʿilm an-naḥw 63
 ʿilm an-nasab 115
 ʿilm uṣūl al-fiqh 55
 iqlīm 105
 isnād 48, 112, 115, 117, 119, 141
 kalām 56, 57, 60, 97, 106
 kasra 64
 kātīb 88, 129
 kutub as-sitta, al- 48
 luġa al-fuṣṣā, al- 69
 maʿad 97
 maʿānī 75
 maddah 17, 92
 madḥ 41
 maḍhab (maḍāhib) 52, 54, 56, 126, 136, 139
 madīḥ 13
 maġāzī 115-118
 mālikita i, 52, 53, 54, 101, 124, 143
 mantiq 99
 maqāla 106
 maqāma x, 90-92
 martiya 10, 23
 māturidita 56
 mawālī 46
 minbar 60
 miqyās 103
 muʿallim 114
 mufāhara 21
 muḥadram (muḥadramūn) 12, 39
 muḥadram ad-dawlatayn 78
 muṣannaf 48, 51
 muṣḥaf al-ʿuṭmānī, al- 34
 musnad 49
 mutakallim (mutakallimūn) 97, 101
 muʿtazilita 51, 56, 97
 muwalladūn 79
 muwaṣṣaḥ 127
 nafs al-kulliyā, an- 97
 naḥw 63
 nasīb 11, 25
 nawāmīs 99
 niyaḥa 10
 nizamiyya 57, 61, 65, 111, 121, 135
 qādiriyā 58
 qāfiya 11
 qaṣīda x, 10-13, 14 15, 18, 20, 21, 24, 25,
 36, 37, 38, 43, 70, 76, 78, 79, 80, 128,
 129, 140
 qaysāniyya 43
 rabāb 17
 raġaz 10, 43, 74
 rāwī 36, 37, 39, 90, 91, 116
 riġāl al-ḥadī 141
 risāla (rasāʾil) 55, 83, 88, 91, 101
 riṭāʾ 10, 23
 rubʿ al-maskūn, ar- 105
 ṣāfiʿita 53, 55, 61, 62, 122, 138
 saġ^c 9-12, 23, 29, 32, 33, 35, 60, 88, 90, 93,
 121
 ṣaḥāba 47, 50
 ṣāḥib 49, 71, 72
 ṣāhid 147

- ṣaḥīḥ 47, 48
ṣāʿir (ṣuʿarāʾ) 12
ṣaʿir an-nabī 25
sanad 48
ṣarf 63, 64
ṣarḥ 66
ṣarfā 106
ṣawāḥid 68
ṣawāhid 66, 67, 70, 127
ṣīʿita 43, 52, 69
ṣinf 48
sīra 115, 117, 140
sīrat ar-rasūl 115, 116, 140
siyāsa 99
ṣuʿarāʾ al-ḡāhiliyya 12
ṣuʿarāʾ al-islām 12
ṣūfi 57-61, 74, 79, 84, 98, 99, 148
ṣūfiyya 139
ṣuʿlūk (ṣaʿalīk) 15, 18
sunna 27, 47, 54
sūra 30-35, 58, 63
taʿagḡub 64
ṭabaqāt 116, 141
ṭābiʿūn 116
ṭābiʿū t-ṭābiʿīn 116
tafsīr 50-52, 59, 73, 117, 126, 136, 139, 148
ṭāʿiyya 11
ṭalab al-ʿilm 112, 119
ṭardiyyāt 79
taṣawwuf 57-60, 139
ṭuḡrāʾ 84
újplatonizmus 97, 98, 101
urgūza 74, 114
uṣūl 55, 56
uṣūl ad-dīn 56, 57, 126
uṣūl al-fiqh 55, 138
wāʿiz 60
waʿz 60
zaḡal 127, 129
zāhir 98
zāhirita 126
zindīq 77
zuhd 57, 79, 83
zuhdiyyāt 79

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ألف

ب

ت

قل	هو	الله	احد	الله	الوحيد
لم	يلد	ولم	تولد	ولم	يلن
د	لما	احد	واسه	اعلم	بالصواب

وهذا صفة المنفد وهو آخر المبدأين والحمد لله رب العالمين

6. kép: Ḥusām ad-Dīn Lāğīn al-Ḥusāmī at-Tarābulusī (megh. 738/1337): *Kitāb tuḥfat al-muğāhidīn fī l-amal bi-l-mayādīn*. Kézirat 849/1445 (Arab F. 2, f. 11v)

TARTALOM

Előszó (<i>Dévényi Kinga</i>).....	v
I. Goldziher Ignác (1850-1921).....	v
II. A kézirat kiadása	x
III. Az “arab irodalom” kifejezés jelentéséről	xv
IV. Az arab irodalom fejezetekre osztása a könyvben	xvii
V. A kézirat boszniai kiadása a Goldziher levelezés tükrében	xviii
VI. Átírási táblázat.....	xxv
Bevezetés: Az arab nyelv	1
Az arab nyelv és írás első emlékei.....	3
Az arab nyelv elterjedése	4
Első rész:	
Az arab irodalom az umayyād kor végéig	7
I. Fejezet: Az arab költészet kezdetei és jellege.....	9
A legősibb pogánykori irodalmi formák.....	9
A <i>qaṣīda</i> kialakulása	10
A pogánykori költészet jellemzése	12
II. Fejezet: A gāhiliyya-kor legnevezetesebb költői	14
Történeti háttér.....	14
A sivatag költői	14
Költők a fejedelmi udvarokban.....	19
III. Fejezet: Az iszlám kor kezdetének költői	24
Az átmeneti kor költői	24
A Próféta magasztalói	25

IV. fejezet: Muḥammad és a <i>Qur'ān</i>	27
Az iszlám előtti kor vallási érzése	27
A <i>Qur'ān</i> kinyilatkoztatása.....	29
A mekkai korszak.....	30
A medinai korszak	33
V. Fejezet: Az umayyād kor irodalma és a régi arab költészet	
összegyűjtése	36
A régi művek gyűjtése	36
A pogánykori versek gyűjtői.....	37
Az umayyād kor költői	41
Második rész:	
Az arab irodalom az 'abbāsida korban (133-656/750-1258)	45
A kor általános jellemzése	46
I. Vallásos irodalom	47
A Próféta hagyományai.....	47
A <i>Qur'ān</i> tudományok	50
Šī'ita <i>Qur'ān</i> magyarázatok.....	52
Az iszlám jogtudománya	52
A dogmatikus teológia	56
Az iszlám misztika irodalma	57
Vallási prédikáció és erkölcsan	60
al-Ġazālī.....	61
II. Nyelvtudományi irodalom	63
A nyelvtudomány általános ismertetése.....	63
A nyelvtudomány kialakulása	63
A bašrai nyelvészek	64
A kūfai nyelvészek	68
A bagdadi iskola	70
A szótárírás fénykora	72
Nyelvészeti irodalom 1100 után	73
Az arab retorikatudomány legnagyobb alakjai	74
III. Költészet és széppróza (<i>adab</i>)	76
A költészet az 'abbāsida korban.....	76
Az 'abbāsida aranykor költői	77
A részkirályságok korának költészete.....	81

Az ʿabbāsida kori prózairodalom kezdetei.....	84
Az <i>adab</i> első gyűjtőmunkái	87
<i>Adab</i> enciklopédiák.....	89
A <i>maqāma</i> műfaja	90
Az <i>Ezeregyéjszaka meséi</i>	92
IV. Filozófiai és természettudományos irodalom.....	94
Az arab fordításirodalom	94
A keleti filozófia.....	97
A nyugati filozófia.....	100
A matematikai irodalom.....	102
A csillagászat irodalma	103
Az arab orvostudomány	103
A természetrajzi irodalom	105
Az egzakt tudományok forrásai	106
V. Földrajzi irodalom	107
A földrajzi irodalom kezdetei	107
Átfogó földrajzi leírások	108
Egy-egy terület leírásai	110
A földrajzi szótárak és kézikönyvek	113
VI. Történetírás	115
A korai történetírás.....	115
Az évkönyvek	117
Világtörténeti leírások.....	118
Helytörténeti irodalom.....	120
Harmadik rész:	
Az arab irodalom a nyugati iszlámban	123
Az arab Nyugat általános jellemzése	124
Vallástudományok	125
Költészet	127
Prózairodalom.....	129

Negyedik rész:

Az arab irodalom az ʿabbāsida kalifátus bukása (656/1258) után....	133
A kor általános jellemzése	135
Vallástudomány és jogtudomány	136
Késői történetírás	140
Ibn Haldūn	143
Török történetírók.....	144
Késői <i>adab</i> irodalom.....	145
Költészet és filológia.....	145
Természettudomány	147
as-Suyūṭī	147
Tudománytörténet.....	148
Utószó (Dévényi Kinga)	150
Szerzői névmutató	151
Címmutató.....	156
Tárgymutató.....	161

A SZOROZAT KORÁBBI KÖTETEI

KELETI TANULMÁNYOK – ORIENTAL STUDIES

(ISSN 0133–6193)

1. Terjék József: *Kőrösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*. Budapest, 1976. 225 p.
2. *Jubilee Volume of the Oriental Collection, 1951–1976. Papers Presented on the Occasion of the 25th Anniversary of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Ed. by Éva Apor. Budapest, 1978. 224 p.
3. Terjék József: *Collection of Tibetan MSS and Xylographs of Alexander Csoma de Kőrös*. Budapest, 1976. 115 p.
4. *Kasantatarische Volkslieder auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. Hrsg. von Zsuzsa Kakuk. Budapest, 1980. 141 p.
5. *Hungarian Turcology, 1945–1974: A Bibliography*. Ed. by Zs[uzsa] Kakuk. Budapest, 1981. 187 p.
6. Wojtilla, Gyula: *A List of Words Sanskrit and Hungarian by Alexander Csoma de Kőrös*. Budapest, 1984. 110 p.
7. *Wolgatatarische Dialektstudien: Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint, 1875–76*. Hrsg. von Árpád Berta. Budapest, 1988. 412 p.
8. *Kasantatarische Volksmärchen: Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. Hrsg. von Zs[uzsa] Kakuk und I[mre] Baski. Budapest, 1989. 220 p.
9. *A Scheiber-könyvtár katalógusa / Catalogue of the Scheiber Library*. Ed. by Éva Apor. Budapest, 1992. xiv, 450 p.
10. *David Kaufmann Memorial Volume: Papers Presented at the David Kaufmann Memorial Conference, November 29, 1999, Budapest*. Ed. by Éva Apor. Budapest, 2002. 196 p.
11. *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Comp. by John Falconer, Ágnes Kártesz, Ágnes Kelecsényi, Lilla Russell-Smith. Ed. by Éva Apor and Helen Wang. Budapest, 2002. 350 p.

A sorozat korábbi kötetei

12. *Goldziher Memorial Conference, June 21–22, 2000, Budapest.* Ed. by Éva Apor and István Ormos. Budapest, 2005. 301 p.
13. *Supplement to the Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences.* Comp. by John Falconer, Ágnes Kárteszi, Ágnes Kelecsényi, Lilla Russell-Smith. Ed. by Éva Apor and Helen Wang. Budapest, 2007. 191 p.
14. *Varietas delectat: Tanulmányok Kégl Sándor emlékére.* Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010. x, 190 p.
15. Birtalan, Ágnes: *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the Mid-19th Century: Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts.* Budapest, 2011. 380 p.

